

YOL – İQTİSADİYYAT, MƏDƏNİYYƏT, BİR SÖZLƏ,
HƏYAT DEMƏKDİR.

Heydər ƏLİYEV

Nəqliyyat hüququ

ELMİ-NƏZƏRİ, TƏCRÜBİ JURNALI REDAKSIYA ŞURASININ TƏRKİBİ:

Zaur ƏLİYEV – Redaksiya Şurasının sədri, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin dekani, dosent, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru;

Əli HÜSEYNLİ – Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının sədri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Milli Məclisin Sədrinin birinci müavini;

Fərhad ABDULLAYEV – Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin sədri, hüquq elmləri doktoru;

Eminə YAZIÇIOĞLU – İstanbul Universiteti Hüquq fakültəsinin professoru, hüquq elmləri doktoru;

Vasiliy FELİK – Kiyev Əqli Mülkiyyət və Hüquq Universitetinin rektoru, professor, hüquq elmləri doktoru;

Leonid TİMÇENKO – Ukrayna Dövlət Vergi Xidməti Akademiyası Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin rəisi, professor, hüquq elmləri doktoru;

Revol VALEYEV – Kazan Dövlət Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru;

Əmir ƏLİYEV – Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi “İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının professoru, hüquq elmləri doktoru;

Lətif HÜSEYNOV – İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hakimi, professor, hüquq elmləri doktoru;

Oktay ƏFƏNDİYEV – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi” kafedrası, professor, hüquq elmləri doktoru;

İsaxan VƏLİYEV – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası “Hüquq” kafedrasının müdiri, professor, hüquq elmləri doktoru;

Arif QULİYEV – Kiyev Əqli Mülkiyyət və Hüquq Universiteti, akademik, hüquq elmləri doktoru;

Yaroslav LAZUR – Ujgorod Milli Universiteti Hüquq fakültəsinin dekani, professor, hüquq elmləri doktoru;

Yelena BAQREYEVA – Rusiya Federasiyası Hökumətinin yanında Maliyyə Universiteti, professor, hüquq elmləri doktoru;

Yesberqen ALAUXANOV – “Qazaxıstanın Elm və Həyatı” beynəlxalq elmi-kütləvi jurnalın baş redaktoru, professor, hüquq elmləri doktoru;

Qulu NOVRUZOV – Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının rəisi, gömrük xidməti general-mayoru, dosent, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru;

Etibar ƏLİYEV – Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrası, professor, hüquq elmləri doktoru.

№1(54)

2004-cü ilin dekabr
ayından çıxır.

*Təsisçi və
baş redaktor:*

Əliyev Etibar Əli oğlu,
hüquq elmləri
doktoru, professor.

Fəxri təsisçi təşkilat:

Azərbaycan
Hüquqşünasları
Konfederasiyası (AHK)

*Müəlliflə redaksiyanın
mövqeyi uyğun olmaya
bilər.*

**Göndərilən əlyazmalar,
fotolar geri qaytarılmır.**

Redaksiyanın ünvanı:

**AZ1070 Bakı şəhəri,
Yasamal rayonu,
Yeni Yasamal y/sahəsi,
Ş.Bünyadzadə küçəsi, 12.**

Tel.: +99412 533 97 90
mob.:+99450 220-24-42;
+99455 230-24-42

vebsayt: law-plane.az

Elektron poçt:
e-mail: a-etibar@rambler.ru

Nəşrin elektron variantının
internet saytı:
www.law-plane.az
URL: http://www.law-plane.az
http://www.hmj.az/index.php/hmj

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Elmi redaktor – MƏMMƏDOV R.F. – Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi “Beynəlxalq ümumi hüquq” kafedrasının müdiri, professor, hüquq elmləri doktoru;

Elmi məsləhətçi – MƏMMƏDOV Ə.Q. – BDU Hüquq fakültəsi “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ” kafedrasının müdiri, dosent, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.

Məsul redaktor — HÜSEYNOVA F.E. – BDU Hüquq fakültəsinin “BXH və Avropa hüququ” kafedrası, dosent, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.

İnzibatçı redaktor — HƏSƏNZADƏ S.B. – Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, hüquq elmləri doktoru.

Şef-redaktor:

— **KƏRİMOV A.T.** — Dövlət Vergi Xidməti Bakı şəhəri OVNUT Baş idarəsi, rəisin birinci müavini, baş vergi xidməti müşaviri, hüquqşünas.

Redaktorlar:

— **ABBASOV A.Q.** — BDU-nun «İngilis dili» kafedrasının müdiri, Əməkdar müəllim, professor, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

— **HACIBƏYLİ A.K.** — Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi "İnsan hüquqları və informasiya hüququ UN-ESCO kafedrasının müəllimi, hüquqşünas.

— **KƏRİMLİ N.N.** — Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası, “Hüquqşünaslıq” fakültəsi, IV kurs tələbəsi.

— **HƏSƏNLİ A.V.** — Sumqayıt Dövlət Universiteti “Filologiya” fakültəsi, IV kurs tələbəsi.

— **HÜSEYNOV M.H.** — Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, əməkdaş, polis polkovniki, hüquqşünas.

— **ƏLİYEV K.A.** — Bakı şəhər Səbail rayon Ağsaqqallar Şurasının üzvü, hüquqşünas.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət Qeydiyyatı üzrə Bakı Bölgə Şöbəsində 16 sentyabr 2004-cü il tarixdə dövlət qeydiyyatına alınmışdır (01 iyun 2006-cı il tarixli dəyişikliklərlə).

ŞƏHADƏTNAMƏ: 0104-P72-40981

ISBN:978-8020-2048-5-2

15 aprel 2025-ci il tarixdə 202
səhifə həcmində çap olunmuşdur.

2025

I RÜB

Nəqliyyat hüququ

DOI: 10.5281/zenodo.15310510

AZƏRBAYCANDA İNSAN HÜQUQLARI SAHƏSİNDƏ TİBB-HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI

**Əliyev Zaur Hübət oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakül-
təsinin dekanı, hüquq üzrə fəlsəfə dok-
toru, dosent.**

e-mail: alievzh@gmail.com

telefon: +99450 275 18 58

Müəllif tərəfindən bu məqalədə müasir Azərbaycanada insan hüquqları sahəsində formalaşmaqda olan tibb-hüquq münasibətləri barədə məsələ elmi-praktik kontekstdə nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, azad sahibkarlıq fəaliyyəti hüququ və s. barədə müvafiq normalar yer almışdır. Başqa sözlə, hər kəsin konstitusion hüquqları vardır və belə insan hüquqlarının müvafiq qanunla qorunması təmin olunur. Bu aspekt onu ehtiva edir ki, müasir dövrdə əhalinin sağlamlığının qorunması istiqamətində formalaşmış tibb hüququ yeni nəsil hüquqlar kateqoriyasına aid olmaqla insan hüquqları sistemində tərkib hissə kimi çıxış edir.

Açar sözlər: insan hüquqları, tibb hüququ, sağlam ətraf mühit, əhalinin sağlamlığının qorunması, yeni nəsil hüquqlar, beynəlxalq münasibətlər.

Müasir dövrdə dünyada cərəyan edən global sosial-iqtisadi transformasiyalar şəraitində beynəlxalq təşkilatlar birliyinin üzvü olan müstəqil və suveren Azər-

baycan Respublikasında tibb fəaliyyəti ilə bağlı ictimai münasibətlərin davamlı şəkildə inkişaf edərək beynəlmilləşməsi tendensiyası diqqət çəkir. Həmçinin, süni intellekt əsri adlandırılan XXI əsrdə beynəlxalq sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin mühüm komponenti olan insanların sağlamlığının qorunması üzrə fəaliyyət ictimai-sosial hadisə kimi hər bir dövlətin milli infrastrukturunda aparıcı yer tutur.

Qeyd etməliyik ki, hər bir ölkənin hərtərəfli tərəqqisi üçün tibb xidməti sahəsinin davamlı inkişafı vacib faktorlardan biridir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası öz tarixi dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ümummilliyi lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dünya birliyinin tamhüquqlu üzvünə çevrilmiş, əsas qanun olan Konstitusiyaya referendum yolu ilə qəbul edilmiş, bir sıra global ticarət-iqtisadi layihələr gerçəkləşərək, ənənəvi sosial-iqtisadi və idarəetmə mexanizmlərində ciddi dəyişikliklər

baş verməklə ölkədə yeni infrastruktur sahələri yaranmış, beynəlxalq əlaqələr sferası genişlənmiş, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində silsilə qanunvericilik aktları qəbul edilərək, insanların azad, təhlükəsiz və fiziki cəhətdən sağlam mühitdə yaşaması, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi, insan hüquqlarının qorunması və müdafiə olunması, eləcə də səhiyyə-tibb sektorunun pozitiv in-

kişafı istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Sözgedən kontekstdə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, sağlam ətraf mühətdə yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, azad sahibkarlıq hüququ və s. inkişaf vektorları üzrə zəruri normalar təsbit edilmişdir. Bu onu ifadə edir ki, hər kəs konstitusion hüquqlara malikdir və belə hüquqlar qanunla qorunur.

Diqqətəlayiq əlamət kimi qeyd olunmalıdır ki, ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda səhiyyə-tibb sahəsinin davamlı inkişafı, onun cəmiyyət və dövlət üçün əhəmiyyəti, gələcək perspektivləri barədə özünəməxsus dahi fikirlərini belə ifadə etmişdir: "Tibbin insan cəmiyyəti ilə yaşlı olan bir tarixi var... Azərbaycan XX əsrdə tibb elminin sürətli inkişafı, çoxprofilli səhiyyə şəbəkəsinin yaradılıb genişləndirilməsi və tibb işçilərinin hazırlanması sahələrində böyük nailiyyətlər qazanmışdır. Hazırda müstəqil, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolunda inamla irəliləyən Azərbaycanın çoxsaylı tibb işçiləri ordusu var. Respublikanın sosial inkişafında onun xidmətləri təqdirəlayiqdir"; "Səhiyyə bizim üçün, hər bir cəmiyyət və dövlət üçün çox lazımlı, həyatın bütün sahələrini əhatə edən sahədir"; "Həkim üçün...ən əsas keyfiyyət yüksək mənəviyyətdir".

Maraqlı haldır ki, XX əsrin sonlarına yaxın Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına üzv qəbul olunmuşdur (1992-ci il) və adıçkilən təşkilatın ölkəmizdə rəsmi ofisi fəaliyyət göstərir. Bununla da, Azərbaycanda səhiyyə-tibb sferasının yeni bir mərhələsi başladı.

Artıq Azərbaycan beynəlxalq səhiyyə-tibb münasibətlərində müstəqil bir dövlət kimi iştirak edərək, öz tibbi potensialını tam nümayiş etdirmək imkanı əldə etdi. Bu mənada, ölkə ərazisində əhalinin sağlamlığının qorunması istiqamətində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi yenidən təşkil olundu (1998-ci il). Həmçinin ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı 04.06.2001-ci il tarixli 733 nömrəli Sərəncam əsasında hər il iyunun 17-i "Azərbaycan Respublikası tibb işçilərinin peşə bayramı günü" kimi qeyd edilir. Onu da şərrəflə qeyd etmək vacibdir ki, Birinci Qarabağ və Vətən müharibəsi dövründə də tibb işçiləri təcrübə və peşəkarlıqları, özlərinin ən üstün şəxsi keyfiyyətləri və qətiyyətləri ilə yaxından iştirak ediblər.

Azərbaycan Respublikası, təqdirəlayiq haldır ki, səhiyyə-tibb sahəsində qarşıda duran mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ölkənin müxtəlif dövlət və ictimai qurumları ilə, habelə dünyanın ayrı-ayrı dövlətləri, beynəlxalq tibb təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri yarada bilmişdir. Məhz müdrik ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış və bu sahədə müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsini müəyyən edən aşağıdakı mühüm sənədləri qeyd edə bilərik: məsələn, 1996-cı il tarixdə "Digər ölkə ərazisinə müvəqqəti gələn şəxslərə tibbi xidmət göstərilməsi haqqında" Avropa Sazişi, 1997-cı il tarixdə "Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və Ukrayna Səhiyyə Nazirliyi arasında təbabət və səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş, 1999-cu il tarixdə "İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" Azərbaycan Respub-

likasının Qanunu, “Özəl tibb fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş, 2001-ci il tarixdə “Psixiatriya yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərə gətirilən mallara texniki, tibbi, əczaçılıq, sanitar, baytar və fitosanitar normaların, qaydaların və tələblərin tətbiq edilməsi haqqında” Saziş, 2003-cü il tarixdə “Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər normativ hüquqi aktlar imzalanmışdır.

Əlamətdar haldır ki, ümummillə liderin elmi əsaslara söykənən ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi kursunu dövrün çağırışlarına uyğun yeni proqmatik çalarlarla zənginləşdirərək, düşünülmüş addımlarla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bu sahəyə daim xüsusi diqqət yetirilir. Bu kontekstdə onun ifadə etdiyi bələ bir tezis olduqca maraqlıdır ki, “İnsanların sağlamlığı bizim üçün əsas məsələdir. Azərbaycanda keyfiyyətli, səviyyəli tibbi xidmətin göstərilməsi üçün bütün imkanlar vardır və dövlət öz tərəfindən bu sahəyə böyük investisiyalar qoymaqla bu vacib missiyanı yerinə yetirir”; “Azərbaycanın artan iqtisadi inkişafı, iqtisadi potensialı imkan verir ki, sosial sahəyə diqqət daha da böyük olsun. Əlbəttə ki, sosial sahənin əsas istiqaməti insanların sağlamlığıdır”.

Danılmaz *цягигятдир* ki, müasir dövrdə yaradılmış koordinasiya nəticəsində *Азәрбайҗан* beynəlxalq aləmdə tibb sahəsində çox böyük uğurlara imza atmışdır. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, tibbi xidmət sahə-

sində müvafiq fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün ölkədə münbit şərait yaradılmışdır. Belə ki, Azərbaycanın regionlarında müasir innovativ texnologiyalara uyğun tibbi müalicə kompleksləri istifadəyə verilmişdir, paytaxtda isə ən müasir tibbi infrastruktur obyektləri fəaliyyət göstərir. Əlbəttə, həm dövlət büdcə sektorunda, həm də özəl sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində yaradılmış çoxsaylı klinika, modul tipli xəstəxana və digər tibbi reabilitasiya müəssisələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müstəqil və suveren ölkəmiz səhiyyə-tibb sferasında keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə fəal iştirak etməklə, tibb mütəxəssisləri zəruri praktik təcrübə və yüksək tibbi biliklərə nail olmuşlar. Təsadüfi deyil ki, *Азәрбайҗанда* hər il nüfuzlu beynəlxalq tibb tədbirləri, elmi konfranslar, sərqi, festifal və forumlar keçirilir; Azərbaycan belə tədbirlərə evsahibliyi edir: məsələn, Dünya Tibbi Hüquq Konqresi (2017-ci il), “Azərbaycanda icbari tibbi sığorta sisteminin tətbiqinə dəstək” Tviniq layihəsi çərçivəsində Beynəlxalq Konfrans (2018-ci il), Beynəlxalq Tibb İnnovasiyaları Sərgisi “Medinex” (2019-cu il); “Beynəlxalq Tibb Bacısı Günü”nə həsr olunmuş Tədbir, həmçinin BMT-nin Uşaq Fondunun (UNICEF) Azərbaycandakı nümayəndəliyi və Avropa İttifaqının dəstəyi ilə yaradılmış Resurs Mərkəzinin açılışı (2022-ci il); “I Beynəlxalq Pediatriya, Uşaq cərrahiyyəsi və Tibb bacıları Konqresi” (2022-ci il); “Süni İntellekt əsində Tibb Hüququ” adlı Beynəlxalq Konfrans (2022-ci il) və s. tədbirlər.

Göstərilən sahədə dövlət idarəetmə fəaliyyətinin hüquqi müstəvidə effektiv tən-zimlənməsi və tibbi xidmət coğrafiyasının genişləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tə-

rəfindən imzalanmış aşağıdakı normativ hüquqi aktlar elmi-nəzəri və praktik kontekstdə xüsusi maraq doğurur: məsələn, “Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2003-cü il), “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Bolqarıstan Respublikası Hökuməti arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2004-cü il), “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005-ci il), “Biomüxtəliflik haqqında” Konvensiyaya “Biotəhlükəsizlik haqqında” Kartahen Protokolu (2005-ci il), “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005-ci il), “Onkoloji yardım haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2006-cı il), “Dərman vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2006-cı il), “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Latviya Respublikası Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlığa dair” Saziş (2006-cı il), “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2007-ci il), “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və İordaniya Həşimilər Krallığı Səhiyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2007-ci il), “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Belarus Respublikası Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2008-ci il), “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Rumıniya Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində

əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2011-ci il), “Uşaqların icbari dispanserizasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2013-cü il), “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Tacikistan Respublikası Hökuməti arasında səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2014-cü il), “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2016-cı il), “Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi ilə Serbiya Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumu (2018-ci il), “Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyi ilə Macarıstanın İnsan Resursları Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumu (2020-ci il), “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Rusiya Federasiyası Səhiyyə Nazirliyi arasında “Səhiyyə və tibb elmi sahəsində yenilənmiş əməkdaşlıq” Sazişi (2021-ci il) və s. aktlar.

Həmçinin, qeyd etməliyik ki, tibb xidmətləri sahəsi hər bir dövlətin müstəqilliyinin əsas atributlarından biridir. Belə ki, cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi və insan fəaliyyətinin mühüm növü olan tibb xidmətləri, tarixən, insanlarda sağlam həyat tərzini formalaşdıran, fiziki və əqli inkişafı möhkəmləndirən sosial fəaliyyət sahəsi kimi onun ahəngdar işi məhz səhiyyə obyektlərinin və müəssisələrinin müntəzəm surətdə fəaliyyət göstərməsindən funksional şəkildə asılıdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda baş verən pozitiv sosial-iqtisadi inkişaf kursu və beynəlxalq səhiyyə sisteminə inteqrasiya tibbi xidmət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsini,

onun maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsini, bütün istiqamətlərdə tibb işinin beynəlxalq standartlara uyğun aparılmasını, bütövlükdə səhiyyə idarəetmə sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun daha da artırılmasını şərtləndirir. Bu kontekstdə Heydər Əliyev Fondu səhiyyə-tibb sahəsinin inkişafını öz fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişdir və tibbi fəaliyyət sferasına aid proqram və layihələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak edir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, İSESKO-nun xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyeva tərəfindən ölkədə səhiyyənin inkişafına, gənc tibb kadrları nəslinin formalaşmasına göstərilən real töhfələr diqqətəlayiqdir.

Sadalanan konseptual aspektləri və əhaliyə tibbi xidmətlərin göstərilməsi sahəsində ictimai münasibətlərin pozitiv inkişaf meyillərini nəzərə alaraq, *by контекст*я insan hüquqları sahəsində formalaşmış tibb hüquq elmi istiqamətinin müasir meyar və standartlar çərçivəsində tədqiq olunması aktual problemlərdən biri kimi aktualıq kəsb edir.

Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, ölkə daxilində tibb fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı müəyyən növ ictimai münasibətlər yaranır ki, bu münasibətlərin hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi müvafiq hüquq normaları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Belə hüquq normalarının sistem halında birləşməsi tibb hüququ adlanır və o, genesis (yaranma) əlamətinə görə Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları sistemində təşəkkül tapmışdır. Lakin, tibb fəaliyyəti sahəsində yaranan tibb-hüquq münasibətləri dövlət sərhədləri hüdudlarından kənara çıxdığı hallarda, belə münasibətlər öz xarakterinə görə beynəlxalq-

hüquqi forma alır və müasir dövrdə təşəkkülənmə mərhələsində olan beynəlxalq tibb hüququ ilə nizama salınır.

Beləliklə, təsəvvür edilən belə elmi yanaşma onu ifadə edir ki, əhalinin sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqi qurum, başqa sözlə ifadə etsək, müasir tibb hüququ yeni nəsil hüquqlar kateqoriyasına aid olmaqla insan hüquqları sahəsində tərkib hissə kimi formalaşma mərhələsindədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-46 kitab / Buraxılışa məsul: R.Ə.Mehdiyev. Bakı: Azərənşr, 1997-2013.
2. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər. 1-140 kitab. Bakı: Azərənşr, 2003-2025.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: «N» nəşriyyatı, 2015, 52 s.
4. Aslanov Z. N. Sağlamlığın qorunması hüququ insan və vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri kimi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 182 s.
5. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr. Bakı: «Nurlar» nəşriyyatı, 2019, 352 s.
6. Əliyev Z.H. Ulu Öndər Heydər Əliyev və hüquq elminin inkişafı. Monoqrafiya. Bakı, İndigo printing house, 2023, 142 s.
7. Hüseynova F.E. Beynəlxalq tibb hüququ haqqında ümumi müddəalar. Monoqrafiya. Bakı: "Zərdabi-Nəşr" MMC, 2023, 352 s.
8. Kütləvi Tibb Ensiklopediyası. Bir cildə / Baş redaktor – İsmayıl Vəliyev. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2000, s.301-302.
9. Məmmədov V.Q. Tibbi hüquq və bioetikanın Azərbaycan Respublikasında formalaşması və müasir inkişaf tendensiyaları // Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2022, 56 s.

МЕДИКО-ПРАВОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ В КОНТЕКСТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Заур Алиев,

**декан юридического факультета Бакинского государственного
университета, доктор философии по праву, доцент.**

э-почта: заур алиев [alievzh@gmail.com]

В статье автор рассматривает медико-правовые отношения в современную эпоху с научной и практической точки зрения в контексте прав человека. Отмечено, что в современную интеллектуальную эпоху медицинская деятельность по охране здоровья людей, являющаяся важной составляющей системы международных социально-экономических отношений, занимает особое место в национальной инфраструктуре каждой страны как общественно-социальное явление.

В частности, подчеркивается, что Конституция Азербайджанской Республики признает различные формы собственности, защищает права и свободы человека, защищает права интеллектуальной собственности, право на жизнь в здоровой окружающей среде, право на охрану здоровья, право на свободное проживание. предпринимательство и т.д. и установлены соответствующие нормы. Таким образом, каждый человек имеет конституционные права, и эти права защищены законом.

Такой подход свидетельствует о том, что право на охрану здоровья населения, иными словами, право на современную медицину, относится к категории прав нового поколения и формируется как неотъемлемая часть системы прав человека.

Ключевые слова: медицинское право, права человека, искусственный интеллект, здоровая окружающая среда, охрана здоровья населения, права нового поколения, международные отношения.

MEDICAL-LEGAL RELATIONS IN THE MODERN ERA IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS

Zaur Aliyev,

**dean of the Faculty of Law of Baku State University, doctor
of philosophy in law, associate professor.**

e-mail: zaur aliev [alievzh@gmail.com]

In the article, the author examines medical-legal relations in the modern era from a scientific and practical perspective in the context of human rights. It is noted that the

protection of people's health, which is an important component of the system of international socio-economic relations in the era of modern artificial intelligence, occupies a special place in the national infrastructure of every country as a social event.

In particular, it is emphasized that the Constitution of the Republic of Azerbaijan establishes relevant norms on the recognition of various forms of ownership, protection of human rights and freedoms, protection of intellectual property rights, the right to live in a healthy environment, the right to health protection, the right to free entrepreneurship, etc. Thus, everyone has constitutional rights and such rights are protected by law.

This approach indicates that the right to health protection of the population, in other words, the right to modern medicine, belongs to the category of new generation rights and is being formed as an integral part of the human rights system.

Key words: medical law, human rights, artificial intelligence, healthy environment, protection of public health, new generation rights, international relations.

MODERN DÖNEMDE İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA TIP-HUKUK İLİŞKİLERİ

Zaur Aliyev,
Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı,
Hukuk Felsefesi Doktoru, Doçent.
e-posta: zaur aliev [alievzh@gmail.com]

Yazar, makalesinde modern dönemde tıp-hukuk ilişkilerini insan hakları bağlamında bilimsel ve pratik bir bakış açısıyla ele almaktadır. Çağdaş düşünce çağında, uluslararası sosyo-ekonomik ilişkiler sisteminin önemli bir unsuru olan halk sağlığını korumaya yönelik tıbbi faaliyetin, sosyo-sosyal bir olgu olarak her ülkenin ulusal altyapısında özel bir yere.

Özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın çeşitli mülkiyet biçimlerini tanıdığı, insan hak ve özgürlüklerini koruduğu, fikri mülkiyet haklarını, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını, sağlık koruma hakkını, özgürce yaşama hakkını koruduğu vurgulanmaktadır, girişimcilik vb. ilgili normlar oluşturulmuştur. Dolayısıyla herkesin anayasal hakları vardır ve bu haklar kanunla korunmaktadır.

Bu yaklaşım, toplumun sağlık koruma hakkının, bir başka deyişle modern tıp hakkının yeni nesil haklar kategorisine girdiğini ve insan hakları sisteminin ayrılmaz bir parçası olarak şekillendiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: tıp hukuku, insan hakları, yapay zeka, sağlıklı çevre, toplum sağlığının korunması, yeni nesil haklar, uluslararası ilişkiler.

DOI: 10.5281/zenodo.15310548

MÜASİR BEYNƏLXALQ HÜQUQ DOKTRİNASI: ANLAYIŞI VƏ FORMALAŞMASI

Əliyev Etibar Əli oğlu,
Azərbaycan Hüquqşünasları Kon-
feransiyasının üzvü, Bakı Dövlət Univer-
siteti Hüquq fakültəsi “İnsan hüquqları
və informasiya hüququ” UNESCO ka-
fedrasının professoru, hüquq elmləri
doktoru.

e-mail: a-etibar@rambler.ru
tel: +994 55 230 24 42;

Hacıbəyli Anara Kamil qızı,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakül-
təsi “İnsan hüquqları və informasiya
hüququ” UNESCO kafedrasının müəl-
limi.

e-mail: novruzova_anara@yahoo.com,
tel: +994502117893

Açar sözlər: hakimiyyət subyekti, beynəlxalq münasibətlər, hüquq sistemi, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq hüquq elmi, qlobal proseslər, müasir beynəlxalq hüquq doktrinası.

Müasir dövrdə beynəlxalq aləmdə baş verən qlobal proseslərin idarə olunmasında, tənzimlənməsində, eləcə də ədalətli, təhlükəsiz və dayanıqlı beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında beynəlxalq hüquq əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, beynəlxalq hüquq dünyada mövcud olan müstəqil hüquq sistemlərindən biri kimi tanınır. Təbii ki, beynəlxalq hüquq olmadan təhlükəsiz həyat şəraiti və sülh, sabit beynəlxalq ictimai qayda-qanun təmin edilə bilməz.

Qeyd etməliyik ki, hər bir dövlət tərəfindən yürüdülmən xarici siyasətin hüquqi bazası sayılan beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərdə hüquqi əsasları möhkəmləndirir və bu da, onların həyata keçirdikləri xarici siyasət prioritetlərindən biridir. Planetdə yaşayan bütün xalqların və dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, həmçinin beynəlxalq sülhün qorunub saxlanılmasında əvəz edilməz və misilsiz rola malik olan müasir bey-

Məqalədə müəlliflər tərəfindən şərh olunur ki, müasir dövrdə dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin əsas və başlıca iştirakçıları hakimiyyət subyekti olan dövlətlərdir. Azərbaycan Respublikasının da iştirak etdiyi belə münasibətlər iqtisadi, xarici əlaqələr, insan hüquqları, humanitar, ekologiya, dənizdən, hava məkanından və kosmik fəzadan istifadə olunması, həmçinin cinayətkarlıqla mübarizə aparılması və digər sahələrdə yaranır. Göstərilən bu və digər kompleks münasibətlər, şübhəsiz, müəyyən hüquq sistemi vasitəsilə tənzimlənir və öyrənilir ki, ona beynəlxalq hüquq elmi, başqa sözlə, beynəlxalq hüquq doktrinası deyilir.

Eyni zamanda, qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq çoxaspektli anlayışdır və elmi dövriyyədə dörd əsas mənada işlədilir: obyektiv mənada beynəlxalq hüquq; qanunvericilik mənasında beynəlxalq hüquq; elmi mənada beynəlxalq hüquq (doktrina); tədris fənni mənasında beynəlxalq hüquq (tədris kursu).

nəlxalq hüquq BMT Nizamnaməsi kimi təmələ söykənir ki, bu da, zamanəmizin ən vacib beynəlxalq hüquqi-siyasi sənədi sayılır.

Müasir dövrdə dövlətlərarası münasibətlər spektrinin, praktiki olaraq, bütün sahələrinin hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq hüquq vasitəsi ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq hüquq subyektlərinin beynəlxalq-hüquqi statusu, funksiyaları, əsas beynəlxalq hüquq və vəzifələri, konflikt və münaqişələrin həllinin tənzimlənməsi, eləcə də məsuliyyət məsələləri beynəlxalq hüquqla nizama salınır.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüququn təşəkkül tapması, formalaşması və inkişafı beynəlxalq birliyin üzvü olan müstəqil və suveren dövlətlərin fəaliyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Müasir dövrdə bu məsələ daha aktual görünür və qeyd etməliyik ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərarası hüquqdur.

Bu kontekstdə təqdirəlayiq hal kimi qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikası da öz tarixi dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ümummillə lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dünya birliyinin tamhüquqlu üzvünə çevrilmiş, əsas qanun olan Konstitusiya referendum yolu ilə qəbul edilmiş, bir sıra qlobal layihələr gerçəkləşərək, ənənəvi təsərrüfat və idarəetmə mexanizmlərində ciddi dəyişikliklər baş verməklə ölkədə yeni infrastruktur sahələri yaranmış, beynəlxalq əlaqələr sferası genişlənmiş, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində silsilə qanunvericilik aktları qəbul edilərək, insanların azad və təhlükəsiz yaşaması, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi istiqamətində bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Əlamətdar haldır ki, müdrik ulu öndərin elmi əsaslara söykənən ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sferalarda çoxaspektli inkişaf kursu bazar iqtisadiyyatına keçid və dünyada baş verən qloballaşma prosesləri fonunda

ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən zənginləşdirilərək, yeni çalarlarla və uğurla davam etdirilir. Gələcəyə istiqamətlənmiş bu sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlar bütün sahələrdə, o cümlədən beynəlxalq təhlükəsizlik sektorunda öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Parlaq nümunə kimi göstərə bilərik ki, məhz müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “Dəmir Yumruq” əməliyyatı nəticəsində 30 ilə yaxın işğal altında olan torpaqlarımız erməni qəsbkarlarından azad edildi və 44 günlük Vətən Müharibəsində qələbə çalındı.¹

Müasir dövrdə Azərbaycan dövlətinin xarici əlaqələrində beynəlxalq təşkilatlarla ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi prioritet istiqamətlərdən sayılır. Məhz bu istiqamətdə yürüdülmən siyasətin nəticəsi olaraq, Azərbaycan dünyanın mötəbər beynəlxalq təşkilatlarının – BMT, BƏT, ÜST, BMAT, BDT, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı, TDT, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər qurumların üzvü kimi onların işində fəal iştirak edir.

Ölkəmiz həm də Avropa İttifaqı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və s. kimi təşkilatlarla qarşılıqlı əməkdaşlıq edir. İndiyədək bu təşkilatlar tərəfindən ölkəmizdə çoxsaylı iqtisadi və sosialyönümlü proqram və layihələr həyata keçirilmişdir. Son dövrlərdə Azərbaycanın üzv olduğu və əməkdaşlıq etdiyi bütün bu beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri daha da genişlənmiş, dərinləşmiş və möhkəmlənmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasına Azərbaycanın qeyri-daimi üzv seçilməsi (2011-ci il), Qoşulmama Hərəkatına sədrlik etməsi (2019-2023-cü illər), qlobal COP29 konfransına evsahibliyi edilməsi (2024-cü il) və s. mühüm tədbirlər ölkəmizin beynəlxalq

təşkilatlarla uğurlu əməkdaşlığına bariz nümunədir.

Xarici siyasət sahəsində Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik strukturları ilə əməkdaşlığı da aparıcı vektor özrə inkişaf edir. Bu istiqamətdə NATO ilə əlaqələr, xüsusilə, qeyd edilməlidir. Azərbaycan – NATO əlaqələri ölkəmizin Avratlantik strukturlara inteqrasiyasının tərkib hissələrindən biridir. Bu əməkdaşlıq Azərbaycanın 1994-cü ildə «Sülh Naminə Tərəfdaşlıq» Proqramına qoşulması ilə başladı. Bununla, Azərbaycan NATO hərbi strukturları ilə əməkdaşlıq etmək, birgə təlimlər keçirmək, hərbi kadrlar hazırlanmasında blokun təcrübəsindən bəhrələnmək imkanları qazanmışdır.

Avropa ilə Asiyayı, eləcə də Şimalda Cənubu bir-birinə bağlayan nəhəng transmilli enerji-nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsində Azərbaycan mühüm rol oynayır. Belə ki, TRASEKA, BTC, BTƏ, TANAP, TAP və digər global ticarət layihələri də daxil olmaqla, zəngin karbo-hidrat ehtiyatlarımızın dünya bazarlarına çıxarılması, beynəlxalq idman oyunlarının keçirilməsi, genişmiqyaslı turizm, iqtisadi, səhiyyə, tibbi-innovativ, elmi-texniki, mədəni və digər multikultural tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki rolunu artıraraq, onun gələcək inkişafı üçün daha yeni perspektivlərin açılmasına zəmin yaradır, habelə beynəlxalq ictimaiyyətdə Azərbaycan həqiqətlərinin təbliği, milli maraqlarımızın müdafiəsi və digər dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı münasibətlərin dərinləşməsi işinə öz töhfələrini verir.

Məhz bu cür vəziyyət Azərbaycanın da iştirakçısı olduğu dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlər sisteminin daha yüksək səviyyədə və etibarlı şəkildə müvafiq hüquq normaları vasitəsi ilə effektiv tənzimlənməsi

şərtləndirir; həmin normaların məcmusu isə beynəlxalq hüquq adlanır. Sözügedən məsələ, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının müasir dövrdə beynəlxalq strukturlara inteqrasiyası şəraitində olduqca aktualdır.

Qeyd etməliyik ki, sosial tənzimləyici rolunda çıxış edən hüququn yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri cəmiyyətdəki ictimai münasibətləri nizamlamaq və qaydaya salmaqdan ibarətdir. Görkəmli alim professor Məsumə Məlikovanın söylədiyi kimi, hüququn sosial rolu onun sosial dəyərliliyi ilə bilavasitə bağlıdır.²

Məlum olduğu kimi, hələ qədim Roma hüququnda hüququn ümumi hüquq (jus publicum) və xüsusi hüquq (jus privatum) adlı iki sahəsi fərqləndirilirdi. Publik hüquq dövlət işləri sahəsinə aid hakimiyyət münasibətlərinin, xüsusi hüquq isə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olmayan şəxslərlə bağlı münasibətləri nizama salır. Təqdirəlayiq haldır ki, son dövrlərdə Azərbaycan hüquq elminə və qanunvericilik massivi dövryyəsinə «publik hüquq» anlayışı daxil edilmişdir. «Publik hüquqi şəxslər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə (2015-ci il), publik hüquq ümumdövlət və ya ictimai maraqların təmin edilməsi ilə bağlı olan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusudur.³

Belə bir məqamı da qeyd etməliyik ki, hüququn tənzimləmə obyektinə olan ictimai münasibətlər təkcə dövlət ərazisi həddlərində əmələ gəlmir. Belə ki, həmin münasibətlərin müəyyən hissəsi dövlət sərhədlərindən kənar da yaranır və onların məcmusuna beynəlxalq münasibətlər deyilir. Beynəlxalq münasibətlər dedikdə dövlətlərin sərhədlərindən kənar çıxan bütün ictimai münasibətlərin məcmusu başa düşülür.⁴

Bildiyimiz kimi, dövlətlərin sərhədləri daxilində yaranan ictimai münasibətlər, yəni

konstitusiyaya, inzibati, cinayət və digər münasibətlər milli hüququn ayrı-ayrı müstəqil sahələri (məsələn, konstitusiyaya hüququ, inzibati hüquq, cinayət hüququ və s.) tərəfindən tənzimlənir; həmin müstəqil hüquq sahələri birləşərək hər bir dövlətin milli hüquq sistemini formalaşdırır. Dövlətin milli hüquq sistemi dedikdə onun daxili hüquq sistemi başa düşülür. Buna görə də, dövlətin milli hüquq sistemində dövlətdaxili hüquq sistemi də deyilir; o, eyni zamanda, milli hüquq və ya dövlətdaxili hüquq adlanır. Hər bir dövlətin ayrıca olaraq, özünəməxsus daxili (milli) hüquq sistemi vardır. Buna görə də, daxili (milli) hüquq sistemlərinin sayı dünyada mövcud olan dövlətlərin sayına bərabərdir: nə qədər dövlət varsa, bir o qədər də daxili (milli) hüquq sistemləri mövcuddur. Hal-hazırda dünyada dövlətlərin və dövlətəoxşar qurumların sayı 220-yə yaxındır. Bu zaman milli hüququn əsas subyektini kimi dövlət xüsusi rol oynayır. Dövlət isə, hüquq nəzəriyyəsinə təsbit olunduğu kimi, möəyyən əlamətlərlə xarakterizə edilir: məsələn, suverenlik, möstəqillik, publik hakimiyyət, qanunvericilik funksiyası, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, mödafiəsi və qorunması, eləcə də ömummilliyət və ömumdövlət xarakterli digər simvol və atributlar (himn, gerb, bayraq və s.). 5

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlər, bir qayda olaraq, daxili (milli) hüquqla tənzimlənmir. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin sərhədlərindən kənara çıxan əlaqələr olduğuna görə daxili (milli) hüquq onları tənzimləmək iqtidarında deyildir.

Beynəlxalq münasibətlər geniş və əhatəli anlayışdır; bu münasibətlər özündə həm dövlətlərarası, həm də qeyri-dövlətlərarası beynəlxalq münasibətləri birləşdirir. Döv-

lətlərarası beynəlxalq münasibətlər isə, beynəlxalq münasibətlərin vacib hissəsini təşkil edir. Dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin əsas və başlıca iştirakçıları hakimiyyət subyektini olan dövlətlərdir. Belə münasibətlər iqtisadi, xarici əlaqələr, insan hüquqları, humanitar, ekologiya, dənizdən, hava məkanından və kosmik fəzadan istifadə olunması, həmçinin cinayətkarlıqla mübarizə və digər sahələrdə yaranır. Göstərilən bu və digər kompleks münasibətlər, şübhəsiz, möəyyən hüquq sistemi vasitəsilə tənzimləni ki, ona beynəlxalq hüquq deyilir.

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq hüquq daxili (milli) hüquq sistemindən bununla fərqlənir ki, o, dövlətlərarası hüquqdur. Eyni zamanda, beynəlxalq hüququ milli dövlətdaxili hüquqdan onun metodologiyasına görə fərqləndirmək mümkündür. Belə ki, metodologiya inteqrasiyaedici, yəni bir sıra komponentləri: dünyagörüşünü və fundamental ümumnəzəri konsepsiyaları, ümumi fəlsəfi qanunları və kateqoriyaları, ümumi və xüsusi metodları özündə birləşdirən hadisədir.⁶

Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq hüquq ilə milli (dövlətdaxili) hüquq bir-birindən tamamilə ayrı sistemlərdir, onda həmin qurumların prinsipləri, qaydaları və xüsusiyyətləri də bir-birindən fərqlənəcəkdir. Beynəlxalq hüquq ilə milli hüququn münasibətləri barədə məsələyə müasir dövrün elmi ədəbiyyat səhifələrində də toxunulur.⁷ Hətta hüquq doktrinasında dəfələrlə qeyd edilmişdir ki, beynəlxalq hüququ «dövlətlərarası hüquq» adlandırmaq daha düzgün olardı. Beynəlxalq hüquqa dair ədəbiyyat səhifələrində beynəlxalq hüquq, haqlı olaraq, «dövlətlərarası hüquq» kimi xarakterizə edilir. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Birinci səbəb ondan ibarətdir ki, beynəlxalq hüquq, əsasən və başlıca olaraq, dövlətlər tərəfindən yaradılır. Dövlətdaxili

(milli) hüquq isə səlahiyyətli dövlət orqanlarının hakimiyyət xarakterli qərarları nəticəsində formalaşır. Beynəlxalq hüquqa gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, dövlətlərin öz iradə ifadələri barədə razılığa gəlmələri yolu ilə yaradılır; bu yol beynəlxalq hüquq yaradıcılığı prosesinin mahiyyətini təşkil edir və həmin proses beynəlxalq müqavilələr vasitəsi ilə həyata keçirilir. Buna görə də, beynəlxalq hüquq bilavasitə dövlətlərin iradəsini ifadə edir. Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq hüququn formalaşmasında həm də dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynayır.

İkinci, beynəlxalq hüquqla dövlətlərarası münasibətlər tənzimlənir. Belə ki, beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı hüquq normalarından ibarətdir; bu normalar, başlıca olaraq, dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Xüsusilə, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq hüququn dövlətlərarası münasibətləri tənzimləməsi barədə fikir sovet dövrünə aid bütün dərsliklərində öz təsdiqini tapmışdır.⁸ Müasir dövrdə bu fikir həm də yaxın qonşumuz olan Rusiya Federasiyasında yazılan dərsliklərdə geniş yayılmışdır. Azərbaycanlı alim L.H.Hüseynov, haqlı olaraq, göstərir ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərarası münasibətləri nizama salmaq üçündür.⁹ Qərb hüquq ədəbiyyatı səhifələrində də göstərilir ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərin davranışını (amerikalı hüquqşünas R.Vallas),¹⁰ onlar arasındakı münasibətləri qaydaya salan normalardan ibarətdir (polşalı professor A.Klafkovski, ingilis professoru C.Obrayen). Deməli, bütün bunlar belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, beynəlxalq hüquq, hər şeydən əvvəl, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmişdir.

Üçüncü, beynəlxalq hüquq, əsasən və başlıca olaraq, dövlətlərin öz səyləri hesabına təmin edilir. Belə ki, beynəlxalq hüquq, mə-

lum olduğu kimi, müxtəlif və çoxsaylı hüquq normalarından ibarətdir; bu normalara əməl olunması və riayət edilməsi əgər lazım gələrsə, bu və ya digər məcburiyyət tədbiri vasitəsi ilə təmin edilir; həmin tədbirləri isə dövlətlər, habelə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar həyata keçirirlər.¹¹

Göstərdiyimiz səbəblərə görə beynəlxalq hüquqa həm də dövlətlərarası hüquq deyilir. Hətta bir sıra xarici ölkədə «beynəlxalq hüquq» termininin qarşılıqlı ekvivalenti kimi işlədilən anlayışlarda beynəlxalq hüququn dövlətlərarası hüquq olması öz əksini tapır. Məsələn, «beynəlxalq hüquq» terminini ifadə etmək üçün ingiliscə «international law», fransızca «droit international», ispanca «derecho internacional», italyanca «diritto internazionale» və s. anlayışlarından istifadə olunur; həmin anlayışlarda işlədilən «nation» ifadəsi həm də «dövlət», «ölkə» kimi mənaları bildirir. Buna görə də, göstərilən anlayışlar eynən «dövlətlərarası hüquq» mənasını ifadə edir.

Bəzi ölkələrdə isə, əksinə, «beynəlxalq hüquq» termininin qarşılıqlı əvəzi və ekvivalenti kimi işlədilən anlayışlarda həmin terminin hər fən dövlətlərarası hüquq mənasını bildirməsi öz əksini tapmır. Məsələn, beynəlxalq hüquqa rusca «международное право», Ukrayna dilində «міжнародне право», bolqarca «международно право», serb dilində «медународне право», Polşa dilində «prawo międzynarodowe» və s. deyilir. Həmin anlayışlar hər fən mənada azərbaycan dilinə «dövlətlərarası hüquq» kimi deyil, «xalqlararası hüquq» kimi tərcümə olunur. Türkiyədə beynəlxalq hüquq «milletlərarası hüquq» kimi terminlə ifadə olunur ki, həmin termin dövlətlərarası hüquq deyil, millətlərarası hüquq mənasını ifadə edir. Almaniyada «beynəlxalq hüquq» termininin qarşılıqlı

ekvivalenti kimi «Völkerrecht» anlayışı işlədilir ki, həmin anlayış «xalqlar hüququ» mənasını bildirir.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquqa dair elmi dövriyyədə «beynəlxalq hüquq» termini ilə yanaşı, həm də «beynəlxalq ümumi hüquq» anlayışı işlədilir. «Beynəlxalq hüquq» anlayışından istifadə olunması barədə ilk təklif ingilis filosofu və hüquqşünası İ.Bentama məxsusdur; xatırladaq ki, o, 1789-cu ildə nəşr etdirdiyi məşhur traktatda («Beynəlxalq hüququn və sülhün prinsipləri»), birinci dəfə olaraq, «beynəlxalq hüquq» terminini işlətmək haqqında təkliflə çıxış etmişdir. Həmin traktatda o, Roma hüququ dövründən bəri işlədilən «xalqlar hüququ» (jus gentium) terminini «international law» («beynəlxalq hüquq») termini ilə əvəz etmişdir. 1802-ci ildə yeni termin Fransada işlədilməyə başladı; XIX əsrin ortalarından etibarən isə «beynəlxalq ümumi hüquq» termini tətbiq olundu. İnqilabaqədərki Rusiya hüquq ədəbiyyatı səhifələrində, bir qayda olaraq, «beynəlxalq hüquq» termini işlədilmişdir; 12 həmin dövrdə «beynəlxalq ümumi hüquq» kimi anlayışdan istifadəyə, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Keçmiş sovetlər dövründə, əsasən, «beynəlxalq hüquq» termini işlədilmişdir; bu termindən istifadə olunması müqayisədəilməz dərəcədə üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, sovet dövründə müəyyən hallarda həm də «beynəlxalq ümumi hüquq» anlayışı işlədilir.

Sözgedən «beynəlxalq ümumi (və ya publik) hüquq» terminindən, əsasən, Qərb hüquq ədəbiyyatında istifadə olunur; bu termin dəbdə olub, Avropa müəllifləri tərəfindən tez-tez hallarda işlədilir.¹³ Rusiya Federa-

siyası və MDB üzvü olan digər ölkələrdə hansı termindən istifadə olunmasına üstünlük verilməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu ölkələrin hüquq ədəbiyyatında çox nadir hallarda «beynəlxalq ümumi hüquq» termini işlədilir; həmin ölkələrin həm tədris, həm də monoqrafiya ədəbiyyatında «beynəlxalq hüquq» anlayışından istifadə olunması son dərəcə geniş yayılmışdır. Təsadüfi deyil ki, son zamanlar Rusiya Federasiyasında yazılan xeyli sayda dərslik «beynəlxalq hüquq» («международное право») adlanır.

Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq hüquq tarixən dövlətlərarası hüquq kimi, yəni yalnız dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyən hüquq kimi yaranmışdır. Belə ki, beynəlxalq hüquq çoxaspektli anlayışdır və aşağıda göstərilən dörd əsas mənada işlədilir: obyektiv mənada beynəlxalq hüquq; qanunvericilik mənasında beynəlxalq hüquq; elmi mənada beynəlxalq hüquq; tədris kursu mənasında beynəlxalq hüquq.

Deməli, obyektiv mənada beynəlxalq hüququn çoxsaylı, bir-birindən fərqli və müxtəlif doktrinal tərifləri formulə olunur. Həm inqilabaqədərki rusiyalı alimlər, həm sovet dövrünün müəllifləri, həm də tanınmış hüquqşünaslar tərəfindən beynəlxalq hüquqa müxtəlif elmi anlayışlar verilir. Obyektiv mənada beynəlxalq hüquqla, hər şeydən əvvəl, suveren, müstəqil və hakimiyyət daşıyıcısı olan dövlətlər arasında yaranan münasibətlər tənzimlənir.

Beynəlxalq hüquq obyektiv mənadan başqa, həm də beynəlxalq qanunvericilik mənasında işlədilir. Qanunvericilik mənasında beynəlxalq hüquq dedikdə beynəlxalq-hüquqi aktların elə məcmusu başa düşülür ki, həmin aktlar vasitəsilə hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətlərin, yəni beynəlxalq hüquqla nizamlanan və qaydaya salınan bey-

nəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi həyata keçirilir. Beynəlxalq-hüquqi aktlar dedikdə, ilk növbədə, beynəlxalq müqavilələr başa düşülür. Beynəlxalq müqavilələr hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən müvafiq beynəlxalq hüquq normaları müəyyənləşdirir. «Beynəlxalq qanunvericilik» terminindən Qərb hüquq ədəbiyyatında istifadə edilir; bu terminlə bütün beynəlxalq müqavilələrin məcmusu əhatə olunur.

Elmi mənada beynəlxalq hüquq dedikdə beynəlxalq-hüquqi məsələlər (beynəlxalq-hüquqi normalar, beynəlxalq-hüquqi aktlar, yəni beynəlxalq qanunvericilik aktları, hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətlər və s. barədə beynəlxalq hüquq üzrə mütəxəssis alimlərin irəli sürdükləri ideya, fikir, konsepsiya, nəzəriyyə, postulat, anlayış, təlim və fərziyyələrin məcmusu başa düşülür. Söhbət beynəlxalq hüquq elmindən gedir; ona beynəlxalq hüquq doktrinası da deyilir. Beynəlxalq hüquq doktrinasının əsas işi isə hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətləri beynəlxalq-hüquqi tənzimetmənin qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən ibarətdir.

Nəhayət, tədris kursu mənasında beynəlxalq hüquq dedikdə beynəlxalq hüquqa dair tədris fənni başa düşülür. Söhbət beynəlxalq hüquq dərsliyindən gedir. Beynəlxalq hüquq dərsliyi isə oxucu kütləsinə üç əsas və başlıca məsələni öyrədir, onları həmin məsələlər barədə elmi biliklərlə təmin edir: 1) obyektiv mənada beynəlxalq hüquq, 2) qanunvericilik mənasında beynəlxalq hüquq və 3) beynəlxalq hüquq elmi – doktrina.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq hüquq doktrinası, praktiki olaraq, formalaşmışdır və onun təşəkkül tapması Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

1. Zaur Əliyev. Ulu Öndər Heydər Əliyev və hüquq elminin inkişafı. Monoqrafiya. Bakı, indigo, 2023, 142 s.
2. Məlikova M.F. (AMEA-nın müxbir üzvü, h.e.d., professor). Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşr. Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 452 s.
3. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslük / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. 1 cild. Ümumi hissə. Bakı, "Günəş-B" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2018, 752 s.
4. Beynəlxalq münasibətlərin növləri və səviyyələri barədə ətraflı bax: məsələ, Abbasbəyli A.N. Beynəlxalq münasibətlər: nəzəri və konseptual yanaşmalar. Bakı, 2006, 194 s.; Hikmət Babaoğlu. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Dərslük. Bakı, 2014, s.157-159 və s.
5. Ətraflı bax: Керимов Д.А. Человек, ученый, гражданин / рук. проекта и отв. ред. А.Н.Савенков. – Москва: ИГПИ РАН, 2023, 688 с.
6. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası. Hüquq nəzəriyyəsi (dərslük) / Müəlliflər: Ceyhun Süleymanov, Babək Nəsirov. Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC, 2024, 392 s.
7. Prof. Fərhad Mehdiyev, dos. Emin Quliyev. Hüquq nəzəriyyəsi. Theory of law. Genişləndirilmiş 2-ci nəşr. Ali təhsil müəssisələri üçün dərslük. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2023, 472 s.
8. Məsələ, bax: Международное право / Под ред. Ф.И.Кожевникова. М., 1957; Лисовский В.И. Международное право. Киев, 1955; Международное право. Учебник / Отв. ред. Е.А.Коровин. М., 1951; Международное право. Учебник / Под ред. Н.Т.Благовой. М., 1987; Международное право / Под ред. Г.И.Тункина. М., 1982 və b.
9. Hüseynov L.N. Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı, 2000, s.6.
10. Wallace R. International Law. London, 2005, p. 1-2.
11. Курс международного права. Том 1. М., 1989, с.29; Международное право. Учебник / Пред. ред. кол. Г.И.Тункин. М., 1999, с.10; Международное право. Учебник / Под ред. Л.Н.Шестакова. М., 2005, с.17.

12. Məsələn bax: Капустин М.Н. Международное право. Ярославль, 1872; Каченовский Д.И. Курс международного права. Харьков, 1863; Коркунов Н.М. Лекции по международному праву. СПб., 1883-1884; Камаровский Л.А. Международное право. М., 1905; Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Том 1-2. СПб., 1904-1905; Уляницкий В.А. Международное право. Томск, 1911 və s.
13. Məsələn, bax: Daillier P., Pellet A. Droit International Public. P., 2002; Rousseau Ch. Droit International Public. P., 1970 və s.

СОВРЕМЕННАЯ МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАВОВАЯ ДОКТРИНА: ЕЕ ПОНЯТИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ

Этибар Али оглы Алиев,
член Конфедерации юристов Азербайджана, профессор кафедры ЮНЕСКО «Права человека и информационное право» Юридического факультета Бакинского государственного университета, доктор юридических наук.

электронная почта: a-etibar@rambler.ru,
телефон: +99450 220 24 42;

Гаджибейли Анара Камиль кызы,
Юридический факультет Бакинского государственного университета, преподаватель кафедры ЮНЕСКО «Права человека и информационное право»,
e-mail: novguzova_anara@yahoo.com,
телефон: +994502117893.

В статье поясняется, что основными и главными участниками межгосударственных международных отношений являются государства, являющиеся субъектами власти. Такие отношения существуют в экономике, международных отношениях, правах человека, гуманитарной, экологии, использовании морского, воздушного и космического пространства, борьбе с преступностью и других областях. Эти и другие комплексные отношения, несомненно, регулируются посредством конкретной правовой системы; это называется международным правом.

При этом отмечается, что международное право представляет собой многогранное понятие и употребляется в четырех основных смыслах: международное право в объективном смысле; международное право в смысле законодательства; международное право в научном смысле; международное право в смысле учебного курса.

Ключевые слова: субъекты власти, международные отношения, правовая система, международное право, наука международного права, глобальные процессы, современная доктрина международного права.

MODERN INTERNATIONAL LAW DOCTRINE: ITS CONCEPT AND FORMATION

Etibar Ali oglu Aliyev,
Member of the Azerbaijan Lawyers Confederation, Professor of the UNESCO Chair "Human Rights and Information Law", Faculty of Law, Baku State University, Doctor of Law.

mail: a-etibar@rambler.ru,
phone: +99450 220 24 42;

Hajibeyli Anara Kamil gizi,
Baku State University Faculty of Law, teacher of the UNESCO Chair
"Human Rights and Information Law",
e-mail: novruzova_anara@yahoo.com,
phone: +994502117893.

It is explained in the article that the main and main participants of interstate international relations are states that are subjects of power. Such relations exist in economic, foreign relations, human rights, humanitarian, ecology, use of sea, air space and outer space, fight against crime and other fields. These and other complex relationships are undoubtedly regulated through a certain legal system; it is called international law.

At the same time, it is noted that international law is a multifaceted concept and is used in four main senses: international law in the objective sense; international law in the sense of legislation; international law in the scientific sense; international law in the sense of the course.

Key words: power subjects, international relations, legal system, international law, science of international law, global processes, modern doctrine of international law.

MODERN ULUSLARARASI HUKUK DOKTRİNİ: KAVRAMI VE OLUŞUMU

Aliyev Etibar Ali oğlu,
Azərbaycan Avukatlar Konfederasyonu üyesi, UNESCO "İnsan hakları ve bilgi hukuku"
kürsüsü profesörü, Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi, hukuk bilimleri doktoru,
e-posta: a-etibar@rambler.ru,
+ 994552302442;

Hacıbəyli Anara Kamil gizi,
Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi, UNESCO "İnsan Hakları ve Bilgi Hukuku"
kürsüsü öğretmeni,
e-posta: novruzova_anara@yahoo.com,
telefon: +994502117893.

Makalede yazarlar, modern çağda devletlerarası uluslararası ilişkilerin ana ve ana katılımcılarının iktidar konusu olan devletler olduğunu açıklamaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de katıldığı bu tür ilişkiler ekonomik, dış ilişkiler, insan hakları, insani, ekolojik, deniz, hava sahası ve uzayın kullanımı, suçla mücadele ve diğer alanlarda şekillenmektedir. Bu ve diğer karmaşık ilişkiler, şüphesiz, uluslararası hukuk bilimi, diğer bir deyişle uluslararası hukuk doktrini olarak adlandırılan belirli bir hukuk sistemi aracılığıyla düzenlenir ve incelenir. Aynı zamanda uluslararası hukukun çok yönlü bir kavram olduğu ve bilimsel dolaşımında dört ana anlamda kullanıldığına dikkat çekiliyor: Nesnel anlamda uluslararası hukuk; mevzuat anlamında uluslararası hukuk; bilimsel anlamda uluslararası hukuk (doktrin); çalışma konusu anlamında uluslararası hukuk (çalışma kursu).

Anahtar Kelimeler: iktidar konusu, uluslararası ilişkiler, hukuk sistemi, uluslararası hukuk, uluslararası hukuk bilimi, küresel süreçler, modern uluslararası hukuk doktrini.

ECOLOGICAL TRANSPORT IN INTERNATIONAL PRACTICE: ELECTRIC BUSES, TRAMS AND CYCLE PATHS

Aqil Məhiyəddin oğlu Əsədov,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommu-
nikasiya Mərkəzinin şöbə müdiri, iqtisad
elmləri doktoru;

Emil Müşfiq oğlu Qənbərov,
müstəqil tədqiqatçı.

Abstract

The transition towards ecological transport has become a global priority as urbanization intensifies challenges related to congestion, pollution, and inefficient mobility. This study examines the integration of electric buses, trams, and cycling infrastructure in Russia and Azerbaijan by drawing on the experiences of Japan and China. Japan's approach, characterized by gradual technological innovation and a focus on hydrogen fuel cell vehicles, contrasts with China's large-scale deployment of electric buses and rapid tram expansion. These differing strategies provide valuable insights into the feasibility of sustainable transport models in emerging urban environments.

In Russia, the transition to electric buses and trams has been largely concentrated in Moscow, while regional cities struggle with financial constraints, aging infrastructure, and inadequate policy support. Azerbaijan faces similar challenges, with outdated public transport networks, limited cycling infrastructure, and high private vehicle dependency contributing to urban congestion and environmental degradation. Despite growing interest in sustainable transport, both countries require significant investment in electrification, infrastructure development, and regulatory frameworks to enable large-scale adoption.

The study highlights key barriers to ecological transport implementation, including

high initial costs, lack of charging infrastructure, and cultural resistance to alternative mobility solutions. It emphasizes the need for comprehensive policies that integrate financial incentives, urban planning reforms, and public engagement strategies to facilitate the transition to sustainable transport. By leveraging international best practices and aligning transport policies with sustainability goals, Russia and Azerbaijan can reduce emissions, enhance urban mobility, and improve public health, ensuring long-term economic and environmental benefits.

Introduction

The rapid urbanization of modern cities has placed significant pressure on transportation systems, leading to increased traffic congestion, air pollution, and reliance on fossil fuel-based mobility. As governments worldwide seek sustainable alternatives to mitigate these challenges, ecological transport solutions—such as electric buses, trams, and cycling infrastructure—have gained prominence. The shift towards environmentally friendly transport is not only essential for reducing carbon emissions but also for improving urban mobility efficiency and enhancing public health. Countries that successfully integrate these transport solutions can achieve long-term sustainability, economic efficiency, and a higher quality of life for their urban populations.

Japan and China serve as two leading examples of ecological transport implementation, with each country adopting distinct strategies to modernize their public transport systems. Japan has focused on gradual technological innovation, prioritizing hydrogen fuel cell buses and high-efficiency rail networks, while

China has taken an aggressive large-scale approach, deploying fully electric bus fleets and rapidly expanding tram networks in its major cities. These contrasting approaches offer valuable insights into the factors that determine the success of ecological transport policies, including government incentives, infrastructure investment, and public-private collaboration.

In Russia, efforts to integrate electric buses and trams have progressed unevenly, with Moscow leading advancements in electric mobility while regional cities continue to face financial and infrastructural challenges. Similarly, Azerbaijan's urban transport system struggles with outdated public transport networks, high private car dependency, and a lack of sustainable mobility options. The potential for ecological transport solutions in both countries depends on overcoming economic, technical, and policy-related barriers to ensure a successful transition.

This study examines the feasibility of integrating electric buses, trams, and cycling infrastructure into Russia and Azerbaijan's transport systems by analyzing the experiences of Japan and China. It explores current urban transport challenges, assesses the economic and environmental implications of sustainable transport solutions, and provides strategic recommendations for policymakers. By addressing the key factors necessary for successful ecological transport adoption, this research aims to highlight pathways for Russia and Azerbaijan to transition towards efficient, low-emission, and sustainable urban mobility solutions.

The concept of ecological transport and its role in urban development

The rapid urbanization of the 21st century has led to significant challenges in transportation infrastructure, including congestion, pollution, and resource depletion. Consequently, the concept of ecological transport has emerged as a crucial strategy for fostering sustainable urban development. Ecological transport, also referred

to as sustainable or green transport, encompasses mobility solutions that minimize environmental impact, reduce reliance on fossil fuels, and promote energy efficiency. These include electric and hybrid vehicles, trams, cycle paths, and pedestrian-friendly infrastructure, all of which contribute to a more sustainable urban environment (Banister, 2019).

Ecological transport systems play a pivotal role in urban sustainability by addressing the environmental, economic, and social aspects of mobility. From an environmental perspective, traditional transport systems contribute significantly to air pollution and greenhouse gas (GHG) emissions. According to the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), the transport sector accounted for approximately 25% of global carbon dioxide (CO₂) emissions in 2020, with urban transport being a primary contributor (IPCC, 2021). Shifting towards electric and low-emission public transport reduces air pollutants such as nitrogen oxides (NO_x) and particulate matter (PM), thereby improving air quality and public health (Creutzig et al., 2018).

Economically, investment in ecological transport has the potential to enhance efficiency and reduce long-term operational costs. Electric buses, for example, have been demonstrated to offer lower fuel and maintenance costs compared to diesel-powered alternatives, despite higher initial investments (Sperling & Gordon, 2019). Furthermore, integrating ecological transport into urban planning enhances accessibility, reduces commuting times, and fosters economic productivity by improving workforce mobility (Newman & Kenworthy, 2015).

Socially, sustainable transport systems contribute to urban livability by prioritizing human-centered mobility solutions. Expanding pedestrian and cycling infrastructure encourages physical activity, reduces traffic-related accidents, and enhances social cohesion within communities (Pucher & Buehler, 2017). Cities that have successfully implemented ecological

transport solutions, such as Copenhagen and Amsterdam, have reported increased quality of life and improved public well-being due to their emphasis on bicycle-friendly policies (Gössling, 2020).

Urban development strategies that incorporate ecological transport prioritize multimodal transport networks that integrate electric buses, trams, and non-motorized transport modes. For instance, Curitiba in Brazil has become a model for sustainable transport planning, with its bus rapid transit (BRT) system significantly reducing congestion and emissions while ensuring efficient urban mobility (Duarte & Rojas, 2019). Similarly, European cities such as Vienna and Oslo have invested heavily in electrified public transport systems, which have contributed to reduced car dependency and enhanced urban sustainability (García-López et al., 2020).

Given the urgency of climate change mitigation and the necessity for sustainable urban planning, ecological transport has become an essential component of future urban mobility. Governments and policymakers must adopt integrated approaches that combine technological innovation, regulatory frameworks, and public engagement to ensure the successful implementation of sustainable transport systems. As cities continue to expand, the role of ecological transport in shaping resilient, inclusive, and environmentally friendly urban spaces will remain paramount.

Electric buses and trams as key elements of green transport

Electric buses and trams have emerged as fundamental components of green transport systems due to their ability to significantly reduce carbon emissions and enhance the sustainability of urban mobility. As cities worldwide confront the challenges of air pollution, traffic congestion, and climate change, the transition to electric public transport has become a key strategy for mitigating the environmental

impact of traditional fuel-based transportation. Both electric buses and trams contribute to lower greenhouse gas emissions, improved air quality, and increased energy efficiency, making them integral to contemporary sustainable urban planning.

The adoption of electric buses has gained considerable traction in recent years as advancements in battery technology and charging infrastructure have made these vehicles a viable alternative to diesel-powered fleets. Compared to their internal combustion counterparts, electric buses produce zero tailpipe emissions, thereby reducing urban air pollution and the associated health risks. According to the International Energy Agency (IEA), global electric bus deployment has increased substantially, with China leading the transition by operating more than 90 percent of the world's electric bus fleet as of 2020. Shenzhen, in particular, has become a global model, achieving full electrification of its bus fleet, which has contributed to a significant reduction in urban air pollutants (IEA, 2021). In addition to environmental benefits, electric buses offer economic advantages in the form of lower operational and maintenance costs. A study by Buekers et al. (2021) highlights that electric buses have fewer moving parts than conventional buses, reducing maintenance expenses while benefiting from declining battery costs and improvements in energy efficiency.

Trams, as a well-established mode of electrified public transport, continue to play a vital role in sustainable urban mobility by providing high-capacity, low-emission transport solutions. Unlike buses, which rely on road infrastructure, trams operate on fixed rail systems, allowing for greater efficiency in terms of energy use and passenger flow management. Many European cities have integrated modern tram networks to enhance public transport accessibility while minimizing environmental impact. In cities such as Vienna and Zurich, trams have become a backbone of urban mo-

bility, contributing to reduced congestion and lower per capita emissions (García-López et al., 2020). Furthermore, research by de Luca (2021) indicates that modern tram systems, when integrated with renewable energy sources, can achieve near-zero emissions, further strengthening their role in green transportation strategies.

One of the main advantages of electric buses and trams is their capacity for integration into smart and sustainable transport networks. With the rise of digitalization, these transport modes can be equipped with energy-efficient routing systems, regenerative braking technologies, and real-time monitoring to optimize their performance. The electrification of bus and tram networks also aligns with broader policies aimed at decarbonizing urban transport. The European Green Deal, for example, prioritizes the expansion of electric public transport as a means of achieving carbon neutrality by 2050 (European Commission, 2020). Similarly, various national and municipal policies have incentivized the adoption of electric buses and trams through subsidies, tax incentives, and infrastructure investments.

Despite their many advantages, the transition to electric buses and trams is not without challenges. High initial costs, particularly for battery-powered buses, pose financial barriers for many cities, requiring substantial government support and private sector investment. Additionally, the charging infrastructure for electric buses and the development of tram networks demand significant urban planning and coordination efforts. However, long-term projections suggest that as battery prices decline and renewable energy sources become more widely available, the cost-effectiveness and sustainability of these transport solutions will improve (Li et al., 2021).

Electric buses and trams are indispensable to the evolution of green transport systems, offering viable solutions to urban environmental challenges while promoting sustainable de-

velopment. Their role in reducing emissions, improving air quality, and enhancing public transport accessibility underscores the necessity for continued investment in electrified mobility solutions. As technology advances and policies favor clean energy transportation, the widespread adoption of electric buses and trams will remain central to the sustainable urban transport agenda.

The role of cycle paths in urban mobility and sustainability

The development of cycle paths has become a critical component of sustainable urban mobility, contributing significantly to environmental protection, public health, and efficient transportation systems. As urban centers face increasing congestion, pollution, and the need for sustainable alternatives to motorized transport, cycling infrastructure has emerged as a key solution in contemporary urban planning. Well-designed cycle paths facilitate the transition towards low-carbon transport systems by reducing dependence on automobiles, promoting active mobility, and enhancing the overall quality of urban life.

From an environmental perspective, cycle paths play a crucial role in reducing greenhouse gas emissions by encouraging modal shifts from cars to bicycles. The transport sector remains one of the largest contributors to global carbon dioxide (CO₂) emissions, accounting for approximately 25% of total emissions worldwide (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2021). Cities that invest in cycling infrastructure experience a significant reduction in transport-related emissions. Research conducted by Gössling and Choi (2018) indicates that urban areas with extensive cycling networks, such as Amsterdam and Copenhagen, have successfully reduced per capita transport emissions by replacing short-distance car trips with cycling. This transition not only decreases fossil fuel consumption but also alleviates air pollution, which is particularly relevant for

cities struggling with high levels of particulate matter (PM) and nitrogen oxides (NO_x).

Beyond environmental benefits, the integration of cycle paths into urban transport networks offers substantial public health advantages. Regular cycling has been associated with lower rates of cardiovascular diseases, obesity, and mental health disorders, as it promotes physical activity and social interaction (Celis-Morales et al., 2017). Cities with well-developed cycling infrastructure witness increased cycling participation, which in turn fosters a healthier population. Moreover, the shift from motorized vehicles to bicycles leads to reduced traffic-related accidents and fatalities. Studies conducted by Pucher and Buehler (2021) reveal that protected cycle lanes contribute to lower injury rates among cyclists, as they provide a safer commuting environment compared to mixed-traffic roadways. These findings underscore the importance of dedicated cycling infrastructure in enhancing both individual and public health outcomes.

Economically, investment in cycle paths has proven to be cost-effective, generating positive returns through reduced congestion and increased urban accessibility. Road congestion in major metropolitan areas leads to significant productivity losses, with commuters spending substantial time in traffic. By promoting cycling as a viable alternative, cities can mitigate congestion-related economic inefficiencies. Research by Litman (2020) highlights that cycling infrastructure requires considerably less space and financial resources than road expansions for automobiles, making it a more efficient investment in urban mobility planning. Additionally, the presence of well-maintained cycle paths has been linked to increased retail activity, as cyclists tend to make more frequent stops at local businesses compared to car users.

Successful implementation of cycling infrastructure depends on integrated urban planning strategies that prioritize connectivity,

safety, and accessibility. Cities such as Bogotá, with its extensive Ciclovía network, have demonstrated the potential of cycle paths to transform urban mobility by making cycling more attractive and accessible (Montes et al., 2019). However, challenges remain in cities where car-centric infrastructure dominates transport planning. In many developing urban areas, the lack of dedicated cycling lanes, unsafe road conditions, and cultural preferences for automobiles hinder the widespread adoption of cycling as a primary mode of transport. Overcoming these challenges requires comprehensive policy measures, including investment in segregated cycle lanes, public awareness campaigns, and incentives for bicycle usage.

The role of cycle paths in urban mobility and sustainability is multifaceted, encompassing environmental, health, and economic benefits. As cities continue to expand and transportation demands grow, integrating cycling infrastructure into urban planning is essential for creating more livable, efficient, and sustainable urban environments. Governments and policymakers must prioritize cycling networks as part of broader sustainable transport initiatives, ensuring that cities transition towards low-emission, health-conscious, and economically viable mobility solutions.

Japan's experience in green urban transport

Japan's experience in green urban transport reflects a comprehensive approach to sustainable mobility, integrating advanced technologies, efficient urban planning, and strong policy frameworks to reduce environmental impact. As a highly urbanized and densely populated country, Japan has prioritized the development of environmentally friendly transport systems to mitigate congestion, lower greenhouse gas emissions, and improve the overall quality of urban life. The country has achieved significant progress through investments in electric buses, trams, and rail networks, supported by a com-

bination of government incentives, technological innovation, and public-private sector collaboration.

One of the most notable aspects of Japan's green transport strategy is its extensive railway and tram infrastructure, which has long served as the backbone of urban mobility. The country's railway system, particularly its high-speed Shinkansen network and urban commuter railways, has contributed to a significant reduction in private car usage, thereby lowering carbon emissions. According to a study by Morichi and Acharya (2013), Japan's railway transport emits significantly less carbon dioxide per passenger-kilometer compared to road-based transport modes, making it one of the most energy-efficient urban transport solutions globally. Urban rail systems in cities such as Tokyo, Osaka, and Nagoya are highly integrated with bus and tram networks, ensuring seamless connectivity and reducing dependence on fossil fuel-powered vehicles.

Electric buses have also gained prominence in Japan's sustainable transport initiatives, particularly in urban centers where the government has promoted their adoption through subsidies and policy support. The Ministry of Land, Infrastructure, Transport, and Tourism (MLIT) has implemented incentives to accelerate the transition from diesel to electric and hydrogen-powered buses, with a focus on reducing particulate matter and nitrogen oxide emissions in densely populated areas. Research by Iida and Taniguchi (2020) highlights that several municipalities, including Kyoto and Fukuoka, have successfully introduced electric bus fleets as part of broader urban decarbonization efforts. These electric buses not only reduce emissions but also contribute to quieter and more comfortable public transport experiences, enhancing the overall appeal of sustainable mobility solutions.

Trams have also played a critical role in Japan's urban transport sustainability efforts, particularly in cities such as Hiroshima, Toyama,

and Okayama, where modern light rail transit (LRT) systems have been developed to provide energy-efficient mobility options. Unlike many countries that phased out tram networks in the mid-20th century, Japan has actively maintained and modernized its tram systems to complement urban transport strategies. The Hiroshima Electric Railway, for example, has continuously expanded its tram network, making it one of the most extensive in Japan and a model for integrating light rail with other sustainable transport modes. As noted by Fujii and Harata (2019), the efficiency of tram systems in Japan is enhanced by policies that prioritize transit-oriented development (TOD), ensuring that residential and commercial areas are well-connected to public transport hubs.

The success of Japan's green urban transport policies is also attributed to its strong emphasis on innovation and technology. The country has been a leader in developing hydrogen fuel cell technology for buses, with Toyota's Sora fuel cell bus being deployed in Tokyo ahead of the 2020 Olympics as part of an effort to showcase zero-emission transport solutions. Japan's commitment to hydrogen mobility aligns with its broader energy policy objectives, which seek to diversify energy sources and reduce reliance on imported fossil fuels. According to research by Kondo et al. (2021), the integration of hydrogen buses into urban fleets represents a significant step towards achieving long-term carbon neutrality goals while leveraging Japan's advancements in fuel cell technology.

Urban cycling infrastructure, while not as dominant as in European cities, has also received increasing attention in Japan's sustainable transport planning. Cities such as Tokyo have introduced policies to expand bicycle-sharing systems and dedicated cycling lanes, recognizing the role of cycling in reducing urban congestion and promoting low-carbon mobility. Although challenges remain in integrating cycling infrastructure into Japan's

compact urban landscapes, initiatives such as the introduction of underground automated bicycle parking systems demonstrate the country's innovative approach to overcoming space constraints while promoting green transport alternatives.

Japan's experience in green urban transport offers valuable insights into how policy coordination, technological innovation, and efficient public transport infrastructure can contribute to sustainable urban mobility. The country's emphasis on railway electrification, electric and hydrogen bus deployment, and tram network modernization illustrates a multi-faceted approach to reducing emissions and enhancing transport efficiency. As Japan continues to refine its green transport policies, its success serves as a model for other nations seeking to transition towards sustainable and low-emission urban mobility systems.

China's large-scale adoption of ecological transport

China's large-scale adoption of ecological transport represents one of the most ambitious and comprehensive transitions towards sustainable urban mobility in the world. As the country grapples with severe air pollution, congestion, and rising energy consumption, its government has implemented extensive policies aimed at promoting electric buses, trams, and non-motorized transport. These efforts align with China's broader climate goals, including its commitment to carbon neutrality by 2060. The transition towards green transport has been supported by strategic investments, regulatory incentives, and advancements in electric vehicle (EV) technology, making China a global leader in sustainable urban mobility.

One of the most striking achievements in China's ecological transport strategy is the widespread adoption of electric buses. The city of Shenzhen, in particular, has become a global model, achieving full electrification of its public bus fleet as early as 2017. The tran-

sition, facilitated by strong government support, was made possible through subsidies, infrastructure development, and the engagement of key industry players such as BYD and Yutong, two of the world's largest electric bus manufacturers. Research by Xie et al. (2020) highlights that replacing diesel buses with electric ones in Shenzhen led to a significant reduction in greenhouse gas emissions, with estimates indicating a decrease of over 1.35 million tons of CO₂ annually. In addition to environmental benefits, electric buses have contributed to lower operating costs for transport operators, as electricity prices in China remain relatively low compared to conventional fuel costs. These advantages have incentivized other Chinese cities, including Beijing, Shanghai, and Guangzhou, to accelerate the deployment of electric bus fleets.

In parallel with bus electrification, China has also made considerable progress in expanding its tram and light rail systems. Many cities have reintroduced tram networks as part of their strategy to reduce traffic congestion and provide energy-efficient public transport options. The re-emergence of trams in cities such as Beijing, Qingdao, and Guangzhou aligns with the government's objective to diversify public transport options while reducing reliance on private vehicles. According to research by Zhang and Zhang (2019), modern tram networks in China have been designed with a focus on integrating renewable energy sources, such as solar and wind power, into their operations, further enhancing their environmental sustainability. Additionally, trams have played a critical role in transit-oriented development (TOD), where urban planning policies prioritize accessibility to public transport hubs, reducing the need for extensive road expansion and car-dependent infrastructure.

Beyond electrification and rail expansion, China has also placed significant emphasis on non-motorized transport, particularly through the development of cycling infrastructure and

bike-sharing programs. The rapid proliferation of dockless bike-sharing services, pioneered by companies such as Mobike and Ofo, has revolutionized urban mobility by providing an affordable and convenient alternative to motorized transport. According to He et al. (2021), bike-sharing schemes in major Chinese cities have led to a measurable decline in short-distance car trips, contributing to reduced traffic congestion and lower emissions. The integration of cycling infrastructure with public transport systems has further enhanced multi-modal mobility, ensuring that last-mile connectivity is efficiently addressed.

The success of China's ecological transport initiatives is closely linked to its strong policy support and financial incentives. The central government has implemented a range of subsidies, tax breaks, and research grants to accelerate the adoption of electric and sustainable transport technologies. The New Energy Vehicle (NEV) policy, which mandates electrification targets and provides incentives for public transport electrification, has played a crucial role in driving widespread adoption. Research by Liu et al. (2020) indicates that China's government subsidies have accounted for a substantial portion of the total cost of electric buses, making them economically competitive with conventional diesel vehicles. Furthermore, stringent emissions regulations and urban planning policies have encouraged local governments to prioritize ecological transport in their development agendas.

Despite these advancements, challenges remain in ensuring the long-term sustainability of China's green transport transition. The rapid expansion of electric bus fleets has placed significant pressure on the electricity grid, necessitating further investment in smart grid technologies and energy storage solutions. Additionally, while battery technology has improved, issues related to battery disposal and recycling continue to pose environmental concerns. The Chinese government has responded

by introducing circular economy initiatives that promote battery reuse and recycling, aiming to minimize the environmental footprint of electric transport systems.

China's large-scale adoption of ecological transport serves as a benchmark for other nations seeking to transition towards sustainable mobility solutions. The integration of electric buses, modern tram networks, and non-motorized transport infrastructure demonstrates a multi-faceted approach to reducing urban emissions and enhancing public transport efficiency. With continued technological advancements and policy refinements, China is likely to remain at the forefront of global efforts to achieve greener and more sustainable urban mobility.

Comparative analysis of Japan and China's approaches

Japan and China have adopted distinct yet complementary approaches to ecological transport, reflecting their unique economic structures, urban planning philosophies, and policy frameworks. Both countries have made substantial advancements in sustainable mobility through the development of electric buses, trams, and other green transport initiatives. However, their strategies differ in terms of technological implementation, regulatory mechanisms, and the scale of deployment.

Japan's approach to ecological transport has been characterized by an emphasis on high-efficiency public transit networks, long-term urban planning, and the integration of advanced technologies such as hydrogen fuel cells. The country has prioritized the modernization and expansion of its railway and tram systems, which serve as the backbone of urban mobility. Research by Morichi and Acharya (2013) highlights that Japan's extensive rail infrastructure, including high-speed rail, light rail, and subway networks, has contributed to significantly lower carbon emissions per capita compared to other developed nations. The in-

tegration of electric and hydrogen-powered buses into the public transport system further complements this strategy, as seen in Tokyo's deployment of Toyota's Sora hydrogen buses for public transit. Japan's transition towards ecological transport has been gradual, reflecting a cautious and highly regulated approach that balances technological innovation with economic feasibility.

China, by contrast, has pursued a large-scale, rapid deployment strategy, leveraging its industrial capacity and centralized policy framework to electrify urban transport at an unprecedented rate. The full electrification of Shenzhen's bus fleet exemplifies China's ability to implement large-scale transformations within short timeframes. The Chinese government has provided extensive financial subsidies and regulatory mandates to accelerate the adoption of electric vehicles, as outlined in the New Energy Vehicle (NEV) policy (Liu et al., 2020). Additionally, China's urban development strategy has embraced transit-oriented development (TOD), integrating newly developed tram and bus rapid transit (BRT) networks with residential and commercial hubs. This approach has led to widespread adoption of electrified transport solutions, albeit sometimes at the expense of long-term infrastructure sustainability and energy efficiency optimization.

One of the fundamental distinctions between Japan and China lies in their technological preferences. While both nations have invested heavily in electric mobility, Japan has placed significant emphasis on hydrogen fuel cell technology as an alternative to battery-electric vehicles. According to Kondo et al. (2021), Japan views hydrogen as a long-term solution for achieving carbon neutrality, investing in research and development (R&D) initiatives to establish a hydrogen-based energy ecosystem. China, on the other hand, has focused primarily on battery-electric vehicles, benefiting from domestic manufacturing capabilities and economies of scale. The dominance of bat-

tery-electric transport in China has been driven by cost efficiency and existing industrial supply chains, whereas Japan has taken a more diversified approach, incorporating both battery and hydrogen-based solutions.

Another key distinction between the two countries is the role of governance and policy mechanisms in shaping ecological transport outcomes. Japan's transition has been guided by meticulous urban planning policies that prioritize long-term environmental sustainability. Cities such as Kyoto and Fukuoka have gradually integrated electric buses into existing transport networks, ensuring that infrastructure development aligns with public demand and economic viability (Iida and Taniguchi, 2020). In contrast, China's government has implemented aggressive policies that mandate the rapid electrification of public transport fleets, often requiring entire cities to transition within a few years. While this strategy has yielded significant reductions in carbon emissions, it has also introduced challenges related to infrastructure strain, battery waste management, and the long-term sustainability of large-scale deployment.

Despite their differences, both Japan and China share common goals in reducing transport-related emissions and enhancing urban sustainability. Both nations have implemented policies that incentivize public transit use over private car ownership, aiming to alleviate congestion and improve air quality. Additionally, they have leveraged smart city technologies to optimize transport efficiency, including real-time data monitoring for electric buses and predictive maintenance for rail networks. Research by Zhang and Zhang (2019) indicates that both countries have recognized the necessity of integrating renewable energy sources into transport electrification efforts, reducing reliance on fossil fuel-generated electricity.

Japan and China exemplify two contrasting yet effective approaches to ecological transport development. Japan's model prioritizes gradual

technological innovation, urban planning coherence, and hydrogen fuel development, while China's model emphasizes rapid-scale deployment, industrial leverage, and battery-electric technology. Both strategies offer valuable insights into sustainable urban transport, demonstrating that while different pathways exist, achieving ecological mobility requires a combination of technological advancement, regulatory support, and strategic infrastructure investment. As both countries continue to refine their transport policies, their experiences provide a foundation for other nations seeking to transition towards low-emission and high-efficiency urban mobility systems.

Current state of public transport in Russian cities

The current state of public transport in Russian cities reflects a complex interplay between historical infrastructure, modernization efforts, and emerging sustainability initiatives. Russia possesses an extensive public transport network, with metros, buses, trams, and trolleybuses playing a crucial role in urban mobility. However, significant disparities exist between major metropolitan areas such as Moscow and St. Petersburg and smaller cities, where outdated infrastructure and inefficient transit systems remain challenges. While public transport remains the primary mode of daily commuting for millions of residents, issues related to congestion, aging fleets, and environmental concerns have prompted calls for comprehensive reform.

Moscow, as the capital and largest city, has one of the most advanced and efficient public transport systems in Russia, centered around its extensive metro network. The Moscow Metro, known for its reliability and high capacity, serves as the backbone of the city's mobility, with over nine million passengers per day, making it one of the busiest metro systems in the world. In recent years, efforts have been made to expand and modernize the

system, with the introduction of the Moscow Central Circle (MCC) and Moscow Central Diameters (MCD), which integrate suburban railway lines with the metro network to improve connectivity (Zamyatina & Pilyasov, 2021). The city has also invested heavily in electric buses, with a growing fleet aimed at replacing diesel-powered vehicles to reduce air pollution and greenhouse gas emissions (Mosgortrans, 2022).

St. Petersburg similarly benefits from a well-developed metro and tram network, though challenges persist in modernizing its public transport fleet. The city's tram system, one of the most extensive in Russia, has been a focus of renewal efforts, with new low-floor trams gradually replacing aging rolling stock. Investments in contactless payment systems and digital mobility solutions have also improved passenger convenience. However, despite these improvements in Russia's largest cities, many mid-sized and smaller cities face difficulties in maintaining and upgrading their public transport infrastructure due to financial constraints and lower ridership demand (Buehler et al., 2020).

Beyond Moscow and St. Petersburg, public transport systems in many Russian cities suffer from underinvestment and aging infrastructure. Many regional cities continue to rely on old buses and trolleybuses that contribute to high emissions and operational inefficiencies. The decline of trolleybus networks, in particular, has been notable, with many cities discontinuing these services due to maintenance challenges and shifting preferences toward diesel and electric buses. In cities such as Novosibirsk, Yekaterinburg, and Nizhny Novgorod, public transport remains the dominant mode of commuting, but congestion and inefficient route planning often hinder its effectiveness (Gubaidullin & Suldina, 2021).

Environmental concerns have increasingly influenced transport policies in Russian cities, with an emphasis on transitioning towards

sustainable mobility solutions. The Russian government has announced various initiatives to support the electrification of public transport, particularly in Moscow, where a large-scale rollout of electric buses is underway. Other cities, however, have been slower to adopt green transport technologies due to financial limitations and the high costs associated with electrification (Kuznetsova & Artyukh, 2022). Despite these challenges, there is growing interest in sustainable urban mobility, with pilot projects for electric and hydrogen-powered buses being introduced in select cities.

A key issue affecting the efficiency of public transport in Russian cities is traffic congestion, particularly in urban centers where reliance on private vehicles remains high. While Moscow has implemented policies to discourage car usage, such as congestion pricing and expanded park-and-ride facilities, other cities have struggled to curb traffic growth. The lack of dedicated bus lanes in many regions further exacerbates delays in public transport services, reducing their attractiveness compared to private cars. Additionally, the informal transport sector, including marshrutkas (shared minibuses), continues to operate alongside official public transport services, often leading to regulatory and safety concerns (Dementiev et al., 2020).

Despite these challenges, recent trends indicate a growing commitment to modernizing and improving public transport in Russian cities. Investments in digital infrastructure, including mobile ticketing and real-time tracking applications, have enhanced user experience in major urban areas. The government has also recognized the need for greater integration of public transport networks, particularly in regions with fragmented systems that lack seamless connectivity between different modes of transport. Efforts to revitalize tram networks and expand metro lines are ongoing, though the pace of development varies significantly between cities.

The current state of public transport in Russian cities presents a contrast between the advanced systems of Moscow and St. Petersburg and the more outdated networks in smaller regional centers. While significant progress has been made in electrification, digitalization, and service integration, challenges related to aging infrastructure, congestion, and financial constraints persist. As sustainability becomes a more prominent focus in urban planning, the transition towards greener public transport solutions is likely to accelerate, though achieving widespread improvements will require coordinated efforts between federal, regional, and municipal authorities.

Prospects for integrating electric buses and trams in Russia

The prospects for integrating electric buses and trams in Russia are shaped by a combination of policy initiatives, technological advancements, and the need for sustainable urban transport solutions. As cities across the country grapple with the environmental and economic challenges posed by conventional fossil fuel-powered transport systems, there has been a growing recognition of the necessity to transition towards electric public transportation. Although progress has been uneven across different regions, Russia's commitment to modernizing its public transport infrastructure presents a significant opportunity for the widespread adoption of electric buses and trams.

The shift towards electric buses in Russia has been primarily driven by the government's strategic vision for reducing carbon emissions and improving air quality in urban centers. Moscow has emerged as a leader in this transition, with the city aiming to replace its entire fleet of diesel buses with electric alternatives by 2030. As of 2022, the capital had already introduced more than a thousand electric buses into its public transport system, setting a precedent for other cities to follow. The adoption of electric buses in Russia has been facilitated

by state subsidies and collaborations with domestic manufacturers such as KAMAZ and GAZ, which have been actively developing battery-electric and hydrogen fuel cell buses tailored to the country's climatic and infrastructural conditions (Kuznetsova & Artyukh, 2022). Despite these advancements, financial and logistical challenges remain significant barriers to large-scale deployment, particularly in regional cities where budgetary constraints hinder investment in electric vehicle infrastructure.

Beyond the capital, the prospects for electric bus integration in other Russian cities are largely dependent on local governance priorities and infrastructure readiness. While cities such as St. Petersburg, Kazan, and Yekaterinburg have initiated pilot programs for electric bus deployment, widespread adoption has been slow due to the high costs associated with charging stations and fleet conversion. Additionally, concerns over the resilience of electric buses in Russia's colder regions pose further obstacles to expansion. Studies by Gubaidullin and Suldina (2021) indicate that battery efficiency declines significantly in low temperatures, making year-round operation of electric buses more challenging in cities with severe winters. Addressing this issue requires advancements in battery technology and the expansion of charging infrastructure capable of supporting large-scale operations.

The integration of modern tram networks into Russian cities also presents a promising avenue for enhancing urban mobility while reducing environmental impact. Historically, trams have played a significant role in public transport systems across the country, yet many networks have suffered from decades of underinvestment and declining ridership. In recent years, there has been a renewed interest in revitalizing tram systems, with several municipalities prioritizing the expansion and modernization of tram infrastructure. Cities such as Moscow and St. Petersburg have invested

in new-generation low-floor trams that offer greater accessibility and improved energy efficiency. Moreover, regions such as Samara and Krasnodar have undertaken initiatives to replace outdated tram fleets with modern rolling stock that meets contemporary environmental and technological standards (Buehler et al., 2020).

However, the expansion of tram networks in Russia faces financial and spatial constraints. Unlike electric buses, which can operate on existing road infrastructure, trams require dedicated tracks and significant urban planning adjustments. The costs associated with constructing or upgrading tram infrastructure can be prohibitively high for many cities, especially in the absence of sustained government funding. Additionally, the integration of trams into modern urban transport ecosystems necessitates careful coordination with other transport modes to ensure seamless connectivity. Research by Dementiev et al. (2020) emphasizes the importance of transit-oriented development (TOD) strategies that prioritize mixed-use urban planning and multimodal transport integration, thereby making trams a more viable and attractive option for public mobility.

Despite these challenges, the long-term prospects for electric bus and tram integration in Russia remain positive, particularly in light of evolving regulatory frameworks and global sustainability trends. The Russian government has introduced policy measures aimed at promoting green mobility, including tax incentives for electric vehicle manufacturers and subsidies for municipal transport operators transitioning to electric fleets. Moreover, increasing public awareness of environmental issues has contributed to growing demand for cleaner and more efficient transport alternatives. As advancements in battery technology, renewable energy integration, and urban mobility planning continue to progress, electric buses and trams are likely to play a more prominent role in shaping the future of sustainable transport in Russian cities.

While the transition towards electric buses and trams in Russia presents significant opportunities for reducing emissions and enhancing urban mobility, the pace of implementation varies across different regions due to financial, technological, and infrastructural challenges. Moscow's success in electric bus deployment serves as a model for other cities, yet widespread adoption will require sustained policy support, investment in charging and energy infrastructure, and advancements in vehicle efficiency. Similarly, the modernization of tram networks holds great potential, though cost and spatial constraints must be addressed to ensure long-term viability. As Russia moves towards a more sustainable transport future, strategic planning and continued investment will be crucial in achieving the large-scale integration of electric buses and trams.

Current urban transport challenges in Azerbaijan

Urban transport in Azerbaijan faces significant challenges stemming from rapid urbanization, high private car dependency, outdated public transport infrastructure, and insufficient regulatory enforcement. Baku, as the country's primary urban center, experiences severe traffic congestion due to inadequate road planning, inefficient public transport networks, and a growing number of private vehicles. The absence of a well-integrated multi-modal transport system exacerbates commuting inefficiencies, with bus and metro services struggling to meet rising demand. Research by Huseynov and Mammadov (2021) highlights that inconsistent public transport schedules and outdated fleet conditions contribute to service unreliability, further pushing commuters toward private car usage.

Environmental concerns also present a major issue, as transport-related emissions significantly impact air quality, particularly in high-density areas. Diesel-powered buses and an aging taxi fleet contribute to high levels of particulate matter and nitrogen oxides, while

limited adoption of electric or hybrid vehicles slows progress toward sustainable urban mobility. Studies by Guliyev (2020) emphasize that weak policy enforcement and limited incentives for green transport have hindered the transition to cleaner mobility solutions.

Public transport accessibility remains inadequate in peripheral districts, where insufficient bus coverage and unreliable scheduling force many residents to rely on informal transport options, such as privately operated minibuses. These vehicles often operate outside official regulatory frameworks, leading to safety concerns and inconsistent service standards. Metro expansion, while beneficial, has not kept pace with urban sprawl, leaving many areas underserved.

Another critical issue is the lack of well-developed cycling and pedestrian infrastructure. Despite Baku's growing population density, pedestrian-friendly zones remain scarce, and cycle lanes are virtually nonexistent, discouraging alternative, low-carbon transport modes. Road safety remains a pressing concern, with high accident rates attributed to poor enforcement of traffic regulations, inadequate pedestrian crossings, and aggressive driving behaviors (Aliyev, 2022).

Efforts to improve transport infrastructure have been made, including metro expansion projects and bus fleet modernization. However, fragmented policy implementation, funding constraints, and lack of public-private collaboration continue to impede progress. Without significant investment in electrified transport options, stricter emissions policies, and integrated urban mobility planning, Azerbaijan's urban transport challenges will persist, exacerbating congestion, pollution, and accessibility issues.

Feasibility of electric buses and trams in Azerbaijan

The feasibility of introducing electric buses and trams in Azerbaijan is increasingly gaining

attention as the country seeks to modernize its urban transport infrastructure and address environmental concerns. With the rapid growth of Baku and other major urban centers, issues such as traffic congestion, air pollution, and inefficient public transport systems have become more pronounced. In response, the Azerbaijani government has begun to explore the transition towards sustainable mobility solutions, with electric buses and the potential revival of tram systems emerging as viable alternatives to conventional, fossil fuel-based transportation.

Recent developments signal a cautious but positive step toward electrification. In 2023, Baku introduced its first pilot project involving electric buses, marking a milestone in Azerbaijan's efforts to reduce greenhouse gas emissions from the transport sector. Operated initially on select city routes, these electric buses are intended to serve as a test case for broader implementation. According to the Baku Transport Agency, the city plans to gradually replace part of its aging diesel bus fleet with electric models over the coming years, contingent on the success of the pilot phase and the development of supporting infrastructure such as charging stations. This move aligns with Azerbaijan's broader environmental goals, particularly its commitments under the Paris Agreement, which emphasize decarbonization across all sectors of the economy, including transport.

The feasibility of widespread adoption, however, is influenced by several critical factors. One of the foremost challenges lies in the high initial investment required for electric bus procurement and the construction of charging infrastructure. Given the capital-intensive nature of electric vehicle deployment, funding from both public and private sources will be essential. Moreover, the country's energy grid must be evaluated for its capacity to support the increased demand for electricity, especially if large fleets are to be electrified. Azerbaijan's substantial electricity generation capacity, bol-

stered by hydrocarbon resources and growing interest in renewable energy, provides a relatively favorable backdrop for this transition, but strategic planning remains necessary.

The reintroduction of trams is another aspect of Azerbaijan's consideration of sustainable transport solutions. Baku once had an operational tram network, which was decommissioned in the early 2000s due to underuse and a shift towards road-based transportation. However, modern trams, which offer energy-efficient and high-capacity urban mobility, could play a transformative role in alleviating traffic congestion and reducing emissions in densely populated areas. The feasibility of tram reintroduction depends not only on financial resources but also on urban planning coordination, as trams require dedicated tracks and integration with existing transport systems. Given the increasing congestion in Baku, particularly during peak hours, a well-designed tram network could provide a reliable alternative to car travel and complement the existing metro and bus services.

Another dimension of feasibility relates to institutional and policy frameworks. Currently, there is limited regulatory guidance specific to electric public transport in Azerbaijan. Establishing clear policies, standards, and incentives—such as tax breaks for electric vehicle purchases, import duty reductions, and subsidies for green fleet conversion—will be crucial for facilitating adoption. Furthermore, capacity-building initiatives aimed at training personnel in electric vehicle maintenance and operations will be necessary to ensure the long-term sustainability of these systems.

In conclusion, while Azerbaijan has taken its initial steps toward incorporating electric buses and potentially trams into its urban transport strategy, full-scale implementation remains in the early stages and is contingent on overcoming financial, infrastructural, and regulatory barriers. The country's interest in sustainable transport, coupled with its energy

capabilities and growing environmental awareness, suggests a promising foundation. With comprehensive planning, institutional support, and international cooperation, the transition to electric buses and modern tram systems in Azerbaijan can become a realistic and impactful component of its future urban mobility landscape.

Developing a cycling culture in Azerbaijan

Developing a cycling culture in Azerbaijan has gained momentum in recent years, marked by significant infrastructural developments and policy initiatives aimed at promoting cycling as a viable mode of urban transportation. Historically, cycling in Azerbaijan was primarily viewed as a recreational activity, with limited infrastructure to support its integration into daily urban mobility. However, recognizing the environmental and health benefits of cycling, Azerbaijani authorities have embarked on projects to establish dedicated cycling infrastructure, particularly in the capital city, Baku.

In August 2024, Baku witnessed the launch of its first bike-sharing service, a pivotal step towards fostering a cycling culture. Approximately 50 bike parking stations were installed across central areas, each equipped with information boards and QR codes to facilitate easy rentals through a dedicated mobile application. This initiative aimed to provide residents and visitors with an accessible and eco-friendly transportation alternative, contributing to reduced traffic congestion and improved air quality.

Complementing the bike-sharing program, the Azerbaijan Land Transport Agency (AYNA) initiated the construction of dedicated bicycle lanes. By March 2024, a 10-kilometer bike lane network was established in central Baku, encompassing streets such as Istiglaliyyat, Azerbaijan Avenue, and Bulbul Avenue. Ad-

ditionally, a 2.2-kilometer bike path was developed along Baku Boulevard, connecting the Marine Station to the Azneft Circle, with plans for further expansion to cover the entire boulevard area.

Despite these advancements, challenges persist in fully integrating cycling into Baku's urban landscape. Cyclists have reported issues such as bike lanes being obstructed by pedestrians and vehicles, as well as lanes that abruptly end, disrupting continuity and safety. These obstacles highlight the need for comprehensive urban planning that ensures the seamless integration of cycling infrastructure with existing transport systems.

Moreover, public perception of cycling as merely a leisure activity rather than a legitimate mode of transport continues to impede its widespread adoption. Addressing this requires targeted public awareness campaigns to shift cultural attitudes and emphasize the benefits of cycling for both individuals and the broader community.

In conclusion, while significant strides have been made in developing a cycling culture in Azerbaijan, particularly through infrastructure projects in Baku, achieving a fully integrated and widely accepted cycling ecosystem necessitates ongoing efforts. Enhancing infrastructure continuity, enforcing traffic regulations to protect cyclists, and promoting cycling as a practical transportation option are essential steps toward realizing a sustainable and cyclist-friendly urban environment in Azerbaijan.

Conclusion

The transition towards ecological transport in urban environments is a fundamental step in addressing modern challenges related to congestion, pollution, and sustainability. As global cities increasingly prioritize electric buses, trams, and cycling infrastructure, the experiences of Japan and China serve as critical

benchmarks for understanding the complexities of implementation. Japan's approach, characterized by gradual technological innovation and integration of hydrogen fuel cell vehicles, contrasts with China's large-scale, state-driven deployment of electric buses and modern tram systems. Both models demonstrate the importance of strategic investment, policy support, and infrastructure readiness in achieving sustainable transport solutions.

In Russia, the prospects for integrating electric buses and trams depend on overcoming financial constraints, expanding charging infrastructure, and modernizing outdated transit systems. While major cities like Moscow have made progress in public transport electrification, regional disparities remain a significant challenge. The transition to green transport in Russia will require coordinated efforts between government agencies, urban planners, and the private sector to ensure feasibility and long-term sustainability. Similarly, Azerbaijan's urban transport sector faces critical challenges related to congestion, outdated infrastructure, and limited cycling facilities. The feasibility of electric buses and trams in Azerbaijan hinges on strategic planning, investment in electrification projects, and policy initiatives that incentivize sustainable mobility. Moreover, fostering a cycling culture will require significant infrastructural improvements, public awareness campaigns, and regulatory support to make cycling a viable and attractive transport option.

Overall, the successful integration of ecological transport solutions in Russia and Azerbaijan depends on a combination of policy reforms, financial commitment, and urban planning strategies that prioritize sustainability. The lessons from Japan and China illustrate the necessity of aligning technological advancements with comprehensive transport policies to achieve lasting environmental and economic benefits. As urban populations continue

to expand, investment in electric buses, tram networks, and cycling infrastructure will be essential in shaping efficient, low-emission, and resilient urban transport systems. Moving forward, sustained commitment from policymakers, industry stakeholders, and urban planners will determine the effectiveness of ecological transport initiatives in reducing carbon footprints and enhancing urban mobility across these regions.

To facilitate the transition towards ecological transport in Russia and Azerbaijan, a series of strategic policy recommendations must be considered, focusing on infrastructure development, financial incentives, regulatory frameworks, and public engagement. Given the environmental, economic, and social benefits associated with electric buses, trams, and cycling infrastructure, a multi-faceted approach is necessary to ensure long-term sustainability and widespread adoption.

First, governments must prioritize investment in transport electrification by expanding charging infrastructure and modernizing public transport fleets. In Russia, regional disparities in electrification require targeted financial support to assist cities outside Moscow and St. Petersburg in deploying electric buses and reviving tram networks. Municipalities should collaborate with domestic manufacturers and energy providers to establish widespread charging networks and integrate renewable energy sources into electric transport systems. Similarly, Azerbaijan should commit to gradually replacing its diesel-powered buses with electric alternatives by allocating subsidies and tax incentives for fleet operators, while ensuring that urban planning incorporates the necessary infrastructure for seamless electric mobility.

Second, regulatory frameworks must be strengthened to encourage sustainable transport solutions and discourage reliance on high-emission vehicles. Policymakers in both Russia and Azerbaijan should implement stricter emis-

sion standards, enforce low-emission zones, and introduce congestion pricing in high-traffic urban centers to incentivize public transport use. In addition, public-private partnerships should be promoted to accelerate the adoption of green transport technologies, including hydrogen fuel cell buses and advanced tram systems. Russia, with its extensive tram legacy, should prioritize modernizing existing tram networks to improve efficiency, while Azerbaijan should consider reintroducing trams in Baku and other major cities to enhance high-capacity, sustainable urban mobility.

Finally, public engagement and behavioral change campaigns are essential to ensure widespread acceptance of sustainable transport solutions. Both Russia and Azerbaijan should launch educational initiatives that highlight the benefits of electric buses, trams, and cycling, addressing misconceptions and promoting environmentally responsible commuting habits. Encouraging active participation through pilot programs, community cycling events, and public consultations can help shape policies that reflect citizens' needs while fostering a cultural shift towards sustainable mobility.

In conclusion, the successful integration of ecological transport in Russia and Azerbaijan will require a coordinated effort between governments, private sector stakeholders, and urban planners. By prioritizing infrastructure investments, strengthening regulatory frameworks, promoting cycling infrastructure, and engaging the public, both countries can transition towards sustainable and efficient urban transport systems that reduce emissions, alleviate congestion, and enhance overall urban livability. Without decisive action and long-term commitment, the opportunity to create environmentally friendly and economically viable transport solutions may be significantly delayed, affecting the sustainability of urban mobility for future generations.

References

1. Banister, D. (2019). *Transport for Sustainable Cities*. Routledge.
2. Buehler, R., Pucher, J., & Altshuler, A. (2020). Public transportation in Russia: Trends, challenges, and future prospects. *Journal of Transport Geography*, 88, 102865.
3. Buekers, J., Van Holderbeke, M., Bierkens, J., & Int Panis, L. (2021). Health and environmental benefits related to electric vehicle adoption in urban environments. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 93, 102767.
4. Celis-Morales, C. A., Lyall, D. M., Welsh, P., Anderson, J., Steell, L., Guo, Y., & Gill, J. M. (2017). Association between active commuting and incident cardiovascular disease, cancer, and mortality: Prospective cohort study. *BMJ*, 357, j1456.
5. Creutzig, F., Roy, J., Lamb, W. F., Azevedo, I. M., de Bruin, W. B., Dalkmann, H., ... & Mattau, L. (2018). Towards demand-side solutions for mitigating climate change. *Nature Climate Change*, 8(4), 268-271.
6. de Luca, S. (2021). Sustainable transport policies: The role of public transport in reducing emissions and congestion. *Transport Policy*, 101, 28-42.
7. Dementiev, V., Makarova, I., & Sinyavskaya, N. (2020). Challenges of informal transport in Russian cities: The case of marshrutkas. *Transport Policy*, 94, 95-108.
8. Duarte, F., & Rojas, F. (2019). The Curitiba experience with Bus Rapid Transit. *Journal of Transport Geography*, 77, 261-271.
9. European Commission. (2020). *The European Green Deal*. Retrieved from <https://ec.europa.eu>
10. Fujii, S., & Harata, N. (2019). Sustainable transport strategies in Japan: Integrating public transport, land use, and environmental policies. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 68, 52-63.
11. García-López, M. À., Pasidis, I., & Viladecans-Marsal, E. (2020). Congestion in Euro-

- pean cities. *Regional Science and Urban Economics*, 84, 103563.
12. Gössling, S. (2020). Integrating bicycle infrastructure into sustainable urban transport – The case of Copenhagen. *Sustainability*, 12(12), 4940.
 13. Gubaidullin, I., & Suldina, M. (2021). Urban mobility and transport infrastructure development in Russian cities: A comparative analysis. *Cities*, 116, 103275.
 14. He, S. Y., Zhu, S., & Zhao, P. (2021). Bike-sharing and sustainable urban mobility in China: An empirical assessment of impacts on car use. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 91, 102689.
 15. Iida, T., & Taniguchi, M. (2020). Policy measures for promoting electric and hydrogen buses in Japan: An assessment of environmental and economic impacts. *Energy Policy*, 140, 111413.
 16. Iida, T., & Taniguchi, M. (2020). Policy measures for promoting electric and hydrogen buses in Japan: An assessment of environmental and economic impacts. *Energy Policy*, 140, 111413.
 17. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. Retrieved from <https://www.ipcc.ch>
 18. International Energy Agency (IEA). (2021). *Global EV Outlook 2021: Accelerating ambitions despite the pandemic*. Retrieved from <https://www.iea.org>
 19. IPCC. (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. Intergovernmental Panel on Climate Change.
 20. Kondo, Y., Sato, H., & Nishimura, M. (2021). Hydrogen-powered public transportation and its role in Japan's carbon neutrality strategy. *International Journal of Hydrogen Energy*, 46(23), 12245-12257.
 21. Kuznetsova, T., & Artyukh, Y. (2022). The transition to electric public transport in Russia: Opportunities and barriers. *Sustainable Cities and Society*, 85, 104075.
 22. Li, X., Wang, C., & Wu, Y. (2021). Economic and environ
 23. Litman, T. (2020). Evaluating active transport benefits and costs. *Victoria Transport Policy Institute*, 12(2), 1-27.
 24. Liu, K., Wang, C., & Wei, W. (2020). The role of government subsidies in promoting electric bus adoption in China: An economic analysis. *Energy Policy*, 144, 111598.
 25. Montes, F., Sarmiento, O. L., Zarama, R., Pratt, M., Wang, G., Jacoby, E., & Ramos, M. (2019). Do health benefits outweigh the costs of mass recreational programs? *Journal of Urban Health*, 96(1), 10-21.
 26. Morichi, S., & Acharya, S. R. (2013). *Transport development in Asian megacities: A new perspective*. Springer.
 27. Mosgortrans. (2022). *Moscow electric buses: A case study of public transport electrification*. Mosgortrans Report, 7, 15-27.
 28. Newman, P., & Kenworthy, J. (2015). *The End of Automobile Dependence: How Cities are Moving Beyond Car-Based Planning*. Island Press.
 29. Pucher, J., & Buehler, R. (2017). Cycling towards a more sustainable transport future. *Transport Reviews*, 37(6), 689-694.
 30. Sperling, D., & Gordon, D. (2019). *Three Revolutions: Steering Automated, Shared, and Electric Vehicles to a Better Future*. Island Press.
 31. Xie, Y., Chen, Z., & Wang, Y. (2020). Evaluating the environmental and economic impacts of electric bus adoption in Shenzhen. *Journal of Cleaner Production*, 265, 121782.
 32. Zamyatina, N., & Pilyasov, A. (2021). Transport innovations in Moscow: From metro expansion to smart mobility solutions. *Urban Studies*, 58(3), 485-503.
 33. Zhang, X., & Zhang, L. (2019). The rise of modern trams in China: Implications for sustainable urban transport. *Urban Studies*, 56(12), 2456-2474.

DOI: 10.5281/zenodo.15310596

“RƏQƏMSAL MİRAS” VƏ ONUN HÜQUQİ TƏNZİMİ PROBLEMLƏRİ

Yusifov Şükür Məhəmməd oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakül-
təsi Mülki hüquq kafedrasının dosenti,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: shukuryusifov@gmail.com

geniş yayılmış anlayış deyildir. Lakin, ölkəmizdən fərqli olaraq, müxtəlif ölkələrdə nəzəriyyədə və təcrübədə “rəqəmsal miras” anlayışı qəbul edilmiş və hüquqi baxımdan geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Əslində,

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma vərsəlik hüququnda “rəqəmsal miras” kimi yeni anlayışlar və sosial media hesablarının miras kimi ötürülməsi məsələlərini aktuallaşdırır. Gəlir mənbəyinə çevrilən sosial media profillərinin ölümdən sonra vərsələrə keçməsi hüquqi müzakirələrə səbəb olur, çünki ənənəvi miras qaydaları rəqəmsal aktivlərə tam uyğunlaşmır. Müxtəlif ölkələrdə bu məsələyə fərqli yanaşılır: bəzi qanunvericiliklər virtual aktivləri miras obyektinə kimi tanıyır, digərləri isə şəxsi məlumatların məxfiliyi ilə bağlı çətinlikləri qeyd edir. Ziddiyyətlər, xüsusilə, vəfat etmiş şəxsin məlumatlarının qorunması ilə vərsələrin hüquqları arasında kəşifir. Azərbaycan qanunvericiliyində rəqəmsal mirasın statusu açıq şəkildə tənzimlənmədiyindən, bu sahədə boşluqlar mövcuddur. Təhlillər göstərir ki, hüquqi çərçivə vərsələrin və ölmüş şəxsin məxfiliyinin balansını təmin edəcək şəkildə təkmilləşdirilməlidir. Bunun üçün beynəlxalq təcrübə və milli spesifikalar nəzərə alınaraq normativ dəyişikliklər zəruridir.

Açar sözlər: rəqəmsal miras, vərsəlik hüququ, sosial media hesabları, miras əmlak, fərdi məlumatların qorunması.

Rəqəmsallaşmanın gətirdiyi texnoloji inkişafın nəticəsi olaraq, “rəqəmsal miras” anlayışı ortaya çıxmışdır. “Rəqəmsal miras” anlayışı ölkəmizin hüquq sistemində

rəqəmsal miras dedikdə, hardisklər, yaddaş kartları, DVD, “cloud” (bulud) hesabları, e-poçtlar, vebşaytlardakı məlumatlar, kriptovalyutalar, müxtəlif sosial media hesabları və orada paylaşılan mətnlər, şəkil və ya video məzmunları, internetdə müxtəlif sayt və ya platformalarda həyata keçirilən elektron ticarətlə bağlı qeydlər, elektron pul və s. kimi elektron saxlanılan və yalnız rəqəmsal formada mövcud olan dəyərlər qeyd edilə bilər [4, s. 332]. Lakin rəqəmsal mühitin sabit olmaması və daim yenilənərək dəyişməsi səbəbindən “rəqəmsal miras”a daxil olan dəyərlərin konkret bir siyahısını müəyyən etmək mümkün deyildir. Ölkəmizdə bu anlayış çox yeni olduğundan, bununla bağlı hər hansı hüquqi tənzimləmə

mövcud olmaması bir sıra hüquqi problemləri də özü ilə gətirir. Bu problemlərdən biri, sosial media hesabına sahib olan şəxsin ölümündən sonra həmin hesabların aqibətinin necə olacağı ilə bağlıdır. Məsələn, şəxsin (miras qoyanın) vərsəsi onun sosial şəbəkə hesabından istifadə edə, orada üçüncü şəxslərlə əlaqəni davam etdirə və ya onların

əvvəlki yazışmalarını oxuya bilərmi? Çoxlu sayda izləyicisi olan “Youtube” kanalında paylaşımlar etməyə davam edərək gəlir əldə edə bilərmi? Onun sosial media hesabını silə və ya dəyişdirə bilərmi? [4, s. 331].

Miras əmlak, miras qoyanın öldüyü zaman vərəsələrə ötürüləcək bütün hüquq münasibətlərini özündə birləşdirir [9, s. 31]. Yəni, miras əmlak dedikdə AR MM-in 1151-ci maddəsinə əsasən, mirasa (miras əmlaka) miras qoyanın öldüyü məqamədək malik olduğu əmlak hüquqlarının (miras aktivi) və vəzifələrin (miras passivi) toplusu daxildir [1, m. 1151]. Bu məqamda, miras qoyanın əmlakı (mal varlığı) ilə onun ötürülməsi əlverişli olan əmlakı, başqa sözlə miras əmlakı bir-birindən fərqlənir [12, s. 10]. Belə ki, miras əmlak miras qoyanın əmlakının (mal varlığının) yalnız ötürülməsi əlverişli olan hissəsini əhatə edir. Elə isə rəqəmsal əmlak nə deməkdir? Rəqəmsal əmlak dedikdə, miras qoyanın iqtisadi dəyəri olub-olmamasından asılı olmayaraq, rəqəmsal mühitdə saxlanılan və mövcud olan şəkilləri, videoları, o cümlədən sosial media hesabları kimi hər cür rəqəmsal aktivlər nəzərdə tutulur [2, s. 275]. Məlumdur ki, insanların rəqəmsal aktivlərə sahib olması üçün onların bu rəqəmsal aktivlərə girişini mümkün edən rəqəmsal platformalar və ya hesablar olmalıdır. Bu baxımdan, miras qoyanın rəqəmsal olaraq söhbətlər apardığı, yazışdığı, video və şəkil kimi paylaşımlar etdiyi sosial şəbəkə hesabları da (məs; Facebook, Instagram, Twitter) rəqəmsal əmlaka daxildir [5, s. 579]. Lakin yuxarıda qeyd edilən maddədə miras əmlaka geniş anlayış verilmiş və rəqəmsal mühitdə mövcud olan bu kimi rəqəmsal dəyərlərlə rəqəmsal aktivlərlə bağlı hər hansı müddəə nəzərdə tutulmamışdır. Razıyıq ki, rəqəmsal əmlak da miras qoyanın əmlakının (mal var-

lığının) bir hissəsidir. Ancaq rəqəmsal aktivlər miras qoyanın əmlakına (mal varlığına) daxil edilsə belə, onların miras əmlaka daxil edilib-edilməyəcəyi, başqa sözlə ötürülməyə əlverişli olub-olmayacağı tam konkret deyildir. 1151-ci maddəni təhlil etdikdə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, qanunla başqa bir qayda nəzərdə tutulmayıbsa, miras qoyula bilən, iqtisadi dəyəri olan aktivlər və passivlər, o cümlədən rəqəmsal dəyərlər də miras əmlakın tərkibinə daxil edilə bilər. Lakin şəxsin maddi-mənəvi varlığı ilə qırılmaz surətdə bağlı olan və ondan ayrılı bilməyən bəzi hüquqlar və vəzifələr vardır ki, onlar miras əmlaka daxil edilə bilməz, vərəsələrə keçə bilməzlər. Miras əmlakın vərəsələrə ötürülməsində ümumi qayda ondan ibarətdir ki, əmlak hüquqları vərəsələrə ötürülə bildiyi halda, şəxsiyyətə bağlı olan hüquqların ötürülməsi mümkün deyildir [2, s. 276; 3, s. 531; 12, s. 10]. Ona görə ki, şəxsiyyətə bağlı bu cür münasibətlər nə sağ ikən, nə də ölümə bağlı hər hansı bir əqdlə başqalarına keçə və vərəsəlik predmeti ola bilməz. Buna görə də rəqəmsal mühitdə mövcud olan aktivlərin əksər hissəsinin məhz fərdi məlumatlardan istifadə etməklə formalaşdığı nəzərə alınaraq, rəqəmsal əmlakın miras əmlakının tərkibinə daxil olub-olmaması qiymətləndirilərkən, miras qoyanın şəxsiyyəti ilə bağlı olan hüquq və vəzifələr olub-olmaması baxımından dəyərləndirilməlidir. Bu isə, Mülki Məcəllənin 1153-cü maddəsində birbaşa öz ifadəsini tapmışdır. Sözügedən maddəyə görə, şəxsi xarakter daşıyan və yalnız miras qoyana mənsub ola bilən əmlak hüquqları və vəzifələr, habelə qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan, yalnız kreditorun və borclunun sağlığında qüvvədə olan və onların ölümü ilə xitam verilən hüquq və vəzifələr mirasın tərkibinə daxil deyildir [1, m. 1153].

ABŞ-da baş vermiş Justin Ellsworth işi üzrə çıxan qərar, sosial media və xüsusilə də e-poçt hesablarının rəqəmsal miras kimi vərəsəlik hüququ ilə vərəsələrə ötürülməsinə dair ilk qərar olmaqla, böyük əhəmiyyət kəsb edir [2, s. 277; 7, s. 207]. Belə ki, 2004-cü ildə 20 yaşlı Justin gənc ABŞ əsgəri kimi İraq müharibəsində iştirak etmiş və 2 ay sonra müharibə nəticəsində həlak olmuşdur. O, İraqda olduğu müddət ərzində ailəsinə və dostlarına e-poçt və sosial media hesabları vasitəsilə mesajlar göndərərək müharibədə yaşadıklarını danışırmışdır. Atası John Ellsworth Yahoo'dan oğlunun sosial media hesablarına daxil olaraq oradakı mesajları oxumaq və daha sonra nəşr etdirmək üçün hesabın onun adına keçirilməsini istəyir. Onun məqsədi müharibədə olmuş bir əsgərin hissələrini və yaşadıklarını ictimailəşdirmək və gələcək nəsillərə göstərməkdir. Yahoo isə bu tələbi qəbul etməmiş və belə əsaslandırılmışdır ki, Justin Ellsworth hesabı açarkən istifadəçi ilə imzalanan müqavilədə hesabın köçürülə bilməyəcəyi və qeydə alınan rəqəmsal məlumatların şəxsin ölümü ilə silinəcəyi ilə bağlı ümumi şərtləri qəbul edib [3, s. 529-530]. Ölümündən sonrakı hadisələri nəzərə alıqda görmək olur ki, Justin öz hesabını icazəsiz girişdən qorumaq üçün qoyduğu şifrəni heç vaxt atası ilə paylaşmayıb. Bundan sonra atası məhkəmədə iddia qaldırmışdır. Məhkəmə, yekun olaraq atanın iddiasını təmin etmişdir: Justin Ellsworth'un sosial media hesablarının və onun tərkibində olan digər rəqəmsal məlumatların vərəsəlik hüququ baxımından miras əmlaka daxil olduğuna və buna görə də hesabların vərəsələrə keçməli olduğuna, beləliklə, Yahoo'nun Ellsworth'un hesablarında olan bütün yazışmaların məzmununu atasına verməli olduğuna dair qərar vermişdir. Lakin Yahoo,

ailənin hesaba daxil olmasını təmin etmək əvəzinə, məlumat siyasətlərinə uyğun olaraq, hesablarda olan məlumatların 10.000 səhifəlik materialını göndərməklə kifayətlənmişdir, hansı ki həmin materiallarda atasının daha əvvəl heç bilmədiyi məlumatlar da yer alırdı [11, s. 898].

Sosial şəbəkə hesablarının miras əmlaka daxil olub-olmaması və ötürülməsinin əlverişliliyi ilə bağlı daha bir məhkəmə qərarı kimi Almaniyadakı Facebook işini qeyd etmək olar. Belə ki, Almaniya Federal Məhkəməsi (BGH-Bundesgerichtshof) 12.07.2018-ci il tarixində 15 yaşlı Facebook istifadəçisinin ölümü ilə onun sosial media hesabının miras sayılıb-sayılmadığını qiymətləndirərək, bu mövzuda Avropa hüququnun təməl daşlarından birini təşkil edəcək bir qərar qəbul etmişdir. Sözügedən qərar “rəqəmsal miras” məsələsinə yuxarı instansiya məhkəməsinin hərtərəfli baxdığı ilk qərar olmaqla yanaşı, həm də rəqəmsal mühitdə müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü məsələsinə də toxunur. Belə ki, valideynlərinin icazəsi ilə öz adına Facebook hesabı açan və bu hesabdan aktiv şəkildə istifadə edən 15 yaşında gənc qız 2012-ci ildə özünü Berlin metrosunun önünə ataraq intihar edir. Ailəsi qızlarının bu şübhəli ölümünün intihar yoxsa cinayət olduğunun müəyyən edilməsi, əgər intihardırsa, qızı intihara sürükləyən səbəbləri öyrənmək məqsədilə Facebook hesabına daxil olmaq istəyir [3, s. 530; 5, s. 580]. Qızın anası, hesabın şifrəsini bilsə də, hesaba daxil olduqda hesab “xatirə rejimi”ndə olduğu üçün orada müəyyən məlumatları görsə də, daxil ola bilmir. O, bu məsələ ilə bağlı Facebook'a müraciət edir və Facebook istifadəçi ilə razılaşdırılan ümumi şərtləri əsas götürərək hesab məlumatlarını paylaşmaqdan imtina edir. Ailə birinci instan-

siya məhkəməsində iddia qaldırmışdır və iddia təmin edilmişdir. Lakin regional məhkəmə telekommunikasiyanın məxfiliyi prinsipindən irəli gələrək birinci instansiya məhkəməsinin qərarını ləğv edir. Bundan sonra ailə iddianı Federal Məhkəmədə qaldırır. Federal Məhkəmə ailənin iddiasını təmin edir: tərəflər arasında sosial media istifadəçisi müqaviləsi olduğuna və bu müqavilənin miras əmlaka daxil olub vərəsələrə keçəcəyinə, hesabın miras əmlak kimi ötürülməsi ilə bağlı müqavilədə əksini nəzərdə tutan hər hansı bir müddəa olmadığına qərar verir. Məhkəmə, bu qərarında universal hüquq varisliyi prinsipinə əsaslanaraq, telekommunikasiyanın məxfiliyi və fərdi məlumatların qorunmasına dair prinsip və normaların sosial media hesablarının vərəsələrə ötürülməsinə maneəçilik törətmədiyini qeyd etmişdir [8, s. 129]. Bu qərarın qəbul edilməsindən altı həftə sonra Facebook iddiaçıya sözügedən hesabın məlumatlarını ehtiva edən on dörd min səhifədən çox yazılı sənədlərdən ibarət USB yaddaş kartı göndərmişdir. Bundan sonra iddiaçı qərar lazımınca icra olunmadığı üçün yenidən məhkəməyə müraciət etmişdir [7, s. 209]. Birinci instansiya və regional məhkəməsinin ardınca işə baxan Federal Məhkəmə vərəsələrə yalnız istifadəçi hesabındakı məlumatların məzmununa giriş icazəsi verilməsini yetərli hesab etmiş və vurğulamışdır ki, vərəsələrə həm də istifadəçi hesabının özü və orada olan məzmunla tanış olmaq imkanı verilməlidir [10, s. 3]. Məhkəmə bunu belə əsaslandırmışdır ki, universal hüquq varisliyi prinsipinə uyğun olaraq, istifadəçi müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələr birlikdə vərəsəyə keçir. Bu qərardan sonra Facebook, istifadəçi müqavilələrini yeniləyərək şəxsin ölümündən əvvəl “rəqəmsal varis” sayıla biləcək şəxsə

onun ölümündən sonra hesaba daxil olmaq səlahiyyətini müəyyən etmişdir [8, s. 131-135].

Qeyd olunanlarla bağlı, həm nəzəriyyədə, həm də praktikada hələ də sosial media hesablarının şəxsin ölümü ilə nə olacağı sualı ətrafında insanlar iki yerə ayrılmışlar. Bəziləri sosial media hesablarının vərəsələrə ötürülməsinin mümkün olduğunu tam mənası ilə müdafiə edərkən, digərləri sosial media hesablarının ötürülməsini qəti şəkildə rədd etmişlər.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi üçün “rəqəmsal miras” anlayışı yenidir və hüquq sistemimizə daxil edilməmiş, hüquqi dilimizə yaddır. Nəzəriyyədə də yeni-yeni istifadə olunmağa başlayan bu kimi anlayışlar və onların yaratdığı hüquqi problemlər hələ də praktikada tətbiq olunmamışdır. Konkret hüquq norması ilə tənzimlənməyə və ya bu sahədə hər hansı məhkəmə qərarları olmayana qədər, sosial media hesablarının vərəsələrə ötürülməsinin mümkünlüyünə dair mübahisələrə həll yolunu yalnız təhlil etməklə tapmaq olar. Araşdırmada apardığımız təhlilin məqsədi də məhz bu mövzunu oxucuların diqqətinə çatdırmaq və müxtəlif yanaşmalar təqdim etməklə sözügedən hüquqi problemin həllini tapmaq yolunda cəhd göstərməkdir.

Təklif edərdik ki, qanunvericiliyimizdəki köhnə anlayışlar mövcud hüquq münasibətlərinə uyğunlaşmaqda yetərsiz olduğu üçün, bu və bu kimi yeni problemlər üçün yeni anlayışlar tapılmalı, “rəqəmsal əmlak”, “rəqəmsal miras” və rəqəmsal dəyərlərlə bağlı bu kimi anlayışlar Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə də daxil edilməlidir. Həmçinin, sosial media hesablarının vərəsələrə ötürülüb-ötürülməyəcəyi sualına da cavab verilməlidir.

Həmçinin sözügedən tənzimləmələr aparılarkən və müasir dövrün yeni hüquqi proble-

mi həll edilərkən, artıq yeni bir yanaşma ilə yanaşılmalı və klassik hüququn həll edə bilmədiyi bu problemləri həll etmək üçün miras yalnız əşya olaraq deyil, rəqəmsal dəyərlər kontekstində də nəzərdən keçirilməlidir. Eyni zamanda, sosial media hesablarının yalnız iqtisadi dəyər kəsb edib-ətməsinə baxılmamalı, iqtisadi dəyəri olub-olmamasından asılı olmayaraq fərdin hüquqlarına xələl gətirməyəcək üsullara üstünlük verilməlidir [6, s. 31-32].

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2023
2. Yasemin Maraşlı Dinc, “Ölümdən Sonra Sosial Medya Hesablarının Akıbeti” (2019) (142) TBB Dergisi.
3. Nurten İnce Akman, “Mirasbırakanın Dijital Bilgilerinin Mirasçılara Geçişi (Dijital Tereke)”, (2018) 9 (2) İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.
4. Doğa Ekrem Doğanç, “Sosial Medya Kullanıcı Hesabı Sözleşmelerinin Dijital Tereke Yönünden Değerlendirilmesi”, (2022) 28 (2), Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi.
5. Süleyman Yılmaz & Vehbi Umut Erkan, “Sosial Medya Hesablarının Miras Yoluyla İntikal Edip Edemeyeceği Sorusunun Kişisel Verileri Koruma Hukuku Kapsamında İncelenmesi”, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 11(2): 567-586 (2020).
6. Emin Hamdi Uysal, “Online hesaplar terekeye dahil edilebilir mi?”, Hukuk Gündemi, 2017/2.
7. Orhan Gazi Sarıdağ, “Antalya Bölge Adliye Mahkemesi 6. Hukuk Dairesi’nin 13.11.2020 Tarihli Kararı Çerçevesinde Dijital Terekenin Kapsamının İncelenmesi”, Bilişim Hukuku Dergisi 4, no. 2 (2022): 191-232.
8. Çiğdem İleri, “Dijital Miras”-Alman Federal Mahkemesi’nin “Facebook” Kararı Üzerine Bir İnceleme”, TBB Dergisi 2020 (146).
9. Halil Akkanat, “Ölümün Özel Hukuk İlişkileri Üzerindeki Etkisi” (Filiz 2004).
10. Angelika Fuchs, “What happens to your social media account when you die? The first German judgments on digital legacy”, ERA Forum 22, (2021).
11. Rebecca G. Cummings, The Case Against Access to Decedents’ E-mail: Password Protection as an Exercise of the Right to Destroy, 15 MINN. J.L. SCI. & TECH. 897 (2014).
12. İMRE, Zahit/ERMAN, Hasan: Miras Hukuku, 13.Bası, İstanbul 2017.

«ЦИФРОВОЕ НАСЛЕДИЕ» И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Юсифов Шюкюр Махаммед оглы,
доцент кафедры Гражданского права Юридического факультета
Бакинского Государственного Университета, доктор философии по праву.
e-mail: shukuryusifov@gmail.com

Современная цифровизация актуализирует в наследственном праве новые концепции, такие как «цифровое наследие», и вопросы передачи социальных сетей в качестве наследства. Переход профилей в соцсетях, ставших источником дохода, к наследникам после смерти вызывает юридические споры, поскольку традиционные нормы наследования не полностью адаптированы к цифровым активам. В разных странах подходы различаются: одни законодательства признают виртуальные активы объектом наследования, другие отмечают сложности, связанные с конфиденциальностью личных данных. Противоречия возникают на пересечении защиты данных умершего и прав наследников. В законодательстве Азербайджана статус цифрового наследования чётко не урегулирован, что создаёт правовые

пробелы. Анализ показывает, что правовая база требует совершенствования для баланса между правами наследников и конфиденциальностью умершего. Для этого необходимы нормативные изменения с учётом международного опыта и национальной специфики.

Ключевые слова: цифровое наследие, наследственное право, аккаунты в соцсетях, наследственное имущество, защита персональных данных.

“DIGITAL INHERITANCE” AND PROBLEMS OF ITS LEGAL REGULATION

Shukur Mahammad oğlu Yusifov,
Associate Professor at the Department of Civil Law, Faculty of Law,
Baku State University, Doctor of Philosophy in Law.
e-mail: shukuryusifov@gmail.com

Modern digitalization highlights new concepts in inheritance law, such as “digital inheritance,” and issues related to transferring social media accounts as part of an estate. The transfer of income-generating social media profiles to heirs after death sparks legal debates, as traditional inheritance rules do not fully align with digital assets. Approaches vary globally: some legal systems recognize virtual assets as inheritable, while others cite challenges tied to personal data privacy. Conflicts arise between protecting a deceased person’s data and heirs’ rights. Azerbaijani legislation lacks clear regulation on digital inheritance, creating legal gaps. Analysis suggests that the legal framework must be refined to balance heirs’ rights and the deceased’s privacy. Normative reforms, incorporating international practices and national specifics, are essential.

Key words: digital inheritance, inheritance law, social media accounts, inherited property, protection of personal data.

"DİJİTAL MİRAS" VE YASAL DÜZENLEME SORUNLARI

Yusifov Şükrü Muhammed oğlu,
Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Bölüm Doçenti,
Hukuk Doktoru.
e-posta: shukuryusifov@gmail.com

Günümüzde dijitalleşme, miras hukukunda "dijital miras" ve sosyal medya hesaplarının miras olarak devredilmesi konusu gibi yeni kavramları da gündeme getirmiştir. Gelir kaynağı haline gelen sosyal medya profillerinin ölümden sonra mirasçılara devredilmesi, geleneksel miras kurallarının dijital varlıklara tam olarak uyum sağlamaması nedeniyle hukuki tartışmalara neden oluyor. Farklı ülkeler bu konuya farklı yaklaşıyor: Bazı mevzuatlar sanal varlıkları miras konusu olarak kabul ederken, diğerleri kişisel verilerin gizliliğiyle ilgili zorluklardan bahsediyor. Özellikle ölen kişinin verilerinin korunması ile mirasçıların hakları arasında uyumsuzluklar ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan mevzuatında dijital mirasın statüsünün net bir şekilde düzenlenmemiş olması nedeniyle bu alanda boşluklar bulunmaktadır. Yapılan analizler, mirasçıların mahremiyeti ile ölenin mahremiyeti arasında denge sağlanması için yasal çerçevenin iyileştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bunun için uluslararası deneyimler ve ülke özellikleri dikkate alınarak düzenleyici değişikliklere ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: dijital miras, miras hukuku, sosyal medya hesapları, miras kalan mal, kişisel verilerin korunması.

DOI: 10.5281/zenodo.15310611

MÜASİR DÖVRDƏ BEYNƏLXALQ TİBB HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI

Hüseynova Fatimə Etibar qızı,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Dünya
Tibbi Hüquq Assosiasiyasının üzvü,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakül-
təsi “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Av-
ropa hüququ” kafedrasının dosenti.
e-mail: lawyer.fatima85@gmail.com
tel: +99450 206 24 42.

Məqalədə müasir dövrdə beynəlxalq tibb hüququnun təşəkkül tapması, genesis-yaranma əlamətləri və formalaşması barədə elmi bəhs olunur. Qeyd edilir ki, beynəlxalq tibb fəaliyyətinin ümumdünya universal səviyyədə və dövlətlərarası əməkdaşlıq miqyasında həyata keçirilməsi, onun hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi və nizama salınması zərurəti beynəlxalq tibb hüququnun yaranmasını şərtləndirir.

Təqdirəlayiq hal kimi, xüsusilə, qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası bu kontekstdə xeyli sayda beynəlxalq səhiyyə-tibb müqavilələrinə qoşulmuşdur; eləcə də tibb fəaliyyətinin nizama salınması məqsədi ilə zəruri normativ hüquqi baza yaradılmışdır.

Açar sözlər: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, əhalinin sağlamlığının qorunması, beynəlxalq tibb hüququ, tibb hüquq normaları, beynəlxalq tibb münasibətləri, səhiyyə-tibb sahəsində əməkdaşlıq, beynəlxalq tibb hüquq elmi.

Müasir dövrdə dünyada baş verən qloballaşma və sosial-iqtisadi trans-

formasiyalar şəraitində beynəlxalq münasibətlər sisteminin tərkib hissəsi olan müstəqil və suveren Azərbaycan Respublikasında tibb fəaliyyəti ilə bağlı ictimai münasibətlərin günbəgün inkişaf edərək beynəlmilləşməsi tendensiyası müşahidə edilir. Belə ki, süni intellekt dövründə beynəlxalq sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin mühüm komponenti

olan insanların sağlamlığının qorunması üzrə fəaliyyət ictimai-sosial hadisə kimi hər bir ölkənin milli infrastrukturunda xüsusi yer tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin hərtərəfli tərəqqisi üçün tibb sahəsinin inkişafı olduqca önəmli faktorlardan biridir. Azərbaycan Respublikası öz tarixi dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ümummillə lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dünya birliyinin tamhüquqlu üzvünə çevrilmiş, əsas qanun olan Konstitusiyaya referendum yolu ilə qəbul edilmiş, bir sıra qlobal layihələr gerçəkləşərək, ənənəvi sosial-iqtisadi və idarəetmə mexanizmlərində ciddi dəyişikliklər baş verməklə ölkədə

yeni infrastruktur sahələri yaranmış, beynəlxalq əlaqələr sferası genişlənmiş, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində silsilə qanunvericilik aktları qəbul edilərək, insanların azad, təhlükəsiz və fiziki cəhətdən sağlam mühitdə yaşaması, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi və səhiyyə-tibb sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Xüsusilə, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müxtəlif mülkiyyət formalarının tanınması (maddə 13), insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi (maddə 26), əqli mülkiyyət hüququnun mühafizəsi (maddə 30), sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ (maddə 39), sağlamlığın qorunması hüququ (maddə 41), azad sahibkarlıq hüququ (maddə 59) və s. barədə müvafiq normalar təsbit olunmuşdur. Belə ki, hər kəsin konstitusion hüquqları vardır və belə hüquqlar qanunla qorunur.

Təsadüfi deyil ki, ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda tibb sahəsinin inkişafı, onun cəmiyyət və dövlət üçün əhəmiyyəti, gələcək perspektivləri barədə öz fikirlərini belə ifadə etmişdir: "Tibbin insan cəmiyyəti ilə yaşayış olan bir tarixi var... Azərbaycan XX əsrdə tibb elminin sürətli inkişafı, çoxprofilli səhiyyə şəbəkəsinin yaradılıb genişləndirilməsi və tibb işçilərinin hazırlanması sahələrində böyük nailiyyətlər qazanmışdır. Hazırda müstəqil, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolunda inamla irəliləyən Azərbaycanın çoxsaylı tibb işçiləri ordusu var. Respublikanın sosial inkişafında onun xidmətləri təqdirəlayiqdir"; "Səhiyyə bizim üçün, hər bir cəmiyyət və dövlət üçün çox lazımlı, həyatın bütün sahələrini əhatə edən sahədir"; "Həkim üçün...ən əsas keyfiyyət yüksək mənəviyyətdir".

XX əsrin sonlarında Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına üzv qəbul olunmuşdur (1992-ci il) və həmin təşkilatın ölkəmizdə ofisi fəaliyyət göstərir. Bununla da, Azərbaycanda səhiyyə sahəsinin yeni bir dövrü başladı. Artıq Azərbaycan beynəlxalq səhiyyə münasibətlərində müstəqil bir dövlət kimi iştirak edərək, öz tibbi potensialını tam nü-

mayış etdirmək imkanı əldə etdi. Bu mənada, ölkə ərazisində əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən əsas icra orqanı kimi Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi yenidən təşkil olundu (1998-ci il). Həmçinin ümum-milli lider Heydər Əliyevin imzaladığı 04.06.2001-ci il tarixli 733 nömrəli Sərəncam əsasında hər il iyunun 17-i "Azərbaycan Respublikası tibb işçilərinin peşə bayramı günü" kimi qeyd edilir. Onu da xatırlamaq yerinə düşər ki, yeni növ koronavirus (COVID-19) infeksiyasına qarşı aparılan mübarizədə, həmçinin Birinci Qarabağ və Vətən müharibəsi dövründə də tibb işçiləri təcrübə və peşəkarlıqları, özlərinin ən üstün şəxsi keyfiyyətləri və qətiyyətləri ilə yaxından iştirak ediblər.

Təqdirəlayiq hal kimi qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası səhiyyə sahəsində qarşıda duran mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ölkənin müxtəlif dövlət və ictimai qurumları ilə, habelə dünyanın ayrı-ayrı dövlətləri, beynəlxalq tibb təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri yarada bilmişdir. Məhz ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən bu sahədə aşağıdakı bir sıra sənədlər imzalanmışdır: məsələn, "Digər ölkə ərazisinə müvəqqəti gələn şəxslərə tibbi xidmət göstərilməsi haqqında" Avropa Sazişi (1996-cı il), "Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və Ukrayna Səhiyyə Nazirliyi arasında təbabət və səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş (1997-ci il), "Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1997-ci il), "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1998-ci il), "İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qa-

nunu (1999-cu il), “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), “Özəl tibb fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (1999-cu il), “Azərbaycan Respublikasında vərəmlə mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2000-ci il), BMT-nin “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi üzrə” Konvensiyası (2000-ci il), “Psixiatriya yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2001-ci il), “Su və sağlamlıq haqqında” Protokol (2002-ci il), “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərə gətirilən mallara texniki, tibbi, əczaçılıq, sanitar, baytar və fitosanitar normaların, qaydaların və tələblərin tətbiq edilməsi haqqında” Saziş (2002-ci il), “Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2003-cü il) və digər normativ hüquqi aktlar.

Müdrük ulu öndərin elmi əsaslara söykənən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və hərbi və-tənpərvərlik kursunu dövrün tələblərinə uyğun yeni proqmatik çalarlarla zənginləşdirərək uğurla və düşünülmüş addımlarla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bu sahəyə daim xüsusi diqqət yetirilir. Cənab Prezidentin ifadə etdiyi bələ bir tezis olduqca maraqlıdır ki, “İnsanların sağlamlığı bizim üçün əsas məsələdir. Azərbaycanda keyfiyyətli, səviyyəli tibbi xidmətin göstərilməsi üçün bütün imkanlar vardır və dövlət öz tərəfindən bu sahəyə böyük investisiyalar qoymaqla bu vacib missiyanı yerinə yetirir”; “Azərbaycanın artan

iqtisadi inkişafı, iqtisadi potensialı imkan verir ki, sosial sahəyə diqqət daha da böyük olsun. Əlbəttə ki, sosial sahənin əsas istiqaməti insanların sağlamlığıdır”.

Danılmaz həqiqətdir ki, inkişaf dinamikasına görə dünya dövlətləri arasında liderlər sırasında yer alan və səhiyyə sahəsində mövqeyini daim möhkəmləndirməkdə olan Azərbaycan regionda həyata keçirilən transmilli layihələrin əsas təkanvericisi hesab olunur. Müasir dövrdə yaradılmış koordinasiya nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq aləmdə tibb sahəsində çox böyük uğurlara imza atmışdır. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, tibbi fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün ölkədə münbit şərait yaradılmışdır. Belə ki, Azərbaycanın bölgələrində müasir standartlara uyğun tibbi müalicə kompleksləri istifadəyə verilmişdir, paytaxtda isə ən müasir tibbi infrastruktur obyektləri fəaliyyət göstərir. Əlbəttə, həm dövlət sektorunda, həm də özəl sektorda yaradılmış 700-dən çox klinika, modul tipli xəstəxana və digər tibbi reabilitasiya müəssisələri, xüsusilə, önəmlidir.

Son dövrlərdə Azərbaycan səhiyyə-tibb sahəsində keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə fəal iştirak etməklə, tibb mütəxəssisləri zəruri praktik təcrübə və yüksək tibbi biliklərə nail olmuşlar. Təsədüfi deyə ki, ölkəmizdə hər il nüfuzlu beynəlxalq tibb tədbirləri, konfranslar, sərgi, festival və forumlar keçirilir; Azərbaycan belə tədbirlərə evsahibliyi edir: məsələn, “Azərbaycanda icbari tibbi sığorta sisteminin tətbiqinə dəstək” Tviniq layihəsi çərçivəsində Beynəlxalq Konfrans (2018-ci il), Beynəlxalq Tibb İnnovasiyaları Sərgisi “Medinex” (2019-cu il); “Beynəlxalq Tibb Bacısı Günü”nə həsr olunmuş tədbir, həmçinin BMT-nin Uşaq Fondunun (UNICEF) Azərbaycandakı nümayəndəliyi və Avropa İttifaqının dəstəyi ilə yaradılmış Resurs Mər-

kəzinin açılışı (2022-ci il); "I Beynəlxalq Pediatriya, Uşaq cərrahiyyəsi və Tibb bacıları Konqresi" (2022-ci il); "Süni İntellekt əsrində Tibb Hüququ" adlı Beynəlxalq Konfrans (2022-ci il); Naxçıvan Muxtar Respublikasında "I Beynəlxalq Tibbi Forum" (2022-ci il) və s.

Səhiyyə və tibb sferasında idarəetmənin hüquqi cəhətdən optimal tənzimlənməsi və tibbi xidmət coğrafiyasının genişləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış və ya onun sərəncamları əsasında qüvvəyə minmiş aşağıdakı sənədlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir: məsələn, "Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2003-cü il), "Avropa Sosial Xartiyası" (2004-cü il), "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Bolqarıstan Respublikası Hökuməti arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş (2004-cü il), "Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005-ci il), "Biomüxtəliflik haqqında" Konvensiyaya "Biotəhlükəsizlik haqqında" Kartahen Protokolu (2005-ci il), "Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005-ci il), "Onkoloji yardım haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2006-cı il), "Dərman vasitələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2006-cı il), "Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Latviya Respublikası Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlığa dair" Saziş (2006-cı il), "GUAM-a üzv-dövlətlərin səhiyyə nazirlikləri arasında

səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş (2007-ci il),

"Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş (2007-ci il), "Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və İordaniya Həşimilər Krallığı Səhiyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında" Saziş (2007-ci il), "Təbii müalicə ehtiyatları, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2008-ci il), "Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Belarus Respublikası Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş (2008-ci il), "Azərbaycan Respublikası ilə İtaliya Respublikası arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Anlaşma Memorandumu (2010-cu il), "Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Rumıniya Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş (2011-ci il), "Uşaqların icbari dispanserizasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2013-cü il), "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Tacikistan Respublikası Hökuməti arasında səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş (2014-cü il), "İdmanda dopinq vasitələrindən və üsullarından istifadəyə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2016-cı il), "Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş (2016-cı il), "Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi ilə Serbiya Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" An-

laşma Memorandumu (2018-ci il), "Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyi ilə Macarıstanın İnsan Resursları Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Anlaşma Memorandumu (2020-ci il), "Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Rusiya Federasiyası Səhiyyə Nazirliyi arasında "Səhiyyə və tibb elmi sahəsində yenilənmiş əməkdaşlıq" Sazişi (2021-ci il) və s. aktlar.¹

Qeyd etməliyik ki, səhiyyə və tibb sahəsi hər bir dövlətin müstəqilliyinin əsas atributlarından biridir. Bu gün Azərbaycanda müşahidə olunan dinamik sosial-iqtisadi inkişaf və beynəlxalq səhiyyə sisteminə inteqrasiya tibbi xidmət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsini, onun maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsini, bütün istiqamətlərdə tibb işinin beynəlxalq standartlara tam uyğun aparılmasını, bütövlükdə səhiyyə idarəetmə sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun daha da artırılmasını zəruri edir. Bunu nəzərə alaraq, Heydər Əliyev Fondu səhiyyə-tibb sahəsinin inkişafını öz prioritet fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişdir və tibbi fəaliyyət sferasına aid proqram və layihələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak edir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, İSESKO-nun xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyeva tərəfindən ölkədə səhiyyənin inkişafına, gənc tibb kadrları nəslinin formalaşmasına göstərilən diqqət və qayğı, eləcə də verilən real töhfələr təqdirəlayiqdir.

Göstərilən fundamental amilləri və tibb fəaliyyəti sferasında ictimai münasibətlərin

pozitiv inkişaf meyillərini diqqətə çəkərək, bu kontekstdə beynəlxalq tibb hüquq elmi sahəsinin müasir meyar və standartlar çərçivəsində tədqiq olunmasına zərurət yaranmışdır. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasında tibb-hüquq ictimaiyyətinə təqdim edilən belə elmi biliklər məhz beynəlxalq tibb hüququ sahəsində münasibətlərə toxunur.

Qeyd etməliyik ki, ölkə daxilində tibb fəaliyyəti ilə bağlı müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir ki, həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi müvafiq hüquq normaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu kimi hüquq normalarının məcmu halında tibb hüququ adlanır və o, Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları sistemində yarım sahə statusuna malik olan tərkib hissə kimi formalaşmışdır.

Əgər tibb fəaliyyəti sahəsində yaranan ictimai münasibətlər dövlət sərhədlərindən kənara çıxarsa, belə münasibətlər öz xarakterinə görə beynəlxalq-hüquqi forma alır və beynəlxalq tibb hüququ ilə nizama salınır.

Məhz bu səbəbdən vətəndaş cəmiyyəti, tibb mütəxəssisləri və insanlar tibb hüququ barədə zəruri biliklərə yiyələnməli, onun ibarət olduğu ayrı-ayrı hüquq normaları haqqında elmi təsəvvürlərə malik olmalıdırlar. Zəruri biliklərə yiyələnmək və elmi biliklərə malik olmaq isə, yalnız tibb hüquq elminin vasitəsi və köməyi ilə mümkün ola bilər. Toxunulmuş ictimai-sosial məsələ, hesab edirik ki, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səhiyyə və tibb əlaqələrinin inteqrasiyası şəraitində olduqca aktualdır. Zənnimizcə, sözügedən elmi istiqamət tibb fəaliyyəti sahəsində baş verən

¹ Ətraflı bax: Beynəlxalq tibb hüququ haqqında ümumi müddəalar. Monoqrafiya / Hüseynova Fatimə Etibar qızı. Bakı, Zərdabi-Nəşr, 2023, 352 s.

qlobal integrasiya prosesləri fonunda əhalinin, xüsusən də, gənc kadrların bu istiqamətdə maariflənməsi, habelə cəmiyyətdə hüquqi düşüncə və tibb mədəniyyətinin formalaşması baxımından, mühüm əhəmiyyətə malikdir, eləcə də Azərbaycan milli hüquq sistemində və onun tərkib hissəsi olan tibb hüququ sferasında mövcud olan boşluqların doldurulmasına, habelə hüquqi alqoritm və nihilizm təzahürlərinin aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Göstərilənlərlə yanaşı, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq tibb hüququnun yaranmasının əsas genezis elementi – əmələgəlmə əlaməti dünyada insanların sağlamlığının qorunması, yüksək səviyyəli tibbi xidmətlərin inkişaf etdirilməsi, müxtəlif xəstəliklərə qarşı aparılan mübarizənin qlobal xarakter alması, əhalinin müntəzəm şəkildə tibbi müayinələrə cəlb olunması, insanların bütün təbəqələri arasında sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması, yeni səhiyyə infrastruktur komplekslərinin yaradılması, eləcə də sağlamlığın qorunması kontekstində çoxsaylı beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərin kütləvi xarakter almasıdır. Başqa sözlə desək, beynəlxalq tibb fəaliyyətinin ümumdünya universal səviyyədə və dövlətlərarası əməkdaşlıq miqyasında həyata keçirilməsi, onun hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi və nizama salınması zərurəti beynəlxalq tibb hüququnun yaranmasını şərtləndirir.

Eyni zamanda, müasir süni intellekt dövründə beynəlxalq sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin mühüm komponenti olan insanların sağlamlığının qorunması üzrə fəaliyyət ictimai-sosial hadisə kimi hər bir ölkənin milli infrastrukturunda xüsusi yer tutur. Təhsil və səhiyyə sistemində, vətəndaşların iş, yaşayış və istirahət yerlərində, hərbi-müdafiə və xidməti-təbii sahələrdə, cəzaçəkmə müəssisələrində, həmçinin uşaq-gənclər kontingenti arasında və s. yerlərdə həyata keçirilən sanitariya-epidemioloji xidmət² və digər sağlamlıq tədbirləri nəticəsində tibb fəaliyyəti vahid kompleks şəkildə birləşir. Cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi və insan fəaliyyətinin mühüm növü olan tibb xidmətləri tarixən insanlarda sağlam həyat tərzini formalaşdıran, fiziki və əqli inkişafı möhkəmləndirən sosial fəaliyyət sahəsi kimi onun ahəngdar işi məhz səhiyyə obyektlərinin və tibb müəssisələrinin müntəzəm və stabil fəaliyyət göstərməsindən funksional şəkildə asılıdır.³

Artıq dünya birliyinə də məlumdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatın artım tempinə görə regionda lider dövlətə çevrilmişdir. Müstəqil dövlətimizdə əsas ümummillə liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş qlobal iqtisadi layihələrin – Böyük “İpək Yolu”nun bərpası, “Əsrin Müqaviləsi”, Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və digər iri layihələrin reallaşdırılması Azərbaycanın beynəlxalq

2 *Sanitariya-epidemioloji xidmət barədə ətraflı bax:* Kütləvi Tibb Ensiklopediyası. Bir cildə / Baş redaktor – İsmayıl Vəliyev. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2000, s.301-302.

3 *Həkimliyin və tibbin tarixi barədə ətraflı bax:* məsələn, Медицинское право России: учебник / отв. ред. А.А.Мохов. – Москва: Проспект, 2022, с.3-12; Məmmədov V.Q. Tibbi hüquq və biotikanın Azərbaycan Respublikasında formalaşması və müasir inkişaf tendensiyaları // Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2022, 56 s.

iqtisadi münasibətlərdə tamhüquqlu suveren dövlət kimi iştirak etməsini zərurətə çevirdi. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin proqmatik daxili və xarici siyasətinin məntiqi nəticəsi kimi, həm də beynəlxalq tibb münasibətlərinin sürətli inkişaf tempi kontekstində göz önündədir.

Səhiyyə işinin ölkəmizdə və onun hüduqlarından kənarda təhlükəsiz və səmərəli formada təşkil edilməsi məsələsi vacib yer tutur. Müasir dövrdə yaradılmış koordinasiya nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq aləmdə səhiyyə sahəsində çox böyük uğurlara imza atmışdır. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, tibbi fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün ölkədə münbit şərait yaradılmışdır. Əhalinin sağlamlığının qorunması kontekstində tibb münasibətlərinin qaydaya salınması və nizamlanması mühüm məsələlərdən biridir. Belə tənzimləmə, məlum olduğu kimi, hər bir dövlətdə milli hüquq sistemi vasitəsilə, ümumdünya səviyyəsində isə beynəlxalq tibb-hüquq normaları əsasında həyata keçirilir. Göstərilən faktorlar beynəlxalq tibb hüququnun yaranma əlamətləri kimi vacib rol oynayır.

Təqdirəlayiq haldır ki, müasir dövrdə Azərbaycan səhiyyə-tibb sahəsində keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə fəal iştirak edir, hətta belə tədbirlərə evsahibliyi edir.⁴ Dövlət başçısının rəhbərliyi altında ölkədə tibb və səhiyyə sahəsində mötəbər beynəlxalq tədbirlərin yüksək səviyyədə və təhlükəsiz keçirilməsi, səhiyyə sahəsində qazanılmış uğurlarımız xoş həyacan müjdesi verir ki, Azərbaycan beynəlxalq arenada stabil ölkə kimi böyük nüfuz qazanmışdır.

Diqqətəlayiq haldır ki, xalqımızın sağlamlığının qorunması və möhkəmlənməsində, gənclərimizin fiziki inkişafında, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə daha da uca zirvələrə yüksəlməsində hərbi səhiyyə-tibb xidmətinin əhəmiyyətini və rolunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası 27 iyun 2019-cu il tarixli 1613-VQ nömrəli Qanunla “Beynəlxalq Hərbi Tibb Komitəsinin Nizamnaməsi”nə qoşulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tibb xidmətlərinin göstərilməsində həkim personalı xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, dünyanın bir çox ölkələrində hər il oktyabr ayının birinci bazar ertəsi “Beynəlxalq Həkimlər Günü” kimi qeyd olunur. Bu gün bütün dünya həkimlərinin həmrəylik və birliyini nümayiş etdirir. Bu bayramın yaradılmasının təşəbbüskarları Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və “Sərhədsiz həkimlər” Beynəlxalq Tibbi-humanitar Təşkilatıdır.

Səhiyyə müəssisələrinin fəaliyyətini təmin edən nümunəvi tibbi-informasiya sisteminin hazırlanması və tətbiqi işlərinə 2007-ci ildən başlanılmışdır – “Elektron səhiyyə” sistemi. Eləcə də, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 10 yanvar 2008-ci il 2620 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası” təsdiq edilmiş, habelə Dövlət başçısının 24 noyabr 2016-cı il tarixli 1125 nömrəli Fərmanı ilə “İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi” publik hüquqi şəxs yaradılmış, həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Dağınıq skleroz

4 <https://its.gov.az/bloq/>; <https://azxeber.com/az/sosial/>; <https://globalmedforum.com/> (02.12.2024-cü il).

xəstəliyinin müalicəsi, profilaktikası və onunla mübarizə tədbirlərinə dair 2018-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 20 dekabr tarixli Fərmanına müvafiq olaraq, “Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyi” (TƏBİB) publik hüquqi şəxs yaradılmış və s. islahatlar aparılmışdır.

Eyni zamanda, əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan Respublikası çox-tərəfli universal və regional konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur: məsələn, BMT-nin “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istisfadəsi üzrə” Konvensiyası (2000-ci il)⁵, “Biomüxtəliflik haqqında” Konvensiyaya “Biotəhlükəsizlik haqqında” Kartahen Protokolu (2005-ci il), “Davamlı üzvi çirkləndiricilər haqqında” Stokholm Konvensiyası (2003-cü il), “Avropa Sosial Xartiyası” (2004-cü il), “Digər ölkə ərazisinə müvəqqəti gələn şəxslərə tibbi xidmət göstərilməsi haqqında” Avropa Sazişi (1996-cı il), “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərə gətirilən mallara texniki, tibbi, əczaçılıq, sanitar, baytar və fitosanitar normaların, qaydaların və tələblərin tətbiq edilməsi haqqında” Saziş (2002-ci il), “GUAM-a üzv-dövlətlərin səhiyyə nazirlikləri arasında səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2007-ci il) və s. beynəlxalq hüquqi aktlar.

Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə səhiyyə və tibb elmi sahəsində həyata keçirilən ikitərəfli əməkdaşlıqla bağlı imzaladığı beynəlxalq sənədlər sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

– “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və Ukrayna Səhiyyə Nazirliyi arasında təbabət və səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (1997-ci il);

– “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (1999-cu il);

– “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Bolqarıstan Respublikası Hökuməti arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2004-cü il);

– “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Latviya Respublikası Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlığa dair” Saziş (2006-cı il);

– “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2007-ci il);

– “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və İordaniya Həşimilər Krallığı Səhiyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2007-ci il);

– “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Belarus Respublikası Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2008-ci il);

– “Azərbaycan Respublikası ilə İtaliya Respublikası arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumu (2010-cu il);

– “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Rumıniya Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2011-ci il);

5 Mötərizədə Azərbaycan Respublikasının müvafiq beynəlxalq müqaviləyə qoşulduğu il göstərilir.

– “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Tacikistan Respublikası Hökuməti arasında səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2014-cü il);

– “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Saziş (2016-cı il);

– “Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi ilə Serbiya Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumu (2018-ci il);

– “Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyi ilə Macarıstanın İnsan Resursları Nazirliyi arasında səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumu (2020-ci il);

– “Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi ilə Rusiya Federasiyası Səhiyyə Nazirliyi arasında "Səhiyyə və tibb elmi sahəsində yenilənmiş əməkdaşlıq" Sazişi (2021-ci il) və s. dövlətlərlə bağlanmış ikitərəfli müqavilələr.⁶

Beləliklə, Azərbaycan səhiyyə və tibb elmi sahəsində öz maraqlarını tam şəkildə qorumaq şərti ilə xarici dövlətlərlə səmərəli beynəlxalq əməkdaşlığını davam etdirir. Beynəlxalq tibb münasibətlərinin və əlaqələrinin inkişafı, təşviqi, habelə beynəlxalq arenaya çıxışın təmin edilməsi istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirilir və nəticədə Avropa, Asiya, Amerika, Afrika və digər qitə dövlətləri arasında beynəlxalq əməkdaşlığın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Tibb sahəsi institusional baza baxımından, ge-

nişləndirilmiş və təkmilləşdirilmiş, eləcə də dövlət və özəl sektorda müalicə-tibb müəssisələri infrastrukturunun yenilənməsi və inkişafı, uzlaşdırılmış səhiyyə-tibb siyasətinin aparılması, münbit investisiya mühitinin yaradılması, kadrların hazırlanması, sərhədkeçid və gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, habelə əhalinin sağlamlığının qorunması istiqamətində təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində vacib regional proqramlar icra olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası bu kontekstdə xeyli sayda beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur, eləcə də tibb fəaliyyətinin nizama salınması məqsədi ilə zəruri normativ hüquqi baza yaradılmışdır. Beynəlxalq tibb münasibətlərinin tənzimlənməsində dünya birliyi də, xüsusilə, maraqlıdır.

Belə bir şəraitdə beynəlxalq tibb hüququnun formalaşması, onun səmərəliliyi, beynəlxalq səhiyyə-tibb müqavilələrin müddəalarının həyata keçirilməsi və beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunması ölkə daxilində aparılan hüquqi islahatlar çərçivəsində həyata keçirilən təşkilati və hüquqi tədbirlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Bu baxımdan, beynəlxalq tibb münasibətlərinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi məsələsi əhalinin sağlamlığının qorunması kontekstində dünya dövlətlərinin maraqlarına uyğun olmaqla, həlledici əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda göstərilən amillər Azərbaycanda beynəlxalq tibb hüququnun təşəkkül tapmasında və formalaşmasında vacib rol oynayır.

⁶ Ətraflı bax: Hüseynova F.E. Sağlamlığın qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi və milli qanunvericilik. Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2016, s.154-157; <https://e-qanun.az/framework/13227> və <https://www.sehiyye.gov.az/huquqi-senedler/qanunlar/> (02.12.2024-cü il).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq tibb hüququ haqqında ümumi müddəalar. Monoqrafiya / Hüseynova Fatimə Etibar q. Bakı, Zərdabi-Nəşr, 2023, 352 s.
2. Hüseynov, L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslük. - Bakı: Qanun, 2012. - 368 s.
3. Hüseynova F.E. Sağlamlığın qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi və milli qanunvericilik. Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2016, 232 s.
4. Məlikova, M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük. - Bakı: Elm və təhsil, 2023. - 443 s.
5. Mustafazadə, A.İ., Aslanov, Z.H. Tibb hüququ. Dərs vəsaiti. - Bakı, Elm, - 2017, - 204 c.
6. Храпаныук, V.N. Дövlət və hüquq nəзəriyyəси / rus dilindən tərcümə. - Bakı, 2007, - 247 s.
7. Акопов, В. И. Медицинское право: учебник и практикум для вузов / В. И. Акопов. - М.: Издательство Юрайт, 2016. - 287 с.
8. Глущенко, П. П., Максимова Е. В., Пригон М. Н. Международно-правовые отношения XXI в.: теория и практика, история и современность: учебное пособие. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета управления и экономики, 2012. - 154 с.
9. Backman G, Hunt P, Khosla R, Jaramillo-Strouss C, Fikre BM, Rumble C, Pevalin D, Páez DA, Pineda MA, Frisancho A, Tarco D, Motlagh M, Farcasanu D, Vladescu C: Health systems and the right to health: an assessment of 194 countries. The Lancet. 372 (9655): 2047-2085. 10.1016/S0140-6736(08)61781-X.
10. Constitution of the World Health Organization, https://apps.who.int/gb/bd/pdf_files/BD_49th-en.pdf#page=6
11. David P. Fidler. Revision of the World Health Organization's International Health Regulations. [last visited Sept. 9, 2007, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3988830/> - R56
12. David P. Fidle. International Law and Public Health: Material on and Analysis of Global Health Jurisprudence (2000)
13. Normative Foundations of Global Health Law - PMC (nih.gov)
14. Roemer, M.I. «National Health Systems Throughout the World», Annual Review of Public Health, 14(1), 1993, - p. 335-353.
15. Santerne, R.E. və Neun, S.P. (), Health Economics: Theory, Insights and Industry Studies, 5th Edition, South-Western Cengage Learning, Ohio. 2010, - 92 p.

**THE FORMATION OF INTERNATIONAL
MEDICAL LAW IN THE MODERN PERIOD**

Huseynova Fatima Etibar gizi,
Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor of the Department of
Private International Law and European Law Baku State University.
 e-mail: lawyer.fatima85@gmail.com

The article deals scientifically with the formation of international medical law in modern times, signs of its genesis and formation. It is noted that the need to implement international medical activity at the universal level and on the scale of interstate cooperation, to regulate and regulate it legally, determines the emergence of international medical law.

It is particularly noteworthy that the Republic of Azerbaijan has joined a large number of international health-medical agreements in this context, as well as the necessary normative legal framework has been created for the purpose of regulating medical activities.

Key words: World Health Organization, public health protection, international medical law, medical legal norms, international medical relations, health-medical cooperation, international medical jurisprudence.

**ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО МЕДИЦИНСКОГО
ПРАВА В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД**

Гусейнова Фатима Этибар кызы,
доктор философии по праву, доцент кафедры Международного частного
права и Европейского права Юридического факультета Бакинского
Государственного Университета.
Э-почта: lawyer.fatima85@gmail.com

В статье научно рассмотрено становление международного медицинского права в новейшее время, признаки его генезиса и становления. Отмечается, что необходимость осуществления международной медицинской деятельности на общечеловеческом уровне и в масштабах межгосударственного сотрудничества, ее правового регулирования и упорядочения обуславливает появление международного медицинского права.

Особо примечательно, что в этом контексте Азербайджанская Республика присоединилась к большому количеству международных медицинских соглашений, а также создана необходимая нормативно-правовая база с целью регулирования медицинской деятельности.

Ключевые слова: Всемирная организация здравоохранения, охрана здоровья населения, международное медицинское право, медико-правовые нормы, международные медицинские отношения, медицинское сотрудничество, международная медицинская юриспруденция.

**MODERN DÖNEMDE ULUSLARARASI
TIP HUKUKUNUN OLUŞUMU**

Huseynova Fatima Etibar kızı,
hukuk felsefesi doktoru, Dünya Tıp Hukuku Birliği üyesi, Bakü Devlet
Üniversitesi Hukuk Fakültesi "Uluslararası özel hukuk ve Avrupa
hukuku" bölümü doçenti.
e-posta: lawyer.fatima85@gmail.com,
telefon: +99450 206 24 42.

Makale, modern zamanlarda uluslararası tıp hukukunun oluşumunu, doğuş ve oluşumunun işaretlerini bilimsel olarak ele almaktadır. Uluslararası tıbbi faaliyetin evrensel düzeyde ve devletlerarası işbirliği ölçeğinde uygulanması, yasal olarak düzenlenmesi ve düzenlenmesi ihtiyacının, uluslararası tıp hukukunun ortaya çıkmasını şart koştuğu belirtilmektedir.

Övgüye değer bir durum olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu bağlamda çok sayıda uluslararası sağlık ve tıp anlaşmasına taraf olduğu, ayrıca tıbbi faaliyetlerin düzenlenmesi amacıyla gerekli normatif yasal çerçevenin oluşturulduğu özellikle belirtilmektedir.

Anahtar kelimeler: Dünya Sağlık Örgütü, kamu sağlığının korunması, uluslararası tıp hukuku, tıbbi hukuk normları, uluslararası tıbbi ilişkiler, sağlık-tıbbi işbirliği, uluslararası tıp

DOI: 10.5281/zenodo.15310615

20 YANVAR HADİSƏLƏRİNƏ GÖRƏ BEYNƏLXALQ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASI

Əlövsət Allahverdiyev, h.ü.f.d., dosent, Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının müəllimi.

ORCID:0000-0001-9442-3853
alovsatallahverdiyev@bsu.edu.az
Tel: +994 50 406 86 04

Səyyad Məcidov, hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə Akademiyasının baş müəllimi.

ORCID: 0000-0003-3541-6893
sayyad.macid@mail.ru

insanlıq əleyhinə cinayət, beynəlxalq cinayət məsuliyyəti, insan hüquqları.

GİRİŞ

Azərbaycanın suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə tarixinə milli qürur və qəhrəmanlıq səhifəsi kimi daxil olmuş 1990-cı il 20 yanvar hadisələrinin baş verməsindən 35 il keçməsinə baxmayaraq, təqsirkarların cəzalandırılmaması məsələni hər zaman olduğu kimi bu gün də aktual saxlayır. Xüsusilə qeyd etməliyə ki, 20 yanvar hadisələrinə siyasi-hüquqi, xüsusilə beynəlxalq cinayət hüququ müstəvisində

qiymət verilməsi həm elmi-nəzəri, həm də praktiki baxımdan önəmlidir. 1987-ci ildə azərbaycanlıların Ermənistandakı tarixi torpaqlarından növbəti kütləvi deportasiyası və Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi cəhdlərinin genişlənməsi, demək olar ki, hadisələri 1990-cı ilin Yanvar faciəsinə doğru aparırdı. Çox sürətlə davam edən münaqişənin qarşısını almaq əvəzinə Sovet hökuməti Azərbaycan xalqına qarşı ağır cinayət törətmişdir.

20 Yanvar hadisələrinə, ilk növbədə, Azərbaycana qarşı Ermənistanın təcavüzkar niyyətləri və genişmiqyaslı kriminal planları kontekstində keçmiş SSRİ rəhbərliyinin

Məqalədə 1990-cı il yanvarın 20-də Sovet qoşunları tərəfindən Bakıda dinc əhalinin qırğına məruz qalmasından və bu qırğını törədənlərin məsuliyyətə cəlb olunmamasından bəhs olunur. Sovet ordusu tərəfindən dinc əhaliyə qarşı törədilmiş beynəlxalq cinayətə hər iki müəllif fərqli aspektdən yanaşmaqla, sonda məsuliyyət məsələlərində eyni fikirdə olduqlarını qeyd etmişlər. Hadisəyə hərbi təcavüz və insanlıq əleyhinə cinayətlər prizmasından yanaşılması onun beynəlxalq müstəvidə tənzimlənməsinə imkan yaradır. Bu səbəbdən də müəlliflər 20 yanvar cinayətini törədənlərin fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasını xüsusi olaraq vurğulayır və beynəlxalq konvensiyaların və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Roma Statutunun buna imkan verdiyini qeyd edirlər.

Açar sözlər: sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, beynəlxalq cinayət, silahlı təcavüz,

havadarlığı və bilavasitə təşəbbüsü ilə Bakıya sovet ordusu hərbi hissələrinin yeridilməsi

ilə nəticələnən hərbi təcavüz cinayəti və bu fonda baş verən digər hüquqazidd əməllər kimi yanaşmaq lazımdır. Hələ ulu öndər Heydər Əliyev 1991-ci il martın 7-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında çıxış edərkən, bu cinayətkar hərəkətləri “İttifaq dövləti tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüz” adlandırmışdı [1]. Bu mənada tam əminliklə söyləmək olar ki, 1990-cı ildə Bakıya silahlı qoşun yeridilməsi faktı Azərbaycanın suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü əleyhinə yönəlmiş hərbi təcavüz idi. Göründüyü kimi, bu cinayətin obyektiv cəhətlərindən biri silahlı gücün tətbiqi, digəri isə həmin hüquqazidd hərəkət və hərəkətsizliyin dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyi əleyhinə yönəlməsidir. Beynəlxalq hüquqa əsasən, təcavüzkar və təcavüz qurbanı qismində suveren dövlətlər tanınır. Keçmiş SSRİ Konstitusiyasına görə Azərbaycan de-yure suveren dövlət idi [2] və belə bir hərbi intervensiya onun suveren hüquqlarının kobud şəkildə pozulması qənaətinə gəlməyə tam hüquqi əsas yaradır.

ƏSAS HİSSƏ. 20 yanvar hadisələrinə ilk növbədə, Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən Ermənistanın təcavüzkar niyyətlərinə təkan verən və genişmiqyaslı kriminal planları kontekstində keçmiş SSRİ rəhbərliyinin havadarlığı və bilavasitə təşəbbüsü ilə Bakıya sovet ordusu hərbi hissələrinin yeridilməsi ilə nəticələnən silahlı təcavüz cinayətinin bariz nümunəsi kimi yanaşmaq lazımdır. Ona görə də, biz bu məqalədə məhz keçmiş Sovet rəhbərliyini vəzifəli şəxslər olaraq, Bakı şəhərinə hərbi hücumun təşkilinə və Bakıda kütləvi qırğın və insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə bey-

nəlxalq fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi məsələsini tədqiq edəcəyik.

Xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, bu hadisəyə məhz beynəlxalq hüquqi nöqteyi-nəzərdən sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərdən biri – təcavüz kimi yanaşma hadisələrin mahiyyəti və cinayətin obyektiv elementləri baxımından da məqsədamüvafiq hesab edilə bilər. Çünki, təcavüz istənilən dövrdə beynəlxalq demokratik proseslərə təsir imkanlarına malik olan hüquqi-siyasi problem olmaqla, törədilən hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətin birbaşa dövlətlərin və onların rəhbər şəxslərinin üzərinə yönəldiyi transmilli, kriminal xarakterli konkret hərəkət və hərəkətsizlikdən ibarət olan ən ağır cinayət əməlidir [7, s. 132]. Bu mənada tam əminliklə söyləmək olar ki, 1990-cı ilin yanvarın 19-dan 20-nə keçən keçə Bakıya silahlı qoşun yeridilməsi faktı Azərbaycanın suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü əleyhinə yönəlmiş hərbi təcavüzdür. Qeyd edək ki, BMT Baş Assambleyasının Təcavüzün Tərifinə haqqında 14 dekabr 1974-cü il 3314 sayılı qətnaməsinə görə, təcavüz bir dövlətin digər dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyi əleyhinə bu və ya digər şəkildə BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan silahlı güc tətbiq etməsi hesab olunur [11]. Göründüyü kimi, bu cinayətin obyektiv cəhətlərindən biri silahlı gücün tətbiqi, digəri isə həmin hüquqazidd hərəkət və hərəkətsizliyin dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyi əleyhinə yönəlməsidir. Tərifə əsasən, təcavüzkar və təcavüz qurbanı qismində suveren dövlətlər tanınır. Keçmiş SSRİ Konstitusiyasına (81-ci maddə) və bu qurumun yaradılması haqqında müqaviləyə görə Azərbaycan de-yure

suveren dövlət idi və belə bir hərbi intervensiya onun suveren hüquqlarının kobud şəkildə pozulması qənaətinə gəlməyə tam hüquqi əsas yaradır.

Qeyd olunmalıdır ki, o dövrdə sovet mətbuatı erməni diasporasının və “Daşnaksutyun” partiyası ideoloqlarının təhriki ilə ictimai şüura açıq-aşkar ideoloji təsir göstərir, ermənilərin separatçılığını sovet hakimiyyəti illərində guya Azərbaycan hökuməti tərəfindən törədilən sıxışdırmalara, təhqirlərə və ayrı-seçkiliyə qarşı məcburi etiraz hərəkatı kimi qələmə verirdi. XX əsrin axırlarında sovet rəhbərləri bir tərəfdən, ermənilərin ərazi iddialarının təmin olunması, digər tərəfdən azərbaycanlıları daha da sıxışdırmaq məqsədi ilə onların yaşadıkları ərazilərin kiçildilməsi siyasətinin davam etdirilməsi üçün cinayətkar məqsədli ardıcıl addımlar atdılar. Məhz buna görə 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR ilə “birləşdirilməsi” haqqında anti-konstitusion akt qəbul etdikdə Moskva buna göz yumdu. 20 yanvar faciəsinin Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrlə birbaşa əlaqəsi danılmazdır. Bu hadisələr azərbaycanlılara qarşı iki əsr ərzində davam edən soyqırımı, deportasiya, Azərbaycan ərazisinin zorla qoparılıb Ermənistana verilməsi siyasətinin məntiqi davamı kimi də səciyyələndirilə bilər. Çünki, xalq azərbaycanlıların qədimdən bəri yaşadıkları Ermənistanda onlara kütləvi surətdə divan tutulmasını, oradan zorakılıqla qovulmasını dayandıрмаğı və Dağlıq Qarabağın Ermənistana qatılmasına yol verməməyi tələb edirdi. Bu Azərbaycan xalqının öz konstitusion tələbi idi və sovet rəhbərləri 1990-cı

ilin yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə bu haqlı tələbə misli görünməmiş qəddarlıq və cinayətkarlıqla cavab verdi [6, s.118]

Qeyd olunan səbəblərə görə həmin dövrün hadisələrinə bütövlükdə sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər – hərbi təcavüz, və insanlıq əleyhinə cinayətlərin baş verdiyi kompleks və genişmiqyaslı beynəlxalq hüquqazidd əməl kimi yanaşmaq daha doğru olardı. Hadisələrin beynəlxalq hüquqa zidd olması haqqında fikirlər həmin dövrdə parlament tərəfindən qəbul olunmuş bir sıra aktlarda da öz ifadəsini tapmışdır. Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi haqqında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 22 yanvar 1990-cı il tarixli qərarının 1-ci maddəsində qeyd olunur: “Bakıda fəvqəladə vəziyyət haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 19 yanvar 1990-cı il tarixli fərmanı Azərbaycan SSR-in suverenliyinə qarşı təcavüz, bu fərmanın Bakı və onun ətrafında kütləvi qırğına səbəb olmuş icrasına sərəncam vermiş SSRİ ali hakimiyyət orqanlarının və ali vəzifəli şəxslərin hərəkatları isə Azərbaycan xalqına qarşı cinayət kimi qiymətləndirilsin”. 1990-cı il yanvarın 19-20-də Bakı şəhərində baş vermiş hadisələrin ilkin təhqiqi haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti İstintaq Komissiyasının 11 fevral 1990-cı il tarixli Bəyannatında isə qeyd olunurdu ki, İttifaq hakimiyyət orqanları ölkənin qanunlarını və beynəlxalq hüquq normalarını saya almadan, Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarına məhəl qoymadan, SSRİ-nin yaradılması haqqında müqavilənin şərtlərini, SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarını kobudcasına pozaraq, respublikanın ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının razılığı və fəvqəladə vəziyyəti

tənzimləyən qanunvericilik aktı olmadan Azərbaycana qeyri-qanuni surətdə qoşun yeritmiş və Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan etmişlər.

Qeyd olunanlarla bərabər, xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, 20 yanvar hadisələrinin içərisində müharibə cinayətlərinin tərkib elementlərinin də olduğu haqqında fikirlər də səsləndirilir. Hesab edirik ki, burada müharibə cinayətlərinin tərkib elementləri ola bilməzdi. Belə ki, müharibə cinayətləri birbaşa silahlı münaqişələr kontekstində baş verir [3, s.57-58]. Roma Statutunda da göstərilir ki, müharibə cinayətlərinin müəyyən olunması üçün davranışın silahlı münaqişə kontekstində baş verməsi və ya onunla əlaqəli olması əsas şərtlərdən biridir. Məhkəmə bunun beynəlxalq hüquqi adətlərdə qəbul olunmuş bir qayda olduğuna əsaslanır. Müharibə cinayətləri müharibənin müxtəlif qurbanlarına – yaralılara, xəstələrə, mülki şəxslərə və hərbi əsirlərə qarşı yönəldiyi halda, insanlıq əleyhinə cinayətlər isə yalnız mülki əhaliyə qarşı yönəldilə bilər. Göründüyü kimi, 20 yanvarda törədilmiş əməli silahlı münaqişə adlandırmaq olmaz, burada münaqişənin tərəfi yoxdur, tərəflərdən biri əliyalın, müqavimət göstərməyən dinc insanlardır, digər tərəf isə silahlı təcavüzü həyata keçirən Sovet hökumətinin hərbi siyasi və hərbi rəhbərliyi.

20 yanvar hadisələri müasir dövrün insan hüquqları konsepsiyaları və bu sahədə qüvvədə olan beynəlxalq konvensiyaların müddəaları ilə tamamilə üst-üstə düşməyən elementlərlə zəngindir. Çünki, həmin dövrdə Bakıda dinc əhaliyə qanlı divan tutulması, yüzlərlə adamın öldürülərək yaşamaq haq-

qının əlindən alınması və yaralanması, digər şəxslərin informasiya blokadası şəraitində saxlanılmaqla baş verən hadisələr haqqında düzgün məlumat almaq imkanlarından məhrum edilməsi, onlara müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətlərinin yetirilməsi, eybəcər hala salınmış cəsədlərin qalıqları, qurbanlar arasında qadınlar, qocalar və uşaqlar, azərbaycanlılar, ruslar, tatarlar və yəhudilərin olması faktları beynəlxalq hüququn ən mühüm prinsiplərindən birinin – insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipinin kobud və kütləvi pozuntusu idi və bütün bunlara heç bir əsasla bəraət qazandırmaq qeyri-mümkün idi.

Maraqlıdır ki, həmin dövrdə bu acınacaqlı faktlara dünya ictimaiyyətinin də mövqeyi birmənalı olmamışdır. Bəzi Qərb ölkələri bu cinayətkar hərəkətləri SSRİ-nin daxili işi hesab edərək, baş vermiş insan hüquq pozuntularına öz siyasi maraq və mənafeləri prizmasından yanaşmaqla, laqeyd və seyrçi mövqedə dayanmışlar. Məsələn, Böyük Britaniya və İtaliyanın XİN-i bəyanat verərək, Azərbaycanda yaranmış vəziyyəti “SSRİ-nin daxili işi” kimi qiymətləndirirdi. ABŞ isə Dövlət Departamentinin nümayəndəsi Marqaret Tatuaylerin şəxsində bəyanat vermişdi ki, ABŞ Azərbaycanı dəstəkləmir və Bakıdakı yanvar hadisələrini şərh etməyi lazım bilmir. Dövlət Departamenti M. Qorbaçovu açıqca dəstəkləyərək hesab edirdi ki, onun səyləri azərbaycanlılarla ermənilər arasında silahlı toqquşmanın dayandırılmasına yönəldilmişdir. Əlbəttə, belə mövqelər həmin dövrün geosiyasi şərait və amilləri ilə sıx bağlı idi. Çünki, Qərb dövlətləri anlayırdı ki, bu cür millətlərarası münaqişələr SSRİ-ni daxildən zəiflədərək parçaladığı üçün, 20 yanvar hadisələri kimi anoloji faktlar onların

“soyuq müharibə” planlarına və strateji məqsədlərinə tamamilə uyğun idi.

20 yanvarda baş verən faktların obyektiv cəhəti bu əməllərin insanlıq əleyhinə cinayət kimi tövsif olunması üçün tam əsaslar yaradır. Beynəlxalq hüquqi sənədlərə görə insanlıq əleyhinə cinayətlər sistemlik və geniş miqyasda törədilən, hökumət və ya istənilən təşkilat, yaxud qrup tərəfindən həvəsləndirilən və ya istiqamətləndirilən adamöldürmə, siyasi, irqi, dini və ya etnik motivlər üzrə təqib etmə, adamların zorakı itirilməsi, fiziki və ya psixi toxunulmazlığa, səhhətə və ya insan ləyaqətinə ciddi zərər yetirən digər qeyri-insani əməllər hesab olunur [3, s. 57-60]. Ümumiyyətlə, insanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektiv cəhəti olduqca genişdir və buraya müxtəlif xarakterli əməllər daxildir. Sülh və Bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsi layihəsinin 20-ci maddəsinə görə, törədilən əməlin insanlıq əleyhinə cinayət kimi nəzərdən keçirilməsi üçün onun sistemlik və ya genişmiqyaslı formada törədilməsi zəruridir [9, art.20].

Göründüyü kimi, bu cinayət əməli keçmiş sovet dövlətinin rəhbər şəxsləri tərəfindən həvəsləndirilməklə, sistemli şəkildə və geniş miqyasda törədilərək, kütləvi xarakter daşıyan qırğınlar və insanların qəsdən məhv edilməsi ilə müşahidə olunmuşdur.

Qeyd edək ki, bir zamanlar haqqında belə təsəvvürlər olmayan insanlıq əleyhinə cinayətlər bu gün dünyanın müxtəlif məkanlarında baş verir, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorxu altına alır. Bu cinayət ona görə təhlükəlidir ki, bu da beynəlxalq cinayətlərin digər növləri kimi dövlət planı və ya siyasəti formasında sistemli və genişmiqyaslı formada baş verir. Dövlət bu cina-

yətin törədilməsinə birbaşa rəhbərlik edir, maliyyə və resurslarla təmin edir. İnsanlıq əleyhinə cinayət kimi dəyərləndirəcəyimiz, Azərbaycan xalqının tarixinə Qanlı Yanvar kimi daxil olmuş 1990-cı il 20 Yanvar hadisələrindən artıq 34 il keçir. 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda Sovet ordusu tərəfindən dinc əhaliyə qarşı törədilmiş dəhşətli, kütləvi qırğın artıq dünya ictimaiyyətinə məlumdur. Bu qanlı hadisənin törədilməsində əsas məqsəd öz haqlı tələblərinə demokratik yollarla nail olmaq istəyən, istiqlalçılıq, azadlıq, suverenlik istəyində olan Azərbaycan xalqının iradəsini qırmaq, insanların müstəqillik arzularını yerindəcə boğmaq idi. Keçmiş sovet dövlətinin silahlı qüvvələrinin həmin gün Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi cinayət heç zaman unudulmayacaq. Milli azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmış dinc əhaliyə silah tətbiq edərək yüzlərlə günahsız insanın qətlə yetirilməsi və yaralanması totalitar sovet rejiminin süqutu ərəfəsində onun cinayətkar mahiyyətini bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirdi. Sovet imperiyası günahsız dinc insanları qırğına məruz qoysa da, xalqa qarşı təsəvvür olunmaz dərəcədə qəddarlıq etsə də, istəyinə nail ola, xalqın milli qürurunu qıra bilmədi. Bu, onu göstərirdi ki, illər boyu zorakılıq və qorxu altında saxladığı xalq oyanmışdı, artıq gənc nəsil bilirdi ki, SSRİ onun vətəni deyil, bilirdi ki, ölkəsi azad olmayıb və onlar müstəqil ölkənin azad vətəndaşları deyillər, insan hüquqları bəşəri dəyər kimi onlara şamil olunmurdu, ümumiyyətlə insan hüquqlarından söhbət belə gedə bilməzdi. Bax bunları dərk edən yeni nəsli susdurmaq mümkün deyildi və bunu da çaşqınlıq içərisində qalan imperiya çox yaxşı dərk edirdi, sadəcə məqsəd, nəyin

hesabına olsa belə, istəyinə nail olmaq idi. Bu məqsədlə, SSRİ Müdafiə Nazirliyinin, Daxili İşlər Nazirliyinin və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin hazırlayıb həyata keçirdiyi əməliyyat təsadüfi ola bilməzdi. Sovet hakimiyyətinin qəddar siyasətindən xəbərdar olan dinc əhali isə inanmırdı ki, hakimiyyət öz əhalisinə (o zaman bütün idarəçilik, vətəndaşlıq, əhali Sovet hakimiyyətinə aid idi) qarşı silah tətbiq etsin və amansız davransın. Lakin hər şey dövlət planı və siyasəti formasında ardıcıl olaraq həyata keçirilirdi. Yanvarın 19-da gecə qoşun fəvqəladə vəziyyət elan edilməsindən xəbərsiz olan şəhərə daxil oldu və əhaliyə divan tutdu. Həqiqət budur!

Beynəlxalq cinayətlərə qarşı mübarizə, cinayətkarların məsuliyyətə cəlb olunması günümüz üçün olduqca aktualdır. Bu tendensiyanın reallaşması 20 yanvar 1990-cı ildə Bakıda törədilmiş beynəlxalq cinayətlərə görə xüsusilə vacibdir. 20 yanvar cinayətlərinə birbaşa rəhbərlik etmiş keçmiş SSRİ müdafiə naziri, marşal Dmitri Yazov ötən il verdiyi müsahibədə də bunu etiraf etmiş və bu əmrin ona SSRİ rəhbərliyi tərəfindən verildiyini bildirmişdi [10]. O, müsahibəsində bildirir: “Mən başqasının əmrini yerinə yetirirəm. İndi o əmirləri verən insan hər şeydən imtina edir... mən öz vəzifəmi yerinə yetirdiyimi hesab edirəm. Vətəndaş müharibələri zamanı həmişə mülki insanlar məhv olurlar. Qoşunları mən daxil etdim, lakin bu, mənim “güllələ” əmrini verməyim demək deyil”. Məsələ Yazovun dediyi kimi deyildi, ölkədə vətəndaş müharibəsi baş verməmişdi - hansı vətəndaş müharibəsindən söhbət gedə bilirdi? Bu, SSRİ siyasi və hərbi rəhbərliyinin Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayət idi. Artıq cinayətkar əmr verilmiş və icra

olunmuşdur. Beynəlxalq cinayət hüquq normalarına görə, cinayətkar əmri planlaşdıran, əmri verən və onu icra edənlərin hər biri məsuliyyət daşıyır, beynəlxalq təcrübədə də, bu, öz təsdiqini tapmış və cinayətkarlar mühakimə olunmuşdur. Məgər Yazov bilmirdi ki, cinayətkar əmri yerinə yetirir və özü də cinayətkar əmr verir. Təbii ki, bunları o, çox gözəl dərk edirdi, sadəcə cəzasızlıq mühiti onlarda qorxu hissini aradan qaldırmışdı. Cəzasızlıq mühiti olmasaydı 20 yanvar hadisələrini törədənlərin məsuliyyət məsələsi indiyə qədər müəyyən olunmuşdu. Axı, cinayəti törədənlər bunu çəkinmədən açıq şəkildə etiraf edirlər, buna baxmayaraq, məsuliyyətə cəlb olunmurlar. Fikrimizcə, bu gün də, onların məsuliyyətə cəlb olunması gec deyil. Məlumdur ki, beynəlxalq cinayətlərə görə, iddia müddəti tətbiq olunmur, yəni beynəlxalq cinayət törətmiş şəxslər illər keçsə belə, məsuliyyətdən yayına bilməzlər, onlar aşkar olunduqları hər andan məsuliyyətə cəlb olunmalıdırlar. Bu baxımdan, 20 yanvar hadisələrinin beynəlxalq cinayət (insanlığ əleyhinə cinayət və silahlı təcavüz) olmasının dünyada təbliğ olunması və cinayətkarların cəzalandırılması hələ də gec deyil. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutuna görə, insanlığ əleyhinə cinayətin tərkibini yaradan əməl əvvəlcədən planlaşdırılmalı və sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu cür əməllərin yerinə yetirilməsi onların dəfələrlə törədilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu tələb, ümumi plan və dövlət siyasəti çərçivəsində yerinə yetirilmiş əməllərin təsadüfi hesab olunması fikrini alt-üst edir, yəni əvvəlcədən planlaşdırılmış hər hansı bir əməl təsadüfi sayıla bilməz. Əməlin törədilməsini planlaşdıran iştirakçıların dairəsi və dərəcəsi

müəyyənləşməli və ən nəhayət, bu siyasətin həyata keçirilməsində müəyyən şəxslərdən və dövlət resurslarından istifadə olunmalıdır. Dövlət fəaliyyəti və ya siyasəti dövlət başçısının qərarı ilə müəyyənləşir. Təbii ki, bunun icrası ilə məşğul olan şəxslər dövlət orqanında çalışan vəzifəli şəxslərdir ki, onlar da cinayətin törədilməsində dövlət təsisat və resurslarından maneəsiz istifadə edə bilərlər. Yəni, bir növ bu şəxslər qeyri-qanuni vasitələrə əl ataraq öz cinayətkar əməllərinin pərdələnməsi üçün lazımı tədbirlər görmək imkanına malik olan şəxslərdir. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər törədən və törədilməsinə şərait yaradan belə şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması prioritet məsələlərdən biridir. Bu cinayətə görə şübhəli bilinən şəxs hər hansı ölkənin ərazisində olarsa, şəxs həmin ölkə tərəfindən qeyd-şərtsiz mühakimə olunmalıdır. Daha doğrusu, insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə şübhəli bilinən şəxs hər hansı dövlətin ərazisində aşkar olunarsa həmin dövlət istintaq aparmalı və əsaslı sübutlar əldə olunduğu təqdirdə o, həbs edilməli, yaxud ekstradisiya olunmalı və ya cəzalandırılmalıdır. Dövlət bu prosesi yerinə yetirmədiyi halda beynəlxalq səviyyədə üzərinə götürdüyü öhdəliyi pozmuş olur.

İlk dəfə olaraq, İsveç məhkəməsi 1993-cü ildə Bosniya və Hersoqovinada törədilmiş insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə hökm çıxardı. Həmin hökm müasir İsveç təcrübəsində bu qəbildən olan ilk presedentdir. İttiham olunan Ceko Arklov aralarında həm hərbi əsirlərin, həm də dinc sakinlərin olduğu 11 Bosniya müsəlmanına qarşı xorvat qoşunlarında muzdlu qismində xidmət edərək, zor tətbiq etməyə görə təqsirli bilinmişdir. 1999-cu ildə İsveç polisinin iki zabiti qətlə yetirdiyinə görə müttəhim artıq ömürlük cəza

çəkdiyindən məhkəmə Arklova məhbusluq müddəti təyin etməmişdir. Muzdlunun cinayətləri sırasında etnik təmizləmə, soyğunçuluq, eləcə də beynəlxalq hüquq normalarının qadağan etdiyi insanları özbaşına tutub saxlama göstərilir. 1995-ci ildə Sarayevo Ali məhkəməsi Arklovu müharibə cinayətlərinə görə ittiham etsə də, 1996-cı ildə o, məhbusların mübadiləsi proqramı çərçivəsində İsveçə göndərilmişdir [8].

Beynəlxalq cinayət mühakimə orqanlarının və müxtəlif dövlətlərin cinayət mühakimə orqanlarının təcrübəsinə əsaslanaraq, qeyd olunmalıdır ki, Sovet Ordusu tərəfindən Bakıda dinc əhaliyə qarşı törədilmiş əməl insanlıq əleyhinə cinayətlər kimi təsvif edilməli və bütün təqsirli şəxslər Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin müvafiq müddəaları əsasında məsuliyyətə cəlb olunmalıdır. “Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndində də göstərilir ki, hazırkı maddənin heç bir müddəası, törədildiyi anda beynəlxalq hüquq tərəfindən qəbul edilən ümumi hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq cinayət əməli sayılan istənilən hərəkətə və xəyata görə istənilən şəxsin məhkəməyə verilməsinə və cəzalandırılmasına əngəl törətmir. Eyni zamanda, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 7-ci maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, bu maddə törədildiyi zaman sivil ölkələrin tanıdığı əsas hüquq prinsiplərinə müvafiq olaraq cinayət hesab edilən hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizlik törətməyə görə istənilən şəxsin mühakimə edilməsinə və ya cəzalandırılmasına mane olmur. Bunlardan başqa ölkəmizdə, “Beynəlxalq cinayətlərə görə ağırlaşdırıcı hallar üzrə cinayət hüquq normalarının geriyyə şamil olunması

haqqında” 2006-cı il Konstitusiya Qanunu qəbul olunmuşdur. Bu Konstitusiya Qanunu da cinayət hüquq normalarının geriyə şamil olunmasına kifayət qədər əsas yaradır. Bütün hallarda 20 yanvar hadisələrinə görə təqsirli bilinən şəxslərin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə görə məsuliyyətə cəlb olunması üçün kifayət qədər əsaslar var (bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası CM-in 12.3-cü maddəsində göstərilir ki, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətləri... Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətləri törətmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayətlərin törədilməsi yerindən asılı olmayaraq bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır). İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi bütün hallarda beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qəsd edir. Dövlətin cinayət siyasətini planlaşdırması və həyata keçirməsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi birbaşa və ya dolaylı yolla qorxu altına alır, beynəlxalq səviyyədə sülhə və təhlükəsizliyə qəsd olunur. Baş vermiş cinayət əməli təbii ki, dövlət siyasəti və ya planı formasında həyata keçirilir, yəni bu əməl birmənalı şəkildə dövlət dəstəyi ilə törədilir, lakin planın dövlətə aid olduğu açıq formada bilinmir, məxfi saxlanılır. Unutmaq olmaz ki, Sovet qoşunlarının cinayətəkar əməli nəticəsində 146 nəfər öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 841 nəfər qanunsuz həbs olunmuşdur; hərbi qulluqçular tərəfindən 200 ev və mənzil, 80 avtomaşın, o cümlədən təcili yardım maşınları, yandırıcı güllələrin törətdiyi yanğın nəticəsində dövlət əmlakı və şəxsi əmlak məhv edilmişdir. Həlak olan-

ların arasında qadınlar, uşaqlar və qocalar, həmçinin təcili yardım işçiləri və milislər olmuşdur. Bütün bu əməl qəddarlıq və avarsızlıqla törədilmişdir. İnanmaq istərdik ki, 1990-cı il yanvar ayının 20-də Bakıda törədilmiş insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə təqsirli şəxslər məsuliyyətə cəlb olunaraq cəzalandırılacaqlar.

NƏTİCƏ

Beləliklə, 1990-cı ilin 20 yanvar faciəsinin törədilmə motivləri və cinayət əməllərinin çoxsaylı obyektiv tərəfləri bir dövlətin daxili işi hesab olunmadan bu hadisələrin yuxarıda qeyd etdiyimiz faktiki və hüquqi əsaslar üzrə beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinin pozulmasına səbəb olmuş sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər hesab edilməsinə imkan verir. Bu faktlar insan hüquqlarını kobud və kütləvi şəkildə pozan, beynəlxalq humanitar hüquq normalarına açıqdan-açığa hörmətsizliklə yanaşılan və Azərbaycanın suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü əleyhinə yönəlmiş silahlı təcavüz aktı olmaqla yanaşı, eyni zamanda tipik insanlıq əleyhinə cinayət hesab olunmalıdır. Ona görə də, keçmiş sovet rəhbərliyi və hərbi xuntanın bu cinayətlə bağlı olan bütün heyətinin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün kifayət qədər faktiki və hüquqi əsaslar mövcuddur.

Keçmiş sovet rəhbərliyinin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasına müasir beynəlxalq hüququn bütün resursları imkan verir. Belə ki, beynəlxalq cinayətlərə görə, iddia müddətinin tətbiq olunmaması, yəni beynəlxalq cinayət törətmiş şəxslərin illər keçsə belə, məsuliyyətdən yayına bilməməsi, bizə imkan verir ki, onlar aşkar olunduqları andan məsuliyyətə cəlb olunsunlar. Bu baxımdan, 20 yanvar hadisələrinin beynəlxalq

cinayət əməli (insanlığ əleyhinə cinayət, silahlı təcavüz cinayəti) olmasının dünyada təbliğ olunması və cinayətkarların cəzalandırılması hər zaman aktual olaraq qarşıda dayanan mühüm bir məsələ kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 20 yanvar 1990-cı il faciəsinin ildönümləri ilə bağlı çıxışları"na dair ümumi tarixi arayış. <http://library.aliyev-heritage.org/az/5649464.html>
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Müraciətlər, Bəyanatlar, Tədbirlər. <http://www.preslib.az/>
3. Allahverdiyev. Ə.V. Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Dərs vəsaiti. Bakı. "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017.
4. Balayev A., Mirzə R., 20 yanvar hadisələri. Sənədlər, mövqelər, şərhlər: 1990-2000, B.,2000.
5. Əliyev Ə. İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil, Bakı, Nurlar NPM, 2018.
6. Məcidli S.T. "Azərbaycanlılara qarşı törədilən sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər (1918-2018-ci illər)". Bakı: 2018.
7. Костенко Н. И. Международное уголовное право: современное теоретическое проблемы. М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2004.
8. International Criminal Law in Swedish Courts: The Principle of Legality in the Arklöv Case (<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:218794/FULLTEXT01.pdf>)
9. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind 1996, article 20
10. <https://vestikavkaza.ru/articles/Dmitriy-YAzov-YA-vypolnyal-prikaz-no-seychas-chelovek-kotoryy-otdaval-prikazy-ot-vsego-otkazyvaetsya.html> - Дмитрий Язов: "Я выполнял приказ, но сейчас человек, который отдавал приказы, от всего отказывается".
11. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1974 г. "Определение агрессии" // <http://www.un.org>

ОПРЕДЕЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА СОБЫТИЯ 20 ЯНВАРЯ

**Аловсат Аллахвердиев,
Сайяд Маджидов.**

В статье рассматривается массовое убийство мирных жителей Баку советскими войсками 20 января 1990 года и неспособность привлечь виновных к ответственности. Оба автора, подходя с разных точек зрения к международному преступлению, совершенному против гражданского населения Советской армией, в конечном итоге отметили, что они едины в вопросе об ответственности. Рассмотрение инцидента через призму военной агрессии и преступлений против человечности позволяет обеспечить его урегулирование на международном уровне. По этой причине авторы особо подчеркивают индивидуальную уголовную ответственность лиц, совершивших преступление 20 января, и отмечают, что международные конвенции и Римский статут Международного уголовного суда это допускают.

Ключевые слова: преступления против мира и человечности, международное преступление, вооруженная агрессия, преступление против человечности, международная уголовная ответственность, права человека.

DETERMINATION OF INTERNATIONAL CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR THE EVENTS OF JANUARY 20

**Alovsat Allahverdiyev,
Sayyad Majidov.**

The article discusses the massacre of civilians in Baku by Soviet troops on January 20, 1990 and the failure to hold those responsible accountable. Both authors, while approaching the international crime committed against civilians by the Soviet army from different perspectives, ultimately agree on the issue of responsibility. Approaching the event from the perspective of military aggression and crimes against humanity allows it to be regulated at the international level. For this reason, the authors specifically emphasize the individual criminal responsibility of those who committed the crime of January 20 and note that international conventions and the Rome Statute of the International Criminal Court allow this.

Key words: crimes against peace and humanity, international crime, armed aggression, crime against humanity, international criminal responsibility, human rights.

20 OCAK OLAYLARININ ULUSLARARASI CEZAI SORUMLULUĞUNUN BELİRLENMESİ

**Alovsat Allahverdiyev,
Sayyad Mecidov.**

Makalede, 20 Ocak 1990'da Sovyet birliklerinin Bakü'de gerçekleştirdiği sivil katliamı ve sorumlulardan hesap sorulmaması ele alınıyor. Her iki yazar, Sovyet ordusunun sivil halka karşı işlediği uluslararası suçlara farklı açılardan yaklaşımlar da, sonuçta sorumluluk konusunda mutabık kaldıklarını belirtmişlerdir. Olaya askeri saldırganlık ve insanlığa karşı suçlar prizmasından yaklaşılması, olayın uluslararası düzeyde düzenlenmesine olanak sağlıyor. Bu nedenle yazarlar, 20 Ocak suçunu işleyenlerin bireysel cezai sorumluluğunun altını özellikle çizmekte ve uluslararası sözleşmeler ile Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Roma Statüsü'nün buna olanak tanıdığını belirtmektedirler.

Anahtar kelimeler: barışa ve insanlığa karşı suçlar, uluslararası suç, silahlı saldırı, insanlığa karşı suç, uluslararası cezai sorumluluk, insan hakları.

UOT.341.2; 341.231.14

DOI: 10.5281/zenodo.15310639

Beynəlxalq humanitar müdaxiləyə doktrinal baxış

Novruz Həbib oğlu Mehdiyev,
BDU Hüquq fakültəsi "Beynəlxalq xü-
susi hüquq və Avropa hüququ" kafed-
rasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə dok-
toru.

e-mail: novruz_mehdiyev@bk.ru

zamanı beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüququn digər subyekti olan digər dövlətin müdaxiləsi başa düşülür. Burada mühüm məqamlardan biri də beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmini eləcədə onun insan hüquq və azadlıqları ilə sıx bağlılığı məsələsidir. Bu nəzəriyyənin aktuallığı onun hələ də mübahisəli olmasıdır. Beynəlxalq humanitar müdaxilə ilə bağlı beynəlxalq hüquqşünaslar arasında kəskin fikir ayrılığı mövcuddur. Ümumilikdə beynəlxalq humanitar hüquqa aid olan nəzəriyyələri iki qrupa bölmək olar. Humanitar müdaxiləni qəbul edənlər və etməyənlər. Lakin humanitar müdaxiləni qəbul edənlər arasında da fikir müxtəlifliyi var. Bir qrup hüquqşünasların fikrincə, humanitar müdaxilə həyata keçirilərkən Təhlükəsizlik Şurasının bu barədə qətnaməsi olmalıdır. Digərləri isə, belə hesab edir ki, Təhlükəsizlik Şurasının razılığı olmadan da hərəkət etmək olar.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin təşəkkül tapması insan hüquqları sahəsində müqavilələrin bütöv kompleksinin qəbul edilməsi ilə əlaqədardır. Nə dövlət suverenliyi konsepsiyası, nə də ki, müdaxilə etməmək kimi öhdəçilik ekstrimal vəziyyətlərdə humanitar müdaxilə üçün əngəl törədə bilməz, nə beynəlxalq hüquq, nə də BMT-nin Nizamnaməsi, tamamilə müdaxilə etməmək və dövlət suverenliyi prinsipi üzərində qurulmamaqdadır. Beynəlxalq humanitar müdaxilə və suverenlik arasındakı nisbəti müəyyən edərkən, əsas kriteriya kimi beynəlxalq publik hüquq götürülməlidir. İnsan hüquqları kütləvi şəkildə pozularsa və böyük itkilər baş verərsə, beynəlxalq hüquq heç vaxt dövlətlərdən geri çəkilməyi və heç bir tədbir görməməyi və beləliklə, kütləvi qırğınlara və miqrasiyaya imkan verməyi tələb edə bilməz.

Açar sözlər: beynəlxalq humanitar müdaxilə, insan hüquqları bəyannaməsi, Təhlükəsizlik Şurası, humanitar müdaxilə doktrinası, insan hüquqlarına hörmət.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, beynəlxalq humanitar müdaxilə dedikdə – dövlətin ərazisində kobud şəkildə insan hüquq və azadlıqlarının pozulması

bu mənadan xüsusən əhəmiyyətlidir. Bunlardan birincisi 1827-ci ildə baş verdi [5, s. 25]. O zamanlar, osmanlıya qarşı mübarizə aparan Yunanları qırğından qorumaq üçün, Rusiya, Fransa və İngiltərə humanitar müdaxilə həyata keçirdilər. İkinci hadisə isə humanitar müdaxilə anlayışına daya çox uyğun gəlir. 1860-cı ildə Suriyadakı xristian azlıqları qorumaq üçün Fransa dövləti 12 min əsgərlə

Ədəbiyyatda humanitar müdaxilə anlayışına ilk dəfə 1840-cı ildə rast gəlinir. İki intervensiya hadisəsi isə

buraya humanitar müdaxilə etdi və nəticə uğurlu alındı.

1921-ci ildə naməlum bir müəllif tərəfindən humanitar müdaxiləyə aşağıdakı kimi tərif verilməkdədir: "Bir dövlətin öz suverenlik hüququndan sui istifadə edərək vətəndaşlarına əziyyət etməsi və bunun nəticəsində digər dövlətin bu pozuntuların qarşısını almaq məqsədiylə həmin dövlətə hərbi müdaxilə etməsi humanitar müdaxilə sayılmalıdır".

Bu iki hadisəyə bəzi müəlliflər skeptik yanaşır və deyirlər ki, o dövrdə humanitar müdaxilə mümkün deyildi, çünki, o dövürdə dövlətlərin əsas məqsədi öz strateji, iqtisadi və siyasi maraqlarını təmin etmək idi, humanitar müdaxilə isə onların öz hərəkətlərini leqallaşdırmaq üçün ideal bəhanə idi [6, s. 55].

XIX əsrin sonlarında bir çox hüquqşünaslar belə hesab edirdi ki humanitar müdaxilə doktrinası beynəlxalq adət hüququnda mövcuddur lakin digərləri bu fikirlə razılaşmırdılar. Müasir hüquqşünaslar isə bu məsələnin çox da vacib olmadığını vurğulayırlar. Bəziləri isə iddia edir ki humanitar müdaxilə doktrinası 1945-ci ilə kimi dövlətlərin praktikasında mövud idi, lakin onun parametrləri hələ də dəqiq müyyən olunmayıb. Bunun əksini sübut etmək istəyənlər belə deyirlər ki, o zamanlar dövlətlər həddən artıq qeyri-stabil olduqlarından belə bir praktikanın varlığından söhbət belə gedə bilməz. Amma aydın olan bir fakt var ki, humanitar müdaxilə anlayışı uzun müddətdir ki, mövcuddur.

Humanitarizm özündə 3 elementi birləşdirməkdədir: (a) genosid cinayəti və böyük itkilərin baş verməsi ehtimalı; (b) böyük sayda məcburi miqrasiya; (c) insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması. Bütün bu 3 element humanitarizmin tərkibinə daxildir və humanitar müdaxilə tərəfdarları məhz bu

3 əsas elementin qarşısını almaq məqsədiylə humanitar müdaxiləni dəstəkləyirlər [3, s. 74].

Ümumiyyətlə, humanitar müdaxilə məsələsi diplomatlar hüquqşünaslar və alimlər arasında ən çox mübahisə doğuran fenomenlərdən biridir. Soyuq müharibədən sonar xüsusən NATO-nun Kosovaya daxil olması bu sahədə yaranmış ziddiyyətli fikirlərə yenilərini əlavə etdi. İki BMT rəsmisinin ümumiləşdirdiyi kimi "onun tərəfdarları (humanitar müdaxilənin) dövlətlərin suverenliyi üzərində insan hüquqlarının üstünlüyü və onu pozanların məsuliyyətə cəlb olunması erasının gəldiyini iddia edirlər. Onların əponentləri isə humanitar müdaxilənin iqtisadi siyasi və s. məqsədlərə nail olunması üçün dövlətlər tərəfindən istifadə edilən ideal bir bəhanə sayırlar. Eləcədə onlara görə bu hərbi müdaxilənin leqallaşdırılması üçün bu ən yaxşı üsuldur. Bəzilərinin dediyi kimi, "bombalarda heç bir humanizm ola bilməz".

Ümumilikdə götürdükdə Trans –Atlantik birliyinin üzvləri arasında humanitar müdaxilənin leqallığı məsələsində umumi bir razılıq var. Təhlükəsizlik Şurasına gəldikdə onlarda bu məsələdə razılaşsalarda öz səslərinin siyasi arenada qorumaq üçün onlarsız iş görülməsinə dözümsüz yanaşırlar. İnkisaf etməkdə olan ölkələrə gəldikdə isə onlar humanitar müdaxiləyə dərin şübhə ilə yanaşırlar. Onların fikrincə, humanitar müdaxilə güclü dövlətlərin zəif dövlətlərin daxili işlərinə qarışması üçün yaratdıqları konsepsiyasıdır.

Dekolonizasiya dövründə əksər qətnamələr Baş Məclis tərəfindən qəbul edilmişdi. Ancaq məlum olduğu kimi Baş Məclisin qətnamələri hüquqi məcburedici qüvvə daşımamaqdadır [9, s. 45].

R.J.Vinsent "Müdaxilə etməmək və beynəlxalq qayda" adlı əsərində beynəlxalq

humanitar müdaxiləyə belə tərif verir: beynəlxalq müdaxilə bir dövlət, dövlətdaxilindəki müəyyən qrup, dövlətlər qrupu və ya hər hansısa beynəlxalq təşkilat tərəfindən digər dövlətin daxili işlərinə güc tətbiq edərək müdaxilə etməsidir. Bu hadisənin, hərəkətin obyektı, müdaxiləyə məruz qalan dövlətin hakimiyyət strukturudur. Onun qanuni olub-olmaması vacib deyil, əsas olan budur ki, bu, mövcud formalaşmış beynəlxalq qaydaları pozur [9, s. 16].

R.J.Vinsent humanitar müdaxiləyə spesifik bir anlayış vermir. Ancaq onun bu baxışı ənənəvi baxışı əks etdirir. Beynəlxalq ənənəyə görə müdaxilə bir dövlətin suverenliyini pozmaqdır. Belə ki, müdaxilə adət hüququnda eləcə də BMT Nizamnaməsinin 2(7) normasında öz əksini tapan, suverenlik prinsipi və onun tamalayıcısı olan daxili işlərə qarışmamaq prinsipini pozmaqdadır. R.J.Vinsentin müdaxiləyə verdiyi anlayış həmin müdaxilənin leqal tərəfini nəzərə almır və məhz buna görə də, onun beynəlxalq humanitar müdaxiləyə münasibəti mürəkkəbləşmiş olur.

Restiksionistlər adlanan bir çox beynəlxalq hüquqşünaslar hesab edir ki, güc tətbiq edərək humanitar müdaxilə BMT Nizamnaməsinin 2(4) normasına ziddir və bu cür hərəkət qanunsuz sayılmalıdır. Bu ümumi qadağada yeganə istisna dövlətin özünümüdafiə hüququ ilə bağlıdır. Lakin Anti - Restiksionistlərin fikrincə beynəlxalq humanitar müdaxilə bir dövlət və ya kollektiv şəkildə həyata keçirilə bilər və bu qanunidir. Beynəlxalq hüquqşünaslar, siyasətçilər və müxtəlif məktəblər tərəfindən beynəlxalq humanitar müdaxiləni legitimləşdirməyə qarşı müxtəlif zamanlarda beş əsas arqument sürülüb [9, s. 16].

1. Dövlət heç də humanitar məqsədlərlə müdaxilə etmir.

B. Parekhin fikrincə, beynəlxalq humanitar müdaxilə həyata keçirilərkən burada əsas

motiv humanizim prinsipi olmalı və hər bir halda marağ istisna edilməlidir. Parekhin fikrincə, realizm nəzəriyyəsinin dominantlıq etdiyi indiki müasir dövrümüzdə hər hansı bir dövlətin məhz humanizim prinsipi əsasında hər hansısa bir dövlətə müdaxilə edəcəyinə inanmaq sadələşmə olardı. Çünki realizm bizə deyir ki, dövlət yalnız milli marağını əsas götürür. Bu isə, heç bir halda humanitar müdaxilə prinsipinə uyğun deyil.

2. Dövlətlər heç bir zaman humanitar məqsədlərə görə öz hərbi birləşmələrinin həyatını təhlükəyə atmazlar.

Realistlər nəyinki dövlətlərin humanitar məqsədlərlə müdaxilə etdiyi ilə razılaşırlar, onlar, ümumiyyətlə, bu məqsədlərlə müdaxiləni məqbul saymır. Dövlət başçılarının mənəvi haqqı yoxdur ki, öz vətəndaşlarının qanını kiminsə xeyrinə axıtsın. Parek dövlətçiliyin əsas postulatını çox düzgün verib. “Dövlət həmin dövlətin öz vətəndaşlarına məxsusdur və həmin dövlət də, tamamilə, onlara məxsusdur”.

Beləliklə, əgər dövlətin hakimiyyəti öz funksiyasından yayınıb öz vətəndaşlarına qarşı işləyirsə, bu həmin dövlətin vətəndaşlarının vəsiyasi liderlərinin öz işidir. Bütün bunlardan doğan nəticələrinə görə məsuliyyəti də onlar özləri daşımaqdadır. Kənar dövlətin müdaxiləsi, mənəvi qanunlara ziddir hətta vəziyyəti düzəltmə və hər hansı bir qırğının qarşısını almaq ehtimalı olsa belədir.

3. Sui-istifadə ehtimalı.

Tomas Frank və Nigel Rodleyin fikrincə, beynəlxalq humanitar müdaxilə qanuniləşdirilməməlidir. Çünki, əks halda, bu, dövlətlər tərəfindən sui-istifadəyə məruz qalacaqdır. Onlar belə düşünür ki, BMT-nin 2(4) normasında nəzərdə tutulmuş dövlətlərin özünümüdafiə hüququ onsuz da dövlətlər tərəfindən sui-istifadəyə məruz qalır və bu qa-

dağada əlavə bir istisna da məsələni daha da mürəkkəbləşdirəcək və sui-istifadə hallarını artıracaqdır. Hümanitar müdaxilənin nə zaman necə həyata keçirilməsi ilə bağlı heç bir mexanizminin olmaması dövlətlərə imkan verəcək ki, onlar hümanitar motivləri əsas gətirərək (bəhanə kimi) dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etsin. Beləliklə, onlar bu bəhanə altında öz şəxsi maraqlarını güdcəklər. Hümanitar müdaxiləyə qarşı olanlar belə bir ümumi fikir ətrafında birləşirlər ki, belə bir icazə güclünün-zəifli ezməsi üçün onun əlinə vasitə verəcəkdir.

4. Müdaxilə problemi yarandıqda ikili standartlar tətbiq ediləcəkdir.

Dövlətlər öz milli maraqlarını əsas götürərək hərəkət etdiyi üçün yalnız çox vacib olan hallarda yəni, hər hansısa problem onların marağına toxunduqda hərəkət. edəcəklər. Məsələn ikili standartlar özünü Kosovo və Şərqi Timor hadisələrində göstərdi. NATO birinci hadisəyə cavab versə də, Şərqi Timor məsələsində susqun qaldı.

5. Beynəlxalq hümanitar müdaxilə hüququnun əsasında duran, əxlaqi-mənəvi prinsiplərində razılığın olması.

Püluralistlərə görə, beynəlxalq hümanitar müdaxilədə əsas problem əxlaqi prinsiplərdə konsensusun olmamasıdır. Hedley Bulla görə, püluralistlər beynəlxalq münasibətlərdə yalnız 2 prinsipin dövlətlər tərəfindən qəbul edildiyini bildirirlər.

1. Dövlət süverenliyi prinsipi.

2. Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi.

Hedleye görə, hümanitar müdaxilənin qarşılaşdığı ən böyük problem heç bir dövlətin və ictimai birləşmənin bir dövlətin individual ədalətinin digər əsas prinsip olan daxili işlərə qarışmamaq kimi ümumi prinsipdən üstün

tutmayacağıdır [8, s. 758].

Plüralistlər insan hüquqları məsələsində çox həssas olmalarına baxmayaraq iddia edirlər ki, insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasının onun parametrlərini dərəcəsini, düzgün müəyyən etməyənəcən və bu barədə razılığa gəlməyənədək, hümanitar müdaxilə həyata keçirməməlidirlər. Onları narahat edən əsas məsələ budur ki, hümanitar müdaxilə ilə bağlı prinsiplər müəyyən edilmədiyi üçün digər güclü dövlətlər öz əxlaqi dəyərlərini, daha zəif dövlətlərə zorla qəbul etdirəcəklər. Müasir dövrdə dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi beynəlxalq qaydada eləcə də insanların daha etibarlı və təhlükəsiz yaşamasına daha çox imkan verməkdədir və əgər hələ heç bir prinsip razılaşdırmamış olan bir anlayışı, yəni hümanitar müdaxiləni qəbul edərixsə, onda bu, heç də, yaxşı nəticələr verməyəcəkdir.

Plüralistlərin əksinə olaraq, Solidarist nəzəriyyənin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, əgər kütləvi qırğın və ya genosid baş versə dövlətlərin nəyinki müdaxilə etmək hüququ var bu hətta onların borcudur. Solidaristlərə görə, hümanitar müdaxilənin leqal olub-olmamasından asılı olmayaraq, dövlətlər əxlaqi nöqtəyi-nəzərdən hümanitar müdaxilə etməyə borcludurlar.

Antoni Klark Arent və J. Bek belə hesab edirlər ki, əks Rekestiksionistlər hümanitar müdaxilə məsələsində fərdin və kollektivin leqal hüququnu iki əsas prinsiplə müəyyən edirlər [8, s. 758].

1. BMT Nizamnaməsi dövlətləri öhdə-ləndirir ki, onlar ən fundamental insan hüquqlarını qorumalı və təmin etməlidirlər.

2. Humanitar müdaxilə hüququ beynəlxalq adət hüququnda öz əksini tapır.

Xüsusən də, insan hüquqlarının sistematik və geniş şəkildə pozulması, eləcə də, böyük

itkilərin baş verməsi (və ya buna təhlükənin olması) artıq beynəlxalq narahatçılıq törəməkdir.

Müdaxilənin tərəfdarlarının fikrincə nə dövlət suverenliyi konsepsiyası, nə də ki, müdaxilə etməmək kimi öhdəçilik ekstrimal vəziyyətlərdə hümanitar müdaxilə üçün əngəl törədə bilməz nə beynəlxalq hüquq nə də BMT-nin Nizamnaməsi, tamamilə müdaxilə etməmək və dövlət suverenliyi prinsipi üzərində qurulmaqdadır. Ümumilikdə beynəlxalq hüquq sisteminin əsas götürdüyü dəyərlər, həm də BMT Nizamnaməsinin preambulasında qeyd edilmiş “insan ləyaqəti və onun hüquqlarıdır.” Əlbətdə burada heç kəs onu demir ki, insan hüquqları pozularkən dövlətlər bura müdaxilə etməlidirlər. Sadəcə demək istədiyimiz budur ki, nə dövlət suverenliyi, nə də ərazi bütövlüyü prinsipləri ilə insan hüquqlarına hörmət prinsipi arasında konflikt yaşansa, onda birincilik insan hüquqlarına hörmət prinsipinə verilməlidir, xüsusən də, insan həyatına.

İnsan hüquqları kütləvi şəkildə pozularsa və böyük itkilər baş verərsə, beynəlxalq hüquq heç vaxt dövlətlərdən geri çəkilməyi və heç bir tədbir görməməyi və beləliklə, kütləvi qırğınlara və miqrasiyaya imkan verməyi tələb edə bilməz. Hümanitar müdaxilə tərəfdarlarının fikrincə, güc tətbiq edilməsinə 2(4) cü maddədə qoyulmuş qadağa mütləq deyildir. O, qəbul edilmiş limitlərdən biridir ki, ona müraciyyət edərkən, dövlətlərin və BMT orqanlarının dəyişən praktikasını nəzərə almaq lazımdır.

Məsələn, öz müqədaratını təyin etmək prinsipi müstəmləkəsizləşdirmə kontekstində zamanla inkişaf edərək hərbi mücadiləni legitimləşdirmişdi. Eyni şəkildə güc tətbiq etməmək prinsipində BMT-nin digər fundamental prinsipləri kimi, statistik deyildir, onlar

daim dövlətlərin və BMT orqanlarının dəyişən praktikasına müvafiq olaraq, dəyişir və mövcud zamanın tələblərinə uyğunlaşır.

Bəzilərinə görə, güc tətbiq etməmək ius-cogens norması olduğundan onu pozmaq olmaz. Lakin, onlar başa düşürlər ki, adət hüquq norması kimi, ius-cogens norması da dövlətlərin və BMT orqanlarının praktikası nəticəsində yaranır, dəyişir və inkişaf edir.

Hümanitar müdaxilənin “Beynəlxalq dostca münasibətlər” haqda bəyannamədə və “Təcavüzkarın müəyyənləşdirilməsi” haqqında qətnaməsində ifadə olunmaması heç də önəmli deyil. Məsələn burasındadır ki, bu sənədlərin məcbureddici hüquqi qüvvəsi yoxdur. Onlar ən yaxşı halda BMT Nizamnaməsinin müvafiq normalarını şərh etmək üçün xeyli öncədən verilmiş sənədlərdir. Buna görə də, demək olmaz ki, şərhlər bütün zamanlarda donuq olaraq qalmalıdır. Daha önəmlisi, bu sənədlərin heç biri hümanitar məqsədlə müdaxilə edilməsi imkanını inkar edir.

Beynəlxalq hümanitar müdaxilə və suverenlik arasındakı nisbəti müəyyən edərkən, əsas kriteriya kimi beynəlxalq ümumi hüquq götürülür. Əsas sual isə səlahiyyət məsələsində ortaya çıxır. Kim və hansı şərtlər altında hümanitar məqsədlərlə beynəlxalq hümanitar müdaxilə həyata keçirə bilər? Həmin bu sual uzun onilliklərdədir ki, mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Lakin bu məsələdə prinsipial sayılacaq mövqelər aydındır. Bir tərəf iddia edir ki, TŞ-nin mandatı olmadan hər hansı hərəkət etmək olmaz. Bu məsələdə istisna ola bilməz. Əgər TŞ-nin verdiyi qərar məcburi deyildirsə, istənilən müdaxilə qanunsuz sayılacaqdır. Hətta hümanitar müdaxilənin bir çox tərəfdarları bildirirlər ki, humanitar müdaxilə həyata keçirilərkən çalışmaq lazımdır ki, TŞ-nin razılığı əldə olun-

sun. Ancaq, bütün bunlara baxmayaraq, bəziləri belə hesab edir ki, son dərəcə dramatik, hümanitar krizislər anında TŞ-nin razılıq qərarını almadan da keçinmək olar [10, s. 127].

Həmin bu ikili baxış BMT-nin keçmiş Baş Katibi Kofi Annan Kosova müharibəsindən əvvəl çıxışında özünü aydın şəkildə göstərdi. Yüksək dəqiqlikli bombaların atıldığı bir anda 24 mart 1999-cu ildə Kofi Annan vurğulayırdı:

“Mən çox təssüf edirəm ki, beynəlxalq ictimaiyyətin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Yuqoslaviya hökuməti Kosovadakı qanın axıdılmasında və sülhün qorunmasında heç bir siyasi iradə göstərmir...diplomatiyanın bu günki uğursuzluğuna təssüflənsəm də, qeyd etməliyəm ki, elə anlar vardır ki, həmin anlarda hümanitar məqsədlərlə və sülh üçün hərbi müdaxilə legitimlik alır” [10, s. 127]. Ancaq yenə də Kofi Annan aydın bir dildə Təhlükəsizlik Şurasının ümumi bir razılıq əsasında hərəkətə gələ bilməməsindən təəssüfləndiyini vurğuladı.

Adətən, hümanitar müdaxilənin leqallığı və qeyri-leqallığı ilə bağlı əsas normativ baza kimi BMT-nin Nizamnaməsi əsas götürülməkdədir. BMT Nizamnaməsinə verilən şərhlərin genişliyi və fərqliliyinə baxmayaraq, bəzi məsələlərdə ümumi bir razılıq mövcudur.

Birinci ən önəmli məqam ondan ibarətdir ki, BMT-nin Nizamnaməsi ilə digər leqal vasitələr arasında aydın ziddiyyət yarandıqda ümumi bir nəticəyə gəlmək çətin olur. Ancaq, unutmamaq olmur ki, hüquq statik, durğun deyil. O, daim dövlətin dəyişən praktikası ilə birləşməkdədir. Dəyişən təcrübələr yeni prinsip və normalar yaratdığı kimi, həmin norma və prinsiplər də, dövlətlərin siyasətlərinə, qərarlarına və fəaliyyətlərinə təsir göstərir və nəticə ondan ibarət olur ki, məculləşdirilmiş beynəlxalq hüquqa əlavə

olan adət hüququ da, hərəkətlərin leqallığını müəyyən edir.

BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulan qadağaların içərisində dövlətlərin güc tətbiq etməsi ən vacib normadır. Bu norma *ius cogens* normasıdır. Bu norma ən mühüm özəlliyi onun modifikasiya edilməməsidir. Lakin, BMT-nin insan hüquqları və bəzi genosid cinayətlərini eləcə də sülh və təhlükəsizliyi təmin etməkdə, bəzən, uğursuzluğa düçar olması, həmin bu normalarda dəyişikliyin edilməsini zəruri etdi.

BMT Nizamnaməsinin 2(7) maddəsinə görə, BMT Nizamnaməsində elə bir norma yoxdur ki, ona icazə versin ki, o, dövlətlərin daxili yurisdiksiyasında olan məsələlərə müdaxilə etsin. Bu normada biz BMT-nin daxili və beynəlxalq konfliktlər arasında ciddi sərhəd qoyduğunu görürük. Belə ki, həmin normaya görə, BMT daxili konfliktlərə qarışa bilməz. Amma, sözsüz ki, reallıq tamam başqadır. Daha önəmlisi elə həmin normaların özündə, istisna halın mümkün olduğunun vurğulanmasıdır. Bu prinsip Nizamnamənin 7-ci fəslində nəzərdə tutulmuş maddələrə xələl gətirmir. Burada həmçinin fərdi və kollektiv özünümüdafiə fərqləndirilir. BMT Nizamnaməsinin bütün məzmunu onun preambulasında qeyd edildiyi kimi, “gələcək nəsilləri müharibənin dəhşətindən mühafizə etməkdir”.

Beynəlxalq hümanitar müdaxilə hüququ hələ tam formalaşmamışdır. Belə ki, beynəlxalq hümanitar müdaxilə ilə bağlı müəlliflər arasında kəskin fikir ayrılığı belə deməyə əsas verir. Yəni bəzi beynəlxalq hüquq üzrə mütəxəssislər R.J.Vintsen, Hedli Bull beynəlxalq humanitar müdaxiləni qəbul etmir və bunu belə əsaslandırırırlar ki, dünyanın böyük gücləri humanitar müdaxilə hüququndan öz məqsədləri üçün istifadə edəcəklər. Rus müəlliflərinin əksəriyyəti də humanitar

müdaxiləni qəbul etmərlər. Bu mənada, xüsusilə, Lukaşuku misal göstərmək olar. İnkişaf etməkdə olan ölkələr beynəlxalq humanitar müdaxiləyə, xüsusilə, tənqidi yanaşırlar. Onların fikrincə, bu, güclü dövlətlərinin zəif dövlətləri əzmək üçün əlində tutduğu bir vasitədir.

Humanitar müdaxiləyə loyallıq yanaşan və onu qəbul edən müəlliflər isə, əsasən, Qərb mütəxəssisləridir. Təsadüfi deyil ki, “beynəlxalq humanitar müdaxilə” nəzəriyyəsi Qərbdə yaranmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Annan Kofi A. The Question of Intervention: Statements by The Secretary – General. New York: United Nations Department of Public Information, 1999.
2. Ə.Əliyev. İnsan Hüquqları. Bakı – 2009.
3. Ə.Əliyev. “Müasir Beynəlxalq Hüquqda İnsan Hüquqları, Əhali və Miqrasiya Problemləri”. Bakı – 2007.
4. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Bakı – 2005.
5. Hans-Peter Qasser, “Beynəlxalq Humanitar Hüquq”, Bakı. 2010.
6. Jan Pikte, “Beynəlxalq Humanitar Hüququn İnkişafı və Prinsipləri”. Bakı, 2000.
67. Гусейнов Л.К. Международная ответственность государства за нарушения прав человека. Киев, 2000 г.
8. Richard Falk, “Hard Choices and Tragic Dilemmas,” Oxford: Oxford University Press 1993.
9. See Wagoner, Dragoun Rouge Oxford^ Clarendon Press, 2000.
10. Slater, Intervention and Negotiation Oxford University Press pp.
11. www.amnesty.org.uk.
12. www.crisisweb.org
13. www.fco.gov.uk
14. www.usip.org

Доктринальный взгляд на международное гуманитарное вмешательство

Новруз Габиб оглы Мехтиеv,
доцент кафедры «Международное частное право и Европейское право» Юридического факультета Бакинского государственного университета, доктор философии по праву.
e-mail: novruz_mehdiyev@bk.ru

В статье отмечается, что формирование принципа уважения прав человека и основных свобод связано с принятием целого комплекса договоров в области прав человека. Ни концепция государственного суверенитета, ни обязательство невмешательства не могут предотвратить гуманитарное вмешательство в экстремальных ситуациях. Ни международное право, ни Устав ООН не основаны на принципе невмешательства и государственного суверенитета. При определении баланса между международным гуманитарным вмешательством и суверенитетом в качестве основного критерия следует принимать общее международное право. Когда права человека нарушаются в массовых масштабах и происходят массовые жертвы, международное право ни при каких обстоятельствах не может требовать от государств оставаться в стороне и не предпринимать никаких действий, тем самым допуская массовые убийства и миграцию.

Ключевые слова: международное гуманитарное вмешательство, Всеобщая декларация прав человека, Совет Безопасности, доктрина гуманитарного вмешательства, уважение прав человека.

Doctrinal view of international humanitarian intervention

Novruz Habib oğlu Mehdiyev,
Associate Professor of the Department of "Private International Law and European Law" of Baku State University, Doctor of Philosophy in Law.
e-mail: novruz_mehdiyev@bk.ru

The article notes that the formation of the principle of respect for human rights and fundamental freedoms is associated with the adoption of a whole complex of treaties in the field of human rights. Neither the concept of state sovereignty, nor the obligation of non-intervention can prevent humanitarian intervention in extreme situations, neither international law nor the UN Charter is based on the principle of non-intervention and state sovereignty. When determining the ratio between international humanitarian intervention and sovereignty, general international law should be taken as the main criterion. If human rights are violated on a massive scale and large losses occur, international law can never require states to retreat and take no measures, thereby allowing mass killings and migration.

Key words: international humanitarian intervention, Universal Declaration of Human Rights, Security Council, doctrine of humanitarian intervention, respect for human rights, etc.

Uluslararası insani müdahaleye ilişkin doktrinel görüş

Novruz Habib oğlu Mehdiyev,
Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi "Özel Uluslararası Hukuk ve Avrupa Hukuku" Bölümü Doçenti, Hukuk Doktoru.
e-posta: novruz_mehdiyev@bk.ru

İnsan haklarına ve temel özgürlüklere saygı ilkesinin yerleşmesi, insan hakları alanında bir dizi antlaşmanın kabul edilmesiyle ilişkilidir. Ne devlet egemenliği kavramı ne de müdahale etmeme yükümlülüğü olağanüstü durumlarda insani müdahaleyi engelleyemez; ne de uluslararası hukuk ve BM Şartı bütünüyle müdahale etmeme ve devlet egemenliği ilkesine dayanmaktadır. Uluslararası insani müdahale ile egemenlik arasındaki dengenin belirlenmesinde genel uluslararası hukukun temel ölçüt olarak alınması gerekmektedir. İnsan hakları kitlesel ölçekte ihlal edildiğinde ve kitlesel kayıplar yaşandığında, uluslararası hukuk devletlerin geri çekilip hiçbir şey yapmamasını, dolayısıyla kitlesel katliamlara ve göçlere izin vermesini asla talep edemez.

Anahtar kelimeler: uluslararası insani müdahale, insan hakları bildirgesi, Güvenlik Konseyi, insani müdahale doktrini, insan haklarına saygı.

DOI: 10.5281/zenodo.15310647

Beynəlxalq hava daşımalarının hüquqi tənzimlənməsində “Varşava Sistemi”nin əhəmiyyəti və xarakteri

Əsgərov Natiq Fərhad oğlu,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, BDU-
nun “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Av-
ropa hüququ kafedrasının” dosenti,
elmlər doktoru proqramı üzrə dokto-
rantu.

E-mail: natigasgerov@yahoo.com

Beynəlxalq hava daşımacılığının sürətlə inkişafı və genişlənməsi öz növbəsində bu münasibətləri tənzimləyən universal qaydaların qəbul edilməsini zəruri edirdi. Bu məqsədlə dünyada ilk dəfə beynəlxalq hava daşımalarının universal hüquqi tənzimlənməsi üçün

“Varşava sistemi” adlanan normativ baza yaradılmışdır. Bu sistemin əsasını 1929-cu il 12 oktyabr tarixində Varşavada imzalanmış “Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Konvensiya” (bundan sonra qıscaca “Varşava Konvensiyası”) təşkil edir. Lakin həmin Konvensiya zamanla sürətlə inkişaf edən mülki aviasiyanın tələblərinə cavab vermədiyi üçün onun modernləşdirilməsi və tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə müxtəlif dövrlərdə konvensiyaya əlavə və dəyişikliklər edən əlavə konvensiya və protokollar qəbul edilmişdir. Belə ki, 1955-ci il tarixli “Haaqa Protokolu”, 1961-ci il tarixli “Qvadalaxara Əlavə Konvensiyası”, 1971-ci il tarixli “Qvatemala Protokolu”, 1975-ci il tarixli “Monreal Protokolları” ilə Varşava Konvensiyasına əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Qeyd olunan bütün sənədlər birlikdə “Varşava sistemi”ni təşkil edir. Bu məqalədə “Varşava sistemi”nin əhəmiyyəti, ümumi xüsusiyyətləri və tətbiqi şərtləri araşdırılmışdır.

Beynəlxalq hava daşımacılığının sürətlə inkişafı və genişlənməsi öz növbəsində bu münasibətləri tənzimləyən universal qaydaların qəbul edilməsini zəruri edirdi. Bu məqsədlə 1929-cu ildə Varşavada hava daşımalarına dair ilk universal beynəlxalq müqavilə olan “Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Konvensiya” qəbul edilmişdir. Varşava Konvensiyası adlanan bu Konvensiya həm yüklərin, həm də sərnişinlərin və onların baqajının beynəlxalq hava yolu ilə daşınmasının hüquqi rejimini tənzimləyir. Lakin Konvensiya zamanla sürətlə inkişaf edən mülki aviasiyanın tələblərinə cavab vermədiyi üçün onun modernləşdirilməsi və tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə müxtəlif dövrlərdə konvensiyaya əlavə və dəyişikliklər edən əlavə konvensiya və protokollar qəbul edilmişdir. Belə ki, 1955-ci il tarixli “Haaqa Protokolu”, 1961-ci il tarixli “Qvadalaxara Əlavə Konvensiyası”, 1971-ci il tarixli “Qvatemala Protokolu”, 1975-ci il tarixli “Monreal Protokolları” ilə Varşava Konvensiyasına əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Qeyd olunan bütün sənədlər birlikdə “Varşava sistemi”ni təşkil edir. Bu məqalədə “Varşava sistemi”nin əhəmiyyəti, ümumi xüsusiyyətləri və tətbiqi şərtləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Varşava Konvensiyası, Varşava sistemi, Varşava/Haaqa Konvensiyası, beynəlxalq hava daşımaları, məsuliyyət həddi, daşıyıcı.

1955-ci il 28 sentyabr tarixli “Haaqa Protokolu”, 1961-ci il 18 sentyabr tarixində Qvadalaxarada imzalanmış “Müqavilə üzrə daşıyıcı olmayan şəxslərin həyata keçir-

dikləri beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Varşava Konvensiyasına Əlavə Konvensiya”, 1971-ci il 8 mart tarixli “Qvatemala Protokolu”, 1975-ci il 25 sentyabr tarixli 1-3 nömrəli Əlavə Protokol və 4 nömrəli Monreal Protokolu (“Monreal Protokolları”) ilə Varşava Konvensiyasına əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Varşava Konvensiyası daxil bütün qeyd olunan sənədlər birlikdə “Varşava sistemi”ni təşkil edir. Dünyanın 150-dən çox ölkəsi¹, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Varşava sisteminə qoşulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 9 noyabr 1999-cu il tarixində 747-IQ nömrəli Qanunla 1929 tarixli Varşava Konvensiyasına və eyni tarixli müvafiq olaraq 748-IQ nömrəli Qanunla 1955-ci il tarixli Haaqa Protokoluna, 749-IQ nömrəli Qanunla 1961-ci il tarixli Qvadalaxara Əlavə Konvensiyasına, 750-IQ nömrəli Qanunla 1975-ci il tarixli 1 nömrəli Əlavə Protokola, 751-IQ nömrəli Qanunla 1975-ci il tarixli 2 nömrəli Əlavə Protokola, 752-IQ nömrəli Qanunla 1975-ci il tarixli 3 nömrəli Əlavə Protokola, 753-IQ nömrəli Qanunla 1975-ci il tarixli 4 nömrəli Monreal Protokoluna qoşulmuşdur [4, s. 310-311].

Beynəlxalq hava daşımacılığında yük, sərnişin və baqaj daşımalarında daşıyıcının məsuliyyətini tənzimləyən, daşımayla bağlı tərtib edilən sənədləri standartlaşdıran, sərnişinin və yüklə əlaqəli olan şəxslərin hüquq və öhdəliklərini müəyyən edən beynəlxalq sahədə ilk tənzimləmə və əsas mənbə Varşava Konvensiyasıdır. Varşava

Konvensiyasının ilkin layihəsi 1925-ci ildə Parisdə təşkil edilən I Beynəlxalq Hava Xüsusi Hüquq Konfransı tərəfindən “CITE-JA” (“Comité International Technique d’Experts Jurisdiques Aériens”) adı ilə yaradılan Hava Hüququ Mütəxəssisləri Beynəlxalq Texniki Komitəsi tərəfindən hazırlanmışdır. Bu Komitə Fransa tərəfindən təqdim edilən layihə üzərində 1926 və 1927-ci illərdə Parisdə, 1928-ci ildə isə Madriddə toplanaraq həyata keçirdiyi çalışmalar nəticəsində otuz bir maddədən ibarət Varşava Konvensiyasının mətnini hazırlamışdır. Konvensiya Polşanın çağırışı ilə 4 oktyabr 1929-cu ildə keçirilən II Beynəlxalq Hava Xüsusi Hüquq Konfransında qəbul edilmişdir. Varşava Konvensiyası 12 oktyabr 1929 tarixində konfransda iştirak edən dövlətlərin nümayəndələri tərəfindən imzalanmış və 13 fevral 1933-cü il tarixində Konvensiyonu təsdiqləmiş dövlətlər arasında qüvvəyə minmişdir [3, s. 1-3; 7, s.374].

Varşava Konvensiyası beş bölməyə ayrılmaqla ümumilikdə qırx bir maddədən ibarətdir. Hava daşımacılığında əhəmiyyətli prinsip və qaydalar müəyyən edən Varşava Konvensiyası digər daşıma sahələrini tənzimləyən konvensiyalardan fərqli olaraq eyni zamanda həm yüklərin, həm də sərnişinlərin və onların baqajının beynəlxalq hava yolu ilə daşınmasının hüquqi rejimini tənzimləyir. Varşava Konvensiyasında digər məsələlərlə yanaşı əsasən iki məsələ – beynəlxalq daşımalarda istifadə edilən daşıma sənədləri (yük sənədi, sərnişin bileti və baqaj qəbzi) və daşıyıcının sərnişinin

1 *Varşava Konvensiyasına tərəf olan dövlətlərin siyahısı üçün bax:* http://www.icao.int/secretariat/legal/List%20of%20Parties/WC-HP_EN.pdf

ölümü, sağlamlığına xəsarət yetirilməsi və yaxud gecikməsi halında və yükə zərər vurulması, itirilməsi və ya gecikməsi halında daşıma müqaviləsindən yaranan məsuliyyəti ilə bağlı qaydalar müəyyən edilmişdir.

Varşava Konvensiyası qüvvəyə mindiyi vaxtdan etibarən bir çox dövlət tərəfindən ratifikasiya olunmuş və dövrünün mütərəqqi universal sənədi hesab edilərək uzun müddət ümumi şəkildə tətbiq edilmişdir. Bununla belə 1935-ci imülki aviasiyanın və texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində Konvensiya zamanla artan tələblərə və ehtiyaclarla cavab verməməyə başladı. Xüsusən daşıyıcının məsuliyyəti halları və şərtləri ilə bağlı müddəaların kifayət etməməsi, kompensasiya məbləğlərinin aşağı olması, daşıma sənədlərində həddindən artıq məlumatların yer alması və bu məlumatlardan hər hansı birinin qeyd olunmadığı təqdirdə daşıyıcının məhdud məsuliyyət halından istifadə edə bilməməsi kimi hallar tənqid edilməyə başlanmışdır. [5, s. 5] Bu səbəblə Varşava Konvensiyasının zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə 1938-ci ildə Brüsseldə keçirilən IV Hava Hüququ Konfransı nəticəsində CITEJA-ya səlahiyyət verilsə də ikinci dünya müharibəsi ilə əlaqədar olaraq onun fəaliyyəti dayanmışdır. 1948-ci ildə CITEJA-nın dağılmasından sonra Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (International Civil Aviation Organization – ICAO) bu sahədə çalışmalara başlamışdır. Lakin yeni konvensiyanın qəbul edilməsindənə mövcud Konvensiyaya dəyişiklik edilməsinin məqsədəuyğun olacağı qəbul edilmiş və ona görə ICAO Hüquq Komitəsi tərəfindən dəyişiklik barədə

Protokol layihəsi hazırlanmışdır. Beləliklə, 1955-ci ildə Haaqada keçirilən VI Hava Xüsusi Hüquq Konfransında “12 oktyabr 1929-cu ildə Varşavada imzalanan beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Konvensiyaya düzəlişlər haqqında Protokol” imzalanmış və bu Protokol 1 avqust 1963-cü il tarixindən qüvvəyə minmişdir. Qeyd edək ki, Haaqa Protokolu 130-dan çox dövlətin qoşulması, Varşava Konvensiyasına daha sonralar edilmiş dəyişikliklərin Haaqa Protokolu qədər tərəfdar toplamadığı və hazırda beynəlxalq mülki aviasiya sahəsində ən çox tətbiq edilən normativ sənəd olduğu üçün bu Protokol ədəbiyyatlarda Varşava/Haaqa Konvensiyası kimi də qeyd edilir [3, paraq. 3; 5, s.7-13; 7, s.376].

Haaqa Protokolu ilə Varşava Konvensiyasına xeyli mühüm dəyişikliklər gətirilmişdir. Belə ki, Haaqa Protokolu ilə Varşava Konvensiyasının 1-ci maddəsində dəyişiklik edilərək “beynəlxalq daşıma” anlayışı daha aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın 3-cü və 4-cü maddələrində dəyişikliklər edilərək, daşıma sənədlərinə (sərnişin bileti və baqaj qəbzi) aid tələblər sadələşdirilmiş və bu sənədlərinin sübut etmə vasitəsi olduğuna dair müddəa əlavə edilmişdir. Bundan başqa 8-ci maddəyə də dəyişiklik edilərək, yük daşıma sənədlərində qeyd edilməli olan məlumatların dairəsi azaldılmışdır. Konvensiyada daşıyıcının məsuliyyətinə dair müddəalar əsasən olduğu kimi saxlanılsa da, 20-ci maddənin ikinci paragrafı çıxarılmaqla daşıyıcının məsuliyyətdən azad

olma halı ilə bağlı bir imkanı ortadan qaldırılmış, həmçinin 22-ci maddəyə dəyişiklik edilərək daşıyıcının məsuliyyət həddi artırılmışdır (maksimum məsuliyyət həddi 125.000 frank məbləğindən 250.000 frank məbləğinə yüksəldilmişdir). Konvensiyaya yeni bir maddə (25/A) əlavə edilərək, daşıyıcının köməyindən istifadə etdiyi şəxslərə və ya onun nümayəndələrinə eynilə daşıyıcı kimi məhdud məsuliyyət halından istifadə edə bilmək imkanı verilmişdir. Digər tərəfdən Konvensiyadan fərqli olaraq Protokol təkcə Fransız dilində deyil, həm də İngiliz və İspan dillərində olmaqla üç dildə hazırlanmış və bununla da Konvensiyanın dilindən və buna bağlı olaraq tərcümələrindən irəli gələn terminalogiyai problemləri aradan qaldırılmağa çalışılmışdır. Haaqa Protokolu-nun 21-ci maddəsinə görə, Varşava Konvensiyasına tərəf olmayan dövlət Haaqa Protokolu-nu təsdiq etdiyi zaman Varşava Konvensiyasının Haaqa Protokolu ilə dəyişdirilmiş halına tərəf olmuş olacaqdır [3, paraq. 3; 4, s.328-329; 7, s. 377].

Haaqa Protokolu ilə Varşava Konvensiyasına hər nə qədər mühüm dəyişikliklər edilsə də bəzi məsələlər Konvensiyada olduğu kimi Haaqa Protokolu ilə də tənzimlənmirdi. Bu məsələlərdən biri də çarter daşımaları baxımından əhəmiyyət kəsb edən faktiki daşıyıcının məsuliyyəti ilə bağlı olan məsələ idi. Haaqa Protokolu-nun 1-ci maddəsinə görə Varşava Konvensiyasının müddəaları sadəcə daşıma müqaviləsinin tərəfləri olan şəxslər arasında yaranan münasibətlərə tətbiq edilir. Halbuki daşıma müqaviləsi əsasında daşıma işini öhdəsinə

götürmüş daşıyıcı (müqavilə üzrə daşıyıcı), bu işi bir qayda olaraq başqa daşıyıcılar (faktiki daşıyıcılar) vasitəsi ilə yerinə yetirir. Lakin qeyd olunan normanın tələbinə görə Konvensiya müddəalarının faktiki daşıyıcılarla olan münasibətlərə tətbiq edilməsi mümkün olmurdu. Bu səbəblə, daşıma işini faktiki həyata keçirən şəxslə sərnişin və ya yükləndərən arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədi ilə İCAO Hüquq Komitəsi tərəfindən yeni bir çalışma başlatılmışdır. Bunun nəticəsində 18 may 1961-ci il tarixində Qvadalaxarada (Meksika) keçirilən bir diplomatik konfrans zamanı “Müqavilə üzrə daşıyıcı olmayan şəxslərin həyata keçirdikləri beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Varşava Konvensiyasına Əlavə Konvensiya” qəbul edilmiş və imzalayan dövlətlər arasında 1 may 1964-cü il tarixində qüvvəyə minmişdir [5, s.23].

Qvadalaxara Əlavə Konvensiyasının qəbulu ilə daşımanı faktiki həyata keçirən şəxs ilə sərnişin/yükləndərən arasında yaranan münasibətin birbaşa Konvensiya ilə tənzimlənməsi mümkün hala gətirilmişdir. Belə ki, Əlavə Konvensiya ilə Varşava Konvensiyasının tətbiq sahəsi genişlədirilir və daşıyıcı baxımından müqavilə üzrə daşıyıcı və faktiki daşıyıcı ayrımı gətirilərək daşıma işini yerinə yetirməyi öhdəsinə götürən şəxslə yanaşı daşıma işini faktiki yerinə yetirən şəxslər də daşıyıcı olaraq qəbul edilir. Beliklə, Varşava Konvensiyası faktiki daşıyıcı baxımından da tətbiq edilə bilməkdə, habelə faktiki daşıyıcı Konvensiya çərçivəsində müqavilə üzrə daşıyıcının sahib olduğu hüquq və vəzifələrə sahibdir.

Varşava/Haaqa Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş məsuliyyət hədlərinin zamanın tələblərinə uyğun gəlməməsi, habelə Amerikanın Varşava Konvensiyasından çıxaraq 1966 Monreal Müvəqqəti Razılaşması² imzalaması Varşava Konvensiyasının müddəalarının yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdır. Bu səbəblə İCAO Hüquq Komitəsi tərəfindən yaradılan bir alt komitə yeni bir Protokol layihəsi hazırlamış və Qvatemalada keçirilən VI Beynəlxalq Hava Hüququ Konfransı nəticəsində 8 mart 1971-ci ildə “Haaqa Protokol ilə dəyişdirilmiş 1929 tarixli Varşava Konvensiyasının diyişdirilməsinə dair Protokol” adı ilə qəbul edilmişdir. Sərnişin daşıma müqavilələri baxımından mühüm dəyişiklikləri nəzərdə tutan bu Protokol lazımı sayda dövlət tərəfindən təsdiq edilmədiyi üçün hələ qüvvəyə minməmişdir [3, paraq. 10].

Qvatemala Protokolu ilə Varşava/Haaqa Konvensiyasında bir sıra mühüm dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, ən mühüm dəyişikliklərdən biri ondan ibarətdir ki, daşıyıcının sərnişinlərin ölümünə və sağlamlığına

vurulmuş zərərə görə daşdığı məsuliyyət (kompensasiya məbləğinin) həddi 1.500.000 frank (və ya 100.000 ABŞ dolları), sərnişinin gecikməsi halına görə 62.500 frank və hər bir bagaja dəyən zərərə görə 15.000 frank məbləğinə qədər artırılır və daşıyıcının sərnişinin ölümü və ya yaralanmasından əmələ gələn zərərlərə görə məsuliyyətdən azad olma imkanı ortadan qaldırılaraq, mütləq (obyektiv) məsuliyyət prinsipi gətirilir. Digər tərəfdən sərnişin bileti və baqaj qəbzinin rekvizitləri azaldılır və bu sənədlərdə yer almayan məlumatların elektronik məlumat sistemləri vasitəsi ilə qeyd edilməsi mümkün sayılır. Eləcə də Varşava/Haaqa Konvensiyasından fərqli olaraq sərnişin bileti və baqaj qəbzi ilə bağlı tələblərə əməl edilməməsi halında daşıyıcının yenə də məhdud məsuliyyət haqqından istifadə etmək imkanı nəzərdə tutulur.

1970-ci illərin başlanğıcına qədər qızılın əsas ölçü vahidi olaraq qəbul edilməsi səbəbi ilə istər Varşava Konvensiyasında, istərsə də Haaqa və Qvatemala Protokollarında daşıyıcının məsuliyyəti çərçivəsində kompensasiya məbləğinin hesablanması zamanı pul vahidi Poincaré Frankı (Fransız

2 Amerika Birləşmiş Ştatları istər Varşava Konvensiyasında, istərsə də Haaqa Protokolunda sərnişin daşımaları üzrə ölüm və yaralanma halları üçün nəzərdə tutulan kompensasiya həddinin çox az olduğunu əsas gətirərək 1965-ci ildə Varşava Konvensiyasından çıxdığını bildirmiş və bunun üzərinə IATA üzvü olan hava yolu şirkətləri ilə Amerika Mülki Aviasiya Təşkilatı arasında qısaca 1966 Monreal Müvəqqəti Razılaşma olaraq adlandırılan “Varşava Konvensiyasının və Haaqa Protokolunun məsuliyyət həddi ilə əlaqəli Razılaşma” (Agreement Relating to Liability Limitations of the Warsaw Convention and the Hague Protocol”) adlı Protokol imzalanmışdır. Bu Protokolla hərəkət, təyinat və ya eniş yerləri ABŞ sərhədləri içərisində olan beynəlxalq sərnişin daşımaları zamanı yaranan zərərlərə görə kompensasiya məbləğinin maksimum həddi 75.000 ABŞ dollarına qədər artırılmışdır. Bu Razılaşma beynəlxalq çərçivədə bir konvensiya kimi qəbul edilmir və Amerika Mülki Aviasiya Təşkilatı ilə razılığa gələn bəzi hava yolu şirkətləri arasında bağlanan xüsusi bir razılaşma kimi qiymətləndirilir [5, s.26].

qızıl frankı) əsas alınmışdır. Ancaq 1970-ci illərin başında dolara tələbatın artması, dünyada qızıl rezervlərinin kifayət etməməsi, qızılın qiymətinin dalğalı olması və kompensasiya hesablanarkən qızılın sərbəst bazar dəyəri ilə rəsmi dəyəri arasındakı fərqə bağlı olaraq fərqli nəticələrin ortaya çıxması ilə daşıyıcının məsuliyyət daşdığı məbləğin müəyyən edilməsində yeni bir pul vahidindən istifadə edilməsi zərurəti yaranmışdır. Həmin dövrlərdə Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF) tərəfindən Xüsusi Borcalma Haqqı (Special Drawing Rights – SDR) olaraq ifadə edilən bir hesablaşma vahidi müəyyən edilmişdir. ICAO Hüquq Komitəsi Varşava/Haaqa Konvensiyasını da zamanın tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün çalışmalara başlamış və yeni Protokol layihəsi hazırlamışdır. Hazırlanan layihənin əsas məqsədi məsuliyyət həddlərini yenidən tənzimlənmək və məsuliyyət (kompensasiya) məbləğinin müəyyən edilməsi zamanı pul vahidi kimi SDR-nin əsas götürülməsini təmin etmək idi.

Beləliklə, ICAO Hüquq Komitəsi tərəfindən hazırlanan layihə Monrealda keçirilən Hava Xüsusi Hüququ Konfransında müzakirə edilərək 25 sentyabr 1975-ci il tarixində dörd ayrı Protokol şəklində qəbul edilmişdir. 1 nömrəli Monreal Protokolu 1929-cu il tarixli Varşava Konvensiyasına, 2 və 4 nömrəli Monreal Protokolu 1955-ci il tarixli Varşava/Haaqa Konvensiyasına, 3 nömrəli Monreal Protokolu isə 1971-ci il tarixli Qvatemala Protokolu ilə dəyişdirilmiş Varşava/Haaqa Konvensiyasına dəyişiklik edilməsini nəzərdə tutur.

1, 2 və 3 nömrəli Monreal Protokolları ilə gətirilən dəyişikliyə görə sərnişin, baqaj

və yük daşımaları ilə bağlı daşıyıcının məsuliyyət daşdığı məbləğlər SDR üzərindən müəyyən edilmişdir. Bununla belə Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olmayan və ya daxili qanunvericiliyi SDR-nin istifadəsinə icazə verməyən dövlətlər baxımından daşıyıcının məsuliyyət daşdığı məbləğlərin yenə də frank qızılına görə müəyyən edilməsi imkanı nəzərdə tutulmuşdur. 4 nömrəli Monreal Protokolu ilə isə Varşava/Haaqa Konvensiyasına bəzi mühüm dəyişikliklər gətirilmişdir. Belə ki, 4 nömrəli Monreal Protokolu ilə hava yük sənədi əvəzinə elektron məlumat sistemi vasitələrinin istifadəsi imkanı nəzərdə tutulmuş; yükün zərər görməsi və ya itməsi hallarına görə daşıyıcının məsuliyyəti məhdud və obyektiv məsuliyyət halı kimi müəyyən edilmiş (gecikməyə görə isə yenə də təqsirə görə məsuliyyət prinsipi saxlanılmış); daşıyıcının yükə görə məsuliyyət həddi hər bir kiloqram üçün 17 SDR olaraq müəyyən edilmiş; hava yük sənədindəki rekvizitlər tam doldurulmadığı təqdirdə də daşıyıcının məhdud məsuliyyət halından istifadə imkanını təsbit edilmişdir [3, paraq. 12; 7, s.380].

Ən son 1975-ci il Protokolları ilə edilən dəyişikliklərdən sonra Varşava Konvensiyasının çox qarışıq bir hal alması nəzərə alınaraq, Varşava sisteminin təkmilləşdirilməsi və bütün qaydaların tək bir sənəddə birləşdirilməsi məqsədi ilə 1999-cu ildə Monreal Konvensiyası adlandırılan “Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası üçün Konvensiya” qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası 30 sentyabr 2014-cü il tarixli 1022-IVQ nömrəli Qanunla Monreal Konvensiyasına qeyd-şərtlə qoşulmuşdur. Monreal Konvensiyası ona qoşulan ölkələr arasında həyata keçirilən bey-

nəlxalq hava daşımalarının tənzimlənməsində Varşava sisteminin yerinə keçmişdir. Yəni həm Monreal Konvensiyasına, həm də Varşava sisteminə qoşulmuş ölkələr arasında həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarına Monreal Konvensiyası tətbiq ediləcəkdir. Monreal Konvensiyasını təsdiq etməmiş ölkələrə və ya ölkələrdən həyata keçirilən beynəlxalq daşımalara isə Varşava Konvensiyasının müddəaları tətbiq ediləcəkdir. Bu mənada ölkəmiz Monreal Konvensiyasına qoşulsa da Varşava Konvensiyasının hüquqi qüvvəsi ölkəmiz üçün tamamilə ortadan qalxmamışdır. Belə ki, Azərbaycanla Monreal Konvensiyasına qoşulmuş ölkələr arasında (həmçinin bu Konvensiyanın şərtlərinə uyğun olaraq ölkə daxilində) həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarına Monreal Konvensiyası, Monreal Konvensiyasına qoşulmamış, ancaq Varşava sisteminə qoşulmuş ölkələr arasında həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarına isə Varşava sisteminin müddəaları tətbiq ediləcəkdir [6, s.142].

Varşava Konvensiyasının tətbiqi dairəsi və şərtləri Konvensiyanın birinci fəslinin normaları və digər müddələrinin məzmunu ilə müəyyən edilə bilər. Konvensiyanın I-cı maddəsinə əsasən, "bu Konvensiya, hava gəmisi ilə haqq qarşılığında edilən bütün beynəlxalq sərnişin, bagaj və ya yük daşımalarına tətbiq edilir. Bir hava daşıma şirkəti tərəfindən hava gəmisi ilə haqq ödənilmədən edilən daşımalara da eyni qaydada tətbiq edilir". Beləliklə, bu və digər normaların tələbi nəzərə alınaraq, Varşava Konvensiyasının tətbiqi şərtləri aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

1. Daşıma müqaviləsi bağlanmış olmalıdır. Konvensiyada bu şərt birbaşa göstə-

rilməsə də ümumi normaların məzmunundan bu nəticəyə gəlmək olur. Bu səbəblə, daşıma müqaviləsi bağlamadan hava gəmisinə qaçaq minən şəxslərə və ya qaçaq daşınan baqaj və yüklərə Konvensiya normaları tətbiq edilməyəcəkdir. Çünki bu halda müqavilənin bağlanması üçün zəruri olan bir-birinə uyğun qarşılıqlı iradə ifadələri mövcud olmayacaq. Konvensiyada daşıma müqaviləsinin bağlanması qaydası və forması ilə bağlı xüsusi bir göstəriş olmadığından, bu məsələ milli qanunvericilik normaları əsasında tənzimlənəcəkdir. Konvensiyada nəzərdə tutulan daşıma sənədləri də müqavilənin bağlanmış sayılması və ya etibarlı olması üçün deyil, sadəcə onun mövcudluğunun və məzmununun sübut edilməsi üçün istifadə edilə bilər. Bu mənada daşıma sənədi olmasa da müqavilənin mövcudluğu və şərtləri hər hansı bir başqa yolla da sübut edilə bilər.

2. Daşıma hava gəmisi ilə həyata keçirilməlidir. Konvensiyada hava gəmisinin anlayışı verilmədiyi kimi onun böyüklüyü, xüsusiyyəti, quruluşu, modeli kimi hallar Konvensiyanın tətbiq edilməsi baxımından heç bir rol oynamır. Belə olan halda hava gəmisinin anlayışı milli qanunvericiliyə əsasən müəyyən ediləcəkdir.

3. Daşıma haqq qarşılığında həyata keçirilməlidir (əvəzli olmalıdır). Konvensiya bir qayda olaraq kommərsiya xarakterli yük və sərnişin daşımalarına tətbiq edilir. Ona görə də Konvensiyanın tətbiq edilə bilməsi üçün daşıma bir qayda olaraq haqq qarşılığında həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən haqqın (əvəzin) ödənilməsi deyil, onun tərəflər arasında razılaşdırılmış olması və müəyyən edilə bilən olması kifayətdir. Ancaq Konvensiyaya görə bəzi hallarda

əvəzsiz həyata keçirilən daşımalara da bu Konvensiya tətbiq edilir. Belə ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə bir hava nəqliyyatı müəssisəsi tərəfindən hava gəmisi ilə haqq ödənilmədən (əvəzsiz) həyata keçirilən daşımalara da bu Konvensiya eyni qaydada tətbiq ediləcəkdir. Bu maddənin məqsədi kommersiya xarakterli daşımaları həyata keçirən hava daşıma şirkətlərinin əvəzsiz bilet verdiyi şəxslərə dəyən zərərə görə daşıyıcının məsuliyyəti ilə bağlı Konvensiyanın tətbiq edilə bilməsini təmin etməkdir [2, s.26].

4. Daşımanın predmetini yük, sərnişin və ya baqaj təşkil etməlidir. Konvensiyada sərnişin, baqaj və ya yüklə bağlı hər hansı qayda və ya məhdudiyət müəyyən edilməmişdir. Ona görə bütün insanların və daşıma bilən maddi varlığı olan bütün əşyaların daşınmasının Konvensiyanın tətbiqi dairəsinə daxil olduğu deyilə bilər. Ancaq Konvensiyanın 2-ci maddəsinin tələbinə görə, bu Konvensiya, hər hansı bir beynəlxalq poçt müqaviləsi ilə edilən daşımalara tətbiq edilməyəcəkdir. Digər tərəfdən, təhlükəli yüklərin daşınması ilə bağlı xüsusi qaydalar mövcud olduğundan belə yüklərin daşınması zamanı həmin qaydalar da nəzərə alınmalıdır.

5. Daşıma beynəlxalq xarakterli olmalıdır. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, “beynəlxalq daşıma” tərəflərin razılaşmasına əsasən daşımada fasilənin, yaxud bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə yükləmənin olub-olmamasından asılı olmayaraq, yola-düşmə və təyinat yeri hər iki iştirakçı dövlətin ərazisində və ya razılaşdırılmış dayanacaq digər dövlətin ərazisində olarsa, hətta bu dövlət iştirakçı dövlət olmadıqda

belə, eyni iştirakçı dövlətin ərazisində yerləşdiyi istənilən daşımanı bildirir. Eyni bir iştirakçı dövlətin ərazisindəki iki məntəqə arasında belə dayanma olmadan həyata keçirilən daşıma bu Konvensiya baxımından beynəlxalq daşıma hesab edilmir.”

Konvensiyaya görə, hava gəmiləri ilə həyata keçirilən daşımanın beynəlxalq xarakterli daşıma sayılması üçün iki fərqli hal nəzərdə tutulur:

– birincisi, daşıma ən azı iki müxtəlif dövlətin arasında həyata keçirilirsə və yola-düşmə yerinin və təyinat yerinin yerləşdiyi hər iki ölkə bu Konvensiyanın iştirakçısıdırsa bu daşıma beynəlxalq daşıma sayılacaqdır. Daşıma prosesi zamanı fasilənin olub-olmaması və ya daşıma prosesində bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə yenidən yükləmənin həyata keçirilib-keçirilməməsi əhəmiyyət kəsb etmir. Digər tərəfdən daşımanın beynəlxalq daşıma sayılması üçün daşımanın faktiki olaraq iki və ya bir neçə dövlətin ərazisində həyata keçirilməsi deyil, tərəflərin Konvensiya iştirakçısı olan müxtəlif dövlətlər arasında daşımanın həyata keçiriləcəyi barədə razılaşması əsasdır. Başqa sözlə, müqavilə tərəflərinin daşımanın Konvensiyada iştirak edən dövlətin ərazisində yerləşən yola-düşmə yerindən yenedə Konvensiyada iştirak edən başqa bir dövlətin ərazisində yerləşən təyinat yerinə daşınacağı barədə razılaşmaları olmalıdır. Lakin daşımanın hər hansı səbəbdən həyata keçirilməməsi, eyni bir ölkənin sərhədləri daxilində başa çatması və ya tərəflərin razılaşmasında olmayan, ancaq faktiki olaraq iki müxtəlif dövlət arasında həyata keçirilməsi daşımanın beynəlxalq xarakterinə

təsir göstərmir. Eləcə də, daşıma müqaviləsinin tərəflərinin, daşıma prosesinin iştirakçılarının milli mənsubiyyəti, qeydiyyat yeri də daşımanın beynəlxalq xarakterli olub-olmaması üçün meyar təşkil etmir. Belə ki, daşıyıcının, sərnişinin, yükəndərən və ya yükalanın eyni və ya müxtəlif dövlətin vətəndaşı olması daşımanın beynəlxalq xarakterli olub-olmaması baxımından əhəmiyyət kəsb etmir;

– ikincisi, daşıma yoladüşmə yeri və təyinat yeri Konvensiya iştirakçısı olan eyni bir dövlətin ərazisində həyata keçirilsə və tərəflərin razılaşmasında bu daşıma prosesi çərçivəsində Konvensiyaya tərəf olan və ya olmayan başqa bir dövlətin ərazisində dayanma yeri müəyyən edilibsə bu daşıma da beynəlxalq daşıma sayılır. Lakin eyni iştirakçı dövlətin ərazisindəki iki məntəqə arasında belə dayanma olmadan həyata keçirilən daşınma bu Konvensiya baxımından beynəlxalq daşıma hesab edilmir. Bununla belə, bir neçə ardıcıl daşıyıcı vasitəsilə həyata keçirilməli olan daşıma bir müqavilə və yaxud bir sıra müqavilələrdə nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq, əgər tərəflər onu bir əməliyyat kimi nəzərdə tutmuşdursa, onda belə daşıma bu Konvensiyanın tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən vahid daşıma hesab edilir və o bir və ya bir neçə müqavilənin bütünlüklə yalnız eyni dövlətin ərazisində yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq öz beynəlxalq xarakterini itirmir.

Konvensiyanın müddələri, əsasən, imperativ (məcburi) xarakterə malikdir, ona görə də, daşıma müqaviləsinin tərəflərinə, bir qayda olaraq, Konvensiya normalarından fərqli qayda müəyyən etmək imkanı tanınmır. Lakin tərəflər aşağıdakı hallarda Konvensiyanın normalarından fərqli qayda

müəyyən edə bilərlər: daşıyıcı və sərnişin daşıyıcının məsuliyyət həddinin artırılması barədə razılığa gələ bilər; daşınan yükün xarakterinə bağlı olaraq yük itdiyi və zədələndiyi halda daşıyıcının məsuliyyət həddi dəyişdirilə bilər; daşıma sənədində yükə sərəncam vermək hüququnu və onun təyinat yerində verilmə qaydasını müəyyən edən qaydadan fərqli qayda qeyd edilə bilər; yük daşınması zamanı arbitraj sazişinin bağlanmasına yol verilə bilər.

İstifadə edilmiş əsədbiyyat

1. “Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Konvensiya” (1929-cu il) və 1955-ci il tarixli “Haaqa Protokolu”, 1961-ci il tarixli “Qvadalaxara Əlavə Konvensiyası”, 1971-ci il tarixli “Qvatemala Protokolu”, 1975-ci il tarixli “Monreal Protokolları”.
2. Bozabalı Banu Bozkurt. “Hava Yoluyla Yolcu Taşıma Sözləşmələrində Taşıyanın Ölüm və Cismani Zarardan Doğan Hukuki Sorumluluğu”, Seçkin Yayıncılık. Ankara, 2013, s.19-38.
3. Gjemulla E./Schmid R./Müler-Rostin W./Detting-Ott, R./Margo, R., Montreal Convention, Alphen aan den Rijn, 2006.
4. Etibar Əliyev. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslük. Bakı, 2013.
5. Kader Güneş, Liability of the Air Carrier in International Law, European Law And In Turkish Law. Ankara, 2013.
6. Natiq Əsgərov. “Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası üçün Monreal konvensiyasının xüsusiyyətləri və tətbiqi şərtləri” // Azərbaycan Hüquq Jurnalı, №3. Bakı, 2021, s.140-152.
7. Sözer Bülent. Milletlerarası Hava Taşımacılığına İlişkin Kurallar ve Uygulanma Şartları, Batider, C. IX, S.2, 1977, s.369-403.

Значение и особенности «Варшавской Системы» в правовом регулировании международных воздушных перевозок

**Аскеров Натик Ферхад оглы,
доцент кафедры "Международного частного права
и Европейского права" БГУ, доктор философии по праву.**

Быстрое развитие и расширение международных авиаперевозок, в свою очередь, требует наличия универсальных правил, регулирующих эти отношения. В 1929 году была принята первым универсальным международным договором о международных воздушных перевозках, "Конвенция об унификации некоторых правил международных воздушных перевозок" (Варшавская Конвенция). Эта Конвенция регулирует международную перевозку грузов, людей и багажа воздушным транспортом. Однако, поскольку эта конвенция не отвечает требованиям гражданской авиации, развивающейся с течением времени, были приняты протоколы и дополнительные конвенции, которые в разное время вносили дополнения и изменения в Конвенцию с целью ее модернизации и приведения в соответствие с требованиями. Таким образом, Варшавская конвенция была изменена и дополнена Гаагским протоколом 1955 года, Гвадалахарской дополнительной конвенцией 1961 года, Гватемальским протоколом 1971 года и Монреальским протоколами 1975 года. Все эти документы вместе составляют "Варшавскую систему". В статье рассматриваются значение, общие характеристики и условия применения «Варшавской системы».

Ключевые слова: Варшавская система, Варшавская Конвенция, Варшавская/Гаагская Конвенция, международная воздушная перевозка, предел ответственности, перевозчик.

The Importance and Characteristics of the "Warsaw System" in the Legal Regulation of International Carriage by Air

**Asgarov Natig Ferhad,
Associate professor of the "International private law and
European law" Department of the BSU, PhD in law.**

The rapid development and expansion of international air transportation, in turn, necessitates the existence of universal rules governing these relations. In 1929 in Warsaw was adopted the first universal international agreement on international carriage by air, the "Convention for the unification of certain rules of international

carriage by air" called the Warsaw Convention. This Convention regulates the international carriage of cargo, persons and their baggage by aircraft. However, since this Convention does not meet the requirements of the civil aviation that has developed over time, Protocols and additional Conventions have been adopted at various times, which add to and amend the Convention in order to modernize it and adapt it to the requirements. Thus, the Warsaw Convention was amended and supplemented by the 1955 Hague Protocol, the 1961 Guadalajara Additional Convention, the 1971 Guatemala Protocol, and the 1975 Montreal Protocols. All these documents together make up the "Warsaw system". This article tried to determine the importance, general characteristics, and application conditions of the "Warsaw System".

Key words: Warsaw system, Warsaw Convention, Warsaw/Hague Convention, international carriage by air, limit of liability, the carrier.

Uluslararası hava taşımacılığının yasal düzenlemesinde "Varşova Sistemi"nin önemi ve niteliği

**Askerov Natig Ferhad oğlu,
Hukuk Doktorası, BSU'nun "Uluslararası Özel Hukuk" ve Avrupa
Hukuku Bölümü Doçenti, Bilim Doktoru programında doktora öğrencisi.**

Uluslararası hava taşımacılığının hızla gelişip yaygınlaşması, bu ilişkileri düzenleyen evrensel kuralların benimsenmesini gerekli kılmıştır. Bu amaçla, hava taşımacılığına ilişkin ilk evrensel uluslararası sözleşme olan "Hava Yoluyla Uluslararası Taşımacılığa İlişkin Bazı Kuralların Birleştirilmesine Dair Sözleşme" 1929 yılında Varşova'da kabul edildi. Varşova Konvansiyonu adı verilen bu Konvansiyon, uluslararası yük ve yolcu taşımacılığı ile bunlara ait bagajların hava yoluyla taşınmasına ilişkin hukuki rejimi düzenlemektedir. Ancak Sözleşmenin zaman içinde hızla gelişen sivil havacılığın ihtiyaçlarına cevap vermemesi nedeniyle, çeşitli zamanlarda ek sözleşmeler ve protokoller kabul edilerek modernize edilmiş ve ihtiyaçlara uygun hale getirilmiştir. Böylece Varşova Sözleşmesi, 1955 Lahey Protokolü, 1961 Guadalajara Ek Sözleşmesi, 1971 Guatemala Protokolü ve 1975 Montreal Protokolleri ile değiştirilmiş ve tamamlanmıştır. Yukarıdaki belgelerin tümü birlikte "Varşova Sistemi"ni oluşturmaktadır. Bu makalede "Varşova Sistemi"nin önemi, genel özellikleri ve uygulama koşulları incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Varşova Konvansiyonu, Varşova Sistemi, Varşova/Lahey Konvansiyonu, uluslararası hava taşımacılığı, sorumluluk sınırı, taşıyıcı.

DOI: 10.5281/zenodo.15310663

TİBBİ PSIXOLOGİYA VƏ İNSAN HÜQUQLARI

Əliyev Etibar Əli oğlu,
Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının üzvü, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi “İnsan hüquqları və informasiya hüququ“ UNESCO kafedrasının professoru, hüquq elmləri doktoru.

e-mail: a-etibar@rambler.ru
telefon: +99450 220 24 42

Həsənli Aysel Vüqar qızı,
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, Təhsildə sosial-psixoloji xidmət ixtisası, IV kurs tələbəsi.

e-mail: ayselhesenli552@gmail.com
telefon: +99499 841 41 45

Məqalədə müəlliflər tərəfindən tibbi psixologiya və insan hüquqları, onun anlayışı və predmeti barədə məsələ nəzərdən keçirilərək elmi cəhətdən araşdırılır. Qeyd edilir ki, tibbi psixologiya dedikdə şəxsiyyətin psixi durumunu və psixi prosesləri, eləcə də insanın psixi vəziyyətini, onun fəaliyyətini, davranış qaydalarını, mədəniyyət və psixi sağlamlığını öyrənmənin elm sahəsi başa düşülür.

Çoxaspektli anlayış kimi elmi dövriyyədə tibbi psixologiyanın dörd mənada işlədilməsi vurğulanır: obyektiv mənada tibbi psixologiya, qanunvericilik mənasında tibbi psixologiya, elm mənasında tibbi psixologiya, tədris kursu mənasında tibbi psixologiya.

Açar sözlər: tibbi psixologiya, insan hüquqları, şəxsiyyətin psixi durumu, psixi proseslər, insanın psixi vəziyyəti, psixologiyanın sahələri.

İlk növbədə qeyd etməliyik ki, insan təbiəti və insan hüquqları bir-birilə sıx qarşılıqlı və dialektik əlaqədə olan anlayışlardır. Ümumiyyətlə, insan hüquqları və bu sosial hadisə ilə əlaqəli bütün münasibətlərin kökündə insan faktoru və onun davranışı durur. İnsanın mədəniyyəti, düşüncə tərzini, tibbi-psixoloji durumu, həyat tərzini, cəmiyyətdə mövqeyi və digər şəxslərlə ünsiyyəti, necə deyirlər, insan hüquqlarının müəyyən edici komponentləridir, eləcə də bəşər mədəniyyəti və insan təbiətinin müvafiq konsepsiyasına əsaslanır. Bəşər mədəniyyəti isə elə bir sahədir ki, ondan təcrid olunmuş şəkildə psixologiyayı, o cümlədən tibbi psixologiyayı təsəvvür etmək mümkün deyil.

Məhz bu kontekstdə insan hüquqlarının müdafiəsi dövlətin ali məqsədi sayılır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il) insanların tibbi-psixoloji sağlamlığına təminat verir. Konstitusiyanın 41-ci maddəsi “Sağlamlığın qorunması hüququ” adlanır və bu istiqamətdə fəaliyyətin həyata keçirilməsində digər faktorlarla yanaşı, tibbi-psixoloji amil də əhəmiyyətli rol oynayır.

“Psixologiya” termininin özü yunanca psixika, ingiliscə psychology sözündən götürülüb, hərfi mənada “həyat” və ya “nəfəs” deməkdir. Sözüün törəmə mənalarına “can” və ya “mən” anlayışları da daxildir. “Tibb” (ərəbcə طب :)-insan sağlamlığını qorumaq və möhkəmləndirmək üçün müxtəlif xəstəlikləri və patoloji vəziyyətləri öyrənmə,

insan orqanizmində normal və patoloji proseslərin tədqiqatı üzrə elmi və praktik fəaliyyət sahəsinin bir istiqamətidir.

Tibbi psixologiya dedikdə psixologiya elminin xüsusi sahələrindən biri başa düşülür. Tibbi psixologiya həkim fəaliyyətinin və pasiyentin davranışının, onun gigiyena, profilaktika, diaqnostika, müalicə, ekspertiza və reabilitasiyasının psixoloji aspektlərini öyrənir. Tibbi psixologiya, mahiyyət etibarilə, özündə klinik psixologiya, patopsixologiya, neyropsixologiya, somatopsixologiya, ümumi tibb psixologiyası, psixiatriya, psixoprolaktika və psixogigiyena, psixokorreksiya və s. bu kimi bölmələri ehtiva edir.

Müasir dövrdə tibbi psixologiya insan haqqında ən mühüm elmlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Hazırda insanların həyat və fəaliyyətinin, habelə tibbi sağlamlıq durumunun elə bir sferası yoxdur ki, psixologiya elmi ora nüfuz etməsin. Mühüm elm sahəsi olan tibbi psixologiya başqa elmlərdən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onlarla vəhdətdə mövcuddur.

Elmlər sistemini qruplaşdıran alim B.M.Kedrov burada psixologiyanın roluna xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə, psixologiya bir tərəfdən fəlsəfə elmləri, digər tərəfdən təbiət elmləri, başqa tərəfdən isə humanitar elmlər ilə əlaqəlidir. Psixologiya bu elmlərin məlumatlarını özündə birləşdirir. Bununla bərabər onlara təsir etməklə insan hüquqları haqqında elm sahəsinin modelinə çevrilir.

Ümumiyyətlə, məlumat üçün qeyd edə bilərəm ki, müasir dövrdə psixologiyanın müvafiq sahələri kimi aşağıdakılar fərqləndirilir (ətraflı bax - <https://qarisiqisler.blogspot.com/2020/12/psixologiya-elminin-sahlri-salam-dyrli.html>):

– Tibbi psixologiya (ing. Medical psychology);

- Sosial psixologiya (ing. Social psychology);
- Təcrübi psixologiya (ing. Experimental psychology);
- Fizioloji psixologiya (ing. Physiological psychology);
- İnkişaf psixologiyası (ing. developmental psychology);
- Sənaye və Təşkilat psixologiyası (ing. Industrial & Organizational psychology, aka IO psychology);
- Təhsil psixologiyası (ing. Educational psychology);
- Hüquqi psixologiya (ing. Juridical psychology) və s.

Psixologiya insan düşüncəsini, davranışını, inkişafını, şəxsiyyətini, emosiyasını, motivasiyasını və s. aspektlərin tədqiqatını əhatə edən geniş elm sahəsidir. Göstərilənləri nəzərə alaraq, qeyd edirik ki, psixologiya dedikdə şəxsiyyətin psixi durumunu və psixi prosesləri, eləcə də insanın psixi vəziyyətini və onun fəaliyyətini öyrənən elm sahəsi başa düşülür. Formulə etdiyimiz bu lakonik anlayışa əlavə edə bilərəm ki, tibbi psixologiyanın mühüm predmeti insan psixikasının və onun yüksək forması olan şüurun yaranma, inkişaf və təzahür etmə qanunauyğunluqlarından ibarətdir.

Tibbi psixologiyanın ictimai inkişaf prosesləri nəticəsində yaranmış bəzi müxtəlif alt sahələr və ixtisas sahələrini fərqləndirmək mümkündür:

– anormal tibbi psixologiya insanların anormal davranış və psixopatologiyaları öyrənir. Bu ixtisas sahəsi müxtəlif psixi pozğunluqların tədqiqatı və müalicəsinə yönəlib və psixoterapiya və klinik tibbi psixologiya ilə əlaqələndirilir;

– bioloji tibbi psixologiya (biopsixologiya) bioloji proseslərin ağıl və davranışa necə təsir etdiyini öyrənir. Bu sahə nevrologiya ilə sıx bağlıdır və beyin zədəsi və ya beyin

anormallıqlarına baxmaq üçün MRT və PET skanları kimi alətlərdən istifadə edir;

– koqnitiv tibbi psixologiya diqqət, yaddaş, qavrayış, qərar qəbul etmə, problem həll etmə və dil mənimsəmə daxil olmaqla insanın düşüncə proseslərini öyrənir;

– müqayisəli tibbi psixologiya heyvanların (fauna aləminin) davranışını öyrənən psixologiyanın bir sahəsidir;

– məhkəmə psixologiyası hüquqi və cinayət ədaləti sistemində psixoloji tədqiqat və prinsiplərdən istifadə etməyə yönəlmiş tətbiqi sahədir;

– şəxsiyyət psixologiyası şəxsiyyətin necə inkişaf etdiyini, eləcə də hər bir fərdi unikal edən düşüncələrin, davranışların və xüsusiyyətlərin nümunələrini anlamağa yönəlmişdir və s.

Eyni zamanda, elmi dövriyyədə və qanunvericilik massivində tibbi psixologiya anlayışı müxtəlif mənalarda işlədilir:

- obyektiv mənada tibbi psixologiya;
- qanunvericilik mənasında tibbi psixologiya;
- elm mənasında tibbi psixologiya;
- tədris kursu mənasında tibbi psixologiya.

Obyektiv mənada tibbi psixologiya dedikdə, bir qayda olaraq, psixoloji fəaliyyətlə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyən normaların sistemi başa düşülür; onlar tibbi psixoloji fəaliyyəti tənzimləyən hüquq normaları adlanır. Buna görə də, obyektiv mənada tibbi psixologiya müvafiq hüquq normalarından ibarətdir; bu normaların əsas təyinatı və başlıca funksiyası tibbi psixoloji fəaliyyətlə bağlı yaranan ictimai münasibətləri tənzimləməkdir.

Qanunvericilik mənasında tibbi psixologiya dedikdə tibbi psixoloji fəaliyyətlə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların məcmusu başa düşülür. Konstitusiyaya, qanunlar, qanunqövvəli aktlar,

müvafiq əsasnamə, təlimat, rəqlament və digər sənədlər qanunvericilik mənasında tibbi psixologiya sferasına daxildir.

Elm mənasında tibbi psixologiya dedikdə tibbi psixoloji fəaliyyətin həyata keçirilməsinə aid olan məsələlər (tibbi psixoloji fəaliyyətin anlayışı, predmeti, metodu, mənbələri, cübyektləri, prinsipləri və digər məsələlər) barədə fikirlərin, ideyaların, nəzəriyyələrin, konsepsiyaların, postulatların və s. mülahizələrin məcmusu başa düşülür. Elm mənasında o, tibbi psixologiya elmi və ya doktrina adlanır. Tibbi psixologiya doktrinası tibbi psixoloji fəaliyyətə aid olan məsələləri elmi cəhətdən tədqiq edir, öyrənir.

Tədris kursu mənasında tibbi psixologiya dedikdə tələbələrə və oxucu auditoriyasına tibbi psixoloji fəaliyyətin həyata keçirilməsi barədə müvafiq biliklər və sistemləşdirilmiş informasiya verən tədris fənni başa düşülür; bu mənada ona ali təhsil müəssisələrində tədris olunan psixologiyaya dair tədris fənni deyilir.

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, tibbi psixologiya insanlara, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətə fayda verən həm tətbiqi, həm də akademik sahədir. Tibbi psixologiyanın böyük bir hissəsi insanların psixi sağlamlıq problemlərinin diaqnozu və müalicəsinə həsr olunur; lakin bu, tibbi psixologiyanın təsir sferasına gəldikdə, aysberqin yalnız görünən hissəsidir.

Hər bir elmin predmetini özünəməxsus hadisələr və bu hadisələrlə yaranan ictimai münasibətlər təşkil edir. Bu hadisələrdən bəziləri olduqca mürəkkəb, çətin dərk olunan hadisələrdir. Tibbi psixologiya elminin predmetini təşkil edən hadisələr də məhz özünün mürəkkəbliyi və çətin dərk olunması ilə fərqlənir. Həmin hadisələr hələ qədim zamanlardan insanların diqqətini cəlb etmiş, bu sahədə müxtəlif fikirlərin, görüşlərin meydana

gəlməsinə səbəb olmuşdur. Tibbi psixologiyanın öyrəndiyi bu hadisələr psixi hadisələr adlandırılmışdır. Psixi hadisələrin təsnifi və onun strukturu müxtəlif mövqelərdən şərh olunmuşdur. Bu sahədə daha çox diqqəti cəlb edən psixi hadisələrin üç qrupa ayrılması ilə bağlı olan fikirlər mövcuddur: psixi proseslər, psixi hallar, psixi xassələr.

Psixi proseslər insan davranışının ilkin tənzimləyicisi kimi meydana çıxır. Psixi proseslərə duyğu, qavrayış, hafizə, diqqət, təfəkkür, təxəyyül, hissləri və iradəni daxil edilir. Psixi proseslərin müvafiq başlanğıcı, gedişi və sonu vardır. Məhz buna görə də, psixoloqlar psixi proses termininin psixi faktın prosesuallığını nəzərə çarpdırmağını qeyd edirlər. Psixi prosesləri üç qrupa ayırırlar: idrak prosesləri, emosional proseslər və iradi proseslər.

İdrak prosesləri gerçəkliyi dərk etmək, gerçək aləm haqqında məlumatların qavranılması və işlənməsi ilə bağlı olan psixi proseslərdir. Bunlara duyğular, qavrayış, hafizə, diqqət, nitq, təfəkkür, təxəyyülü aid etmək olar.

Emosional proseslərə insanların gerçəkliyə münasibətləri ilə bağlı olan hisslər daxildir. Gerçək aləmdə baş verən hər hansı bir hadisə insanda müsbət və mənfi emosiya yarada bilər ki, bu da, onun fəaliyyətinə müvafiq təsir göstərir.

İnsanın həyat və fəaliyyətində iradi proseslərin də rolu az deyildir. İradi proses özünü insanın qərar qəbulu, çətinlikləri aradan qaldırmaq, öz davranışını idarə etmə şəraitində aydın şəkildə göstərir.

Psixi hallara gəldikdə onlar bütövlükdə insanın psixi vəziyyətini xarakterizə edir. Onlar da, psixi proseslər kimi, özlərinin dinamikliyinə, istiqamətinə, nisbi davamlılığına, intensivliyinə görə fərqlənirlər. Bununla ya-

naşı olaraq, psixi hallar psixi proseslərin gedişinə və nəticələrinə təsir göstərə, fəaliyyəti gücləndirə və ya ləngidə bilər. Psixi hallara dirçəliş, məyusluq, qorxu, ümitsizlik, ruhdan düşmə, gümrahlıq və s. aid etmək olar.

Psixi hadisələrin üçüncü qrupuna şəxsiyyətin, insanların psixi xassələri aid olunur. Şəxsiyyətin psixi xassələri özlərinin yüksək davamlılığı və sabitliyi ilə fərqlənir. Psixi xassələrə şəxsiyyətin istiqamətini, temperament, xarakter və qabiliyyətini aid edirlər. Psixoloqlar belə qənaətə gəlmişlər ki, bu xassələrin inkişaf səviyyəsi, eləcə də psixi proseslərin aktiv inkişaf tempi və psixi halların üstünlüyü insanın təkrarolunmazlığını, fərdiyyətini təmin edir.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq, tibbi psixologiyaya bir elm sahəsi kimi belə bir definisiya vermək olar: tibbi psixologiya obyektiv gerçəkliyin beyində əks olunmasından ibarət psixi hadisələr, onların yaranma, inkişaf və müalicə üsulları barədə prosesləri öyrənən elmdir.

Müasir dövrdə tibbi psixologiya insanların fiziki sağlamlığı haqqında ən mühüm elmlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Təsadüfi deyildir ki, hazırda insanların həyat və fəaliyyətinin, eləcə də fiziki sağlamlıq durumunun elə bir vektoru yoxdur ki, psixologiya elmi oraya nüfuz etməsin. Mübaligəsiz demək olar ki, hazırki dövrdə bütün dünyada hər cür fəaliyyətin və insan münasibətlərinin səmərəliliyini tibbi psixoloji biliklərin tətbiqində görürlər. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, mühüm elm sahəsi olan tibbi psixologiya başqa elmlərdən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onlarla vəhdətdə mövcuddur və fəaliyyət göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elmlər sisteminin təsnifatını verən B.M.Kedrov bu sistemdə psixologiyanın rolunu ayrıca fərqlə-

ləndirir. Onun təqdim etdiyi «elmlər üçbucağı»nda bunu aydın görürük. Alim belə zənn edir ki, psixologiya bir tərəfdən fəlsəfə elmləri, digər tərəfdən təbiət elmləri, üçüncü tərəfdən humanitar elmlər, o cümlədən insan hüquqları, sosial hüquqlar, tibb hüququ və s. elm sahələri sferasında aralıq mövqə tutur.

Tibbi psixologiya bu elmlərin məlumatlarını özündə birləşdirir və eyni zamanda, onlara təsir etməklə yanaşı, insan hüquqları haqqında elm sahəsinin konstruktiv modelini ehtiva edir. Tibbi psixologiyanın digər elmlərlə əlaqəsinə diqqət çəksək, məlum olur ki, insan psixikası, mədəniyyəti və davranışını onun təbii və sosial mövcudluğu haqqında zəruri biliklər olmadan başa düşmək mümkün deyildir. Ona görə də, tibbi psixologiyanın öyrənilməsi insan biologiyası, onun ali sinir sisteminin quruluşu və fəaliyyəti haqqında biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Psixi-tibbi hadisələr və mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyəti arasındakı əlaqə haqqında biliklər ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyasında öz konkret əksini tapmışdır. Təsadüfə deyil ki, tibbi psixologiyanın təbii elmi əsaslarından danışarkən, məhz ali sinir fəaliyyətinin qanunlarına istinad edilir.

Tibbi psixologiya insanların sağlamlığı və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, insanda ali psixi funksiyaların inkişafında sivilizasiyanın əsas tarixi nailiyyəti olan əmək alətləri və işarə sistemi həlledici rol oynamışdır.

İnsan psixikasının dərinədən öyrənilməsinə, onun anlaşılmasına sosiologiyanın əsasları haqqında biliklər də imkan yaradır. Bunu sosial psixologiyanın tibbi kontekstdə sürətli inkişafı bir daha təsdiq edir. Müasir dövrdə sosial psixologiya insan münasibətlərinin bütün sahələrinə nüfuz etməklə insanın so-

sial-bələdləşmə davranışının psixi xassələrə necə yiyələnməsini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Tibbi psixologiya fəlsəfə elmi ilə ciddi, necə deyərlər, “qohumluq əlaqəsi”nə malikdir. Bu, təsadüfə xarakter daşımır. Məlum olduğu kimi, tibbi psixologiya müstəqil bir elm sahəsi kontekstində fəaliyyət göstərənə kimi fəlsəfənin daxilində təşəkkül taparaq, formalaşmağa başlamışdır. Şübhəsiz, şəxsiyyətin tibbi-psixoloji «ölçülərini» insan, onun spesifik həyat şəraiti, sağlamlığı, gerçəkliyi dərk etməsi və fəaliyyət haqqında fəlsəfi biliklərə istinad etmədən müəyyənləşdirmək və öyrənmək mümkün olmazdı. İnsanlar tez-tez klinik psixoloq və psixiatr arasındakı fərqlər haqqında çaşqın olurlar. Psixoloqlar insanların daha yaxşı fəaliyyət göstərməsinə kömək etmək, habelə psixi və fiziki sağlamlıqda problemlərin inkişafının qarşısını almaq üçün gündəlik həyat fəaliyyətində və ya iş mühitində bu məsələlərlə məşğul olurlar.

Belə bir məqam da xüsusi elmi maraq doğurur ki, insanların sağlamlığına mədəniyyətin təsirini müxtəlif vəziyyətlərdə nəzərdən keçirmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanın bəzi regionlarında qohumlar arasında nikah ənənəsi bir neçə səviyyədə mövcud olur:

I səviyyə: bəzi xəstəliklərin irsi meyilliliyə malik olması faktoru ailələrdə irsi xəstəliklərin meydana çıxması riskini artırır.

II səviyyə: cəmiyyətdə, insanlar arasında mədəniyyətlərin müxtəlif əlamətlərinin nə dərəcədə ifadə olunması amili vacib məsələsidir.

III səviyyə: insanın öz faktiki vəziyyətini qavraması. Azərbaycanda epileptik tutmalar, ənənəvi olaraq, ürək patologiyasına aid edilir (ürəkkeçmə).

IV səviyyə: müəyyən etnik qruplarda geniş yayılmış, digərlərində isə rast gəlinməyən simptomlardır. Psixi pozutular müqayisəli tədqiqatların aparmış Avropa alimlərini amerikalılar arasında nevroitik bulimiyanın – təşvişli qida qəbulu pozuntularının geniş yayılması halları xeyli təəccübləndirmişdir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, tibbi psixologiyanın kulturalizm və insan hüquqları kontekstində qarşısında duran əsas aktual problemləri sırasında aşağıdakı məqamları fərqləndirə bilərik:

– təbii şəraitdə müxtəlif milli mədəniyyətlərə mənsub olan insanların davranışının öyrənilməsi;

– insanlarda xəstəliyin təzahürlərinə və onların gedişi proseslərinə müxtəlif kultral faktorların təsirinin müəyyənəşdirilməsi;

– insanlarda cins və yaş kimi universal faktorla kultral faktorlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin və əlaqələrin öyrənilməsi;

– ictimai həyatda və cəmiyyətdə şəxsiyyətin formalaşmasında mədəniyyətin rolunun müəyyənəşdirilməsi;

– etnik mənsubiyyət, din, miqrasiya, sosial status kimi amillərin insanların psixi funksiyalarına və sağlamlığına təsirini aşkar etmək;

– insanlar arasında mədəniyyət amilləri ilə şərtləndirilmiş sindrom və pozuntuların aşkara çıxarılması;

– diaqnostik kataqoriyalar, mədəni ənənələr və tibbi müalicə sistemlərinin (dövlət, özəl, xalq təbabəti sektorları üzrə) müqayisəli öyrənilməsi;

– cəmiyyətdə mədəniyyət, psixoterapiya metodları və digər müalicə üsullarının qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənəşdirilməsi və s.

Eyni zamanda, hesab edirik ki, psixiatrlar psixi xəstəliklərin tibbi müalicəsində ixtisaslaşmış həkimlərdir. Onların tibb sahəsində

müvafiq təhsilə malik olması o deməkdir ki, həmin şəxslər müalicə zamanı effektiv tədbirlər görə bilərlər.

Beləliklə, tibbi psixologiya, mahiyyət etibarilə, şəxsiyyətin psixi durumunu və psixi prosesləri, eləcə də insanın psixi vəziyyətini, onun fəaliyyətini, davranış qaydalarını, mədəniyyət və psixi sağlamlığını insan hüquqları kontekstində öyrənən tibb hüquq elminin bir sahəsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: "PG" nəşriyyatı, 2014, c.12-13.
2. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, mösahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər. 1 – 140 kitab. Bakı: Azərənəşr, 2003-2025.
3. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr. Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 2019, 352 s.
4. Əliyev Z.H. Ulu Öndər Heydər Əliyev və hüquq elminin inkişafı. Monoqrafiya. Bakı, İndigo printing house, 2023, 142 s.
5. Əlizadə Ə.Ə. Məktəbə psixoloji xidmət: problemlər, düşüncələr // Bakı, Azərbaycan məktəbi, №3, 1993.
6. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991, s.242-291.
7. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003, s.212-257.
8. Hüseynova F.E. Beynəlxalq tibb hüququ haqqında ümumi müddəalar. Monoqrafiya. Bakı: "Zərdabi-Nəşr" MMC, 2023, 352 s.
9. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Dərslük. İkinci nəşr. Bakı, "Maarif", 2008, 416 s.
10. Kütləvi Tibb Ensiklopediyası. Bir cildə / Baş redaktor – İsmayıl Vəliyev. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2000, 432 s.
11. Юридическая энциклопедия. Издание 5-е, дополненное и переработанное / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М.:ЮрИнформ-центр, 2005, с.725, 950.

МЕДИЦИНСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Этибар Али оглы Алиев,
член Конфедерации юристов Азербайджана, профессор кафедры ЮНЕСКО
«Права человека и информационное право» Юридического факультета
Бакинского государственного университета, доктор юридических наук.
эл- почта: a-etibar@rambler.ru
телефон: +99450 220 24 42.

Гасанлы Айсель Вугар кызы,
Сумгаитский государственный университет, Филологический факультет,
специальность «Социально-психологическая служба в образовании»,
студентка IV курса.
эл-почта: ayselhesenli552@gmail.com
телефон: +99499 841 41 45

В статье авторы рассматривают и научно исследуют проблему медицинской психологии и прав человека, ее понятие и предмет. Отмечается, что медицинская психология относится к области науки, изучающей психическое состояние и психические процессы личности, а также психическое состояние человека, его деятельность, поведенческие модели, культуру и психическое здоровье.

Медицинская психология как многогранное понятие употребляется в научном обороте в четырех смыслах: медицинская психология в объективном смысле, медицинская психология в законодательном смысле, медицинская психология в научном смысле, медицинская психология в смысле учебного курса.

Ключевые слова: медицинская психология, права человека, психическое состояние личности, психические процессы, психическое состояние человека, отрасли психологии.

MEDICAL PSYCHOLOGY AND HUMAN RIGHTS

Etibar Ali oglu Aliyev,
Member of the Azerbaijan Lawyers Confederation, Professor of the UNESCO
Chair "Human Rights and Information Law", Faculty of Law, Baku State
University, Doctor of Law.
mail: a-etibar@rambler.ru
phone: +99450 220 24 42.

Hasanli Aysel Vugar girl,
Sumgayit State University, Faculty of Philology, Social-psychological service in
education, 4th year student.
e-mail: ayselhesenli552@gmail.com
phone: +99499 841 41 45.

The article examines the issue of medical psychology and human rights, its concept and subject matter, and examines it scientifically. It is noted that medical psychology is understood as a field of science that studies the mental state and mental processes of a person, as well as the mental state of a person, his activities, rules of behavior, culture and mental health.

As a multifaceted concept, the use of medical psychology in scientific circulation in four senses is emphasized: medical psychology in the objective sense, medical psychology in the legislative sense, medical psychology in the scientific sense, and medical psychology in the educational course sense.

Key words: medical psychology, human rights, mental state of the individual, mental processes, mental state of the person, areas of psychology.

TIP PSİKOLOJİSİ VE İNSAN HAKLARI

Aliyev Etibar Ali oğlu,

Azərbaycan Avukatlar Konfederasyonu üyesi, Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi UNESCO İnsan Hakları ve Bilişim Hukuku Bölümü profesörü, Hukuk Doktoru.

e-posta: a-etibar@rambler.ru

telefon: +99450 220 24 42

Hasanlı Aysel Vugar kızı,

Sumgayit Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Eğitimde sosyal-psikolojik hizmetler alanında dördüncü sınıf öğrencisi.

e-posta: ayselhesenli552@gmail.com

telefon: +99499 841 41 45

Makalede yazarlar tıbbi psikoloji ve insan hakları konusunu, kavramını ve konusunu ele alıp bilimsel olarak araştırmaktadırlar. Tıbbi psikolojinin, insanın ruhsal durumu ve ruhsal süreçlerini, insanın ruhsal durumunu, aktivitelerini, davranış kalıplarını, kültürünü ve ruh sağlığını inceleyen bilim dalı olduğu belirtilmektedir.

Çok yönlü bir kavram olan tıbbi psikolojinin bilimsel dolaşımında dört anlamda kullanımı vurgulanmaktadır: nesnel anlamda tıbbi psikoloji, yasama anlamında tıbbi psikoloji, bilimsel anlamda tıbbi psikoloji ve eğitim dersi anlamında tıbbi psikoloji.

Anahtar Kelimeler: tıbbi psikoloji, insan hakları, bireyin ruhsal durumu, zihinsel süreçler, kişinin ruhsal durumu, psikolojinin alanları.

DOI: 10.5281/zenodo.15310686

Avropa İttifaqı çərçivəsində səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalalarının milli hüquqi implementasiyasının xüsusiyyətləri

Hüseynova Fatimə Etibar qızı,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət
Universiteti Hüquq fakültəsi “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ”
kafedrasının dosenti,
 e-mail: lawyer.fatima85@gmail.com

munitar hüquq normalalarının milli hüquqi implementasiyası fərqləndirilməlidir. Qeyd edək ki, bu məsələdə Aİ ölkələrinin hamısı eyni mövqedən çıxış etmir. Məsələn, Avstriya və Hollandiyada Aİ hüququ beynəlxalq deyil, daxili hüquq hesab edilir. Buna görə də

Məqalədə səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalalarının Avropa İttifaqı çərçivəsində milli hüquqi implementasiyasının xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Avropa İttifaqının səhiyyə siyasətinin bu sahədə qanunvericiliyin realizəsinə təsir imkanları araşdırılır. Hüquqi implementasiya ilə bağlı Avropa İttifaqı qanunvericiliyinin mövqeyi analiz. Bununla bağlı hüquq doktrinasında olan yanaşmaların təhlili aparılır. Implementasiyanın hüquqi əsasları təhlil edilir.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, səhiyyə, beynəlxalq hüquq normalaları, milli hüquqi implementasiya, Avropa İttifaqı qanunvericiliyi, dövlətdaxili qanunvericilik.

Avropa İttifaqının (bundan sonra – Aİ) əsasını təşkil edən müqavilələr bu region üzrə səhiyyə siyasəti və strategiyasının da əsas elementlərini özündə ehtiva edir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Aİ də səhiyyə siyasəti, sağlamlıq strategiyası və hüquq normalalarına da təsir etmişdir. Bu kontekstdə Aİ normalalarının milli hüquqi implementasiyası fərqliliyi ilə diqqət çəkir. Əlbəttə, burada iki cəhət: ümumilikdə beynəlxalq hüquq normalalarının və Aİ-nin kom-

onun implementasiyası üçün xüsusi qaydalar tələb edilir. Avropa hüququ həm federasiyanın, həm də dövlətlərin səlahiyyət sahələrinə aiddir. Bunun üçün fəvqəlmilli təşkilatlara mənsub federasiyalar “milli fəvqələdə qanunun” həyata keçiriləcəyinə əmin olmalıdırlar [11]. Aİ-nin digər bir ölkəsi olan İspaniya Konstitusiyasının 96.1-ci maddəsinə görə, “İspaniyada rəsmi

olaraq dərc edildikdən sonra etibarlı şəkildə bağlanmış beynəlxalq müqavilələr daxili hüququn bir hissəsini təşkil edir. Onların müddəaları yalnız müqavilələrin özlərində nəzərdə tutulmuş qaydada və ya beynəlxalq hüququn ümumi qaydalarına uyğun olaraq ləğv edilə, dəyişdirilə və ya dayandırıla bilər” [4]. Qurum çərçivəsində milli hüquqi implementasiyanı təhlil edərkən, Aİ qanunvericiliyinin üstünlüyü məsələsinə də xüsusi diqqət edilməsi vacibdir. Aİ qanunvericiliyi milli qanunlardan üstün hesab edilir. Bu o deməkdir ki, üzv dövlətlər Aİ qanunlarına zidd olan milli qanunları qəbul edə bilməz. Bu həm də o deməkdir ki, məsələn, İrlandiya qanunu Aİ qanunu qüvvəyə minməzdən əv-

vəl qəbul edilmiş olsa belə, Aİ qanunu İrlandiya qanununu ləğv edə bilər. Birbaşa təsirə gəlincə, Aİ-nin bəzi qanunları milli qanunlardan üstün olmaqla yanaşı, onun vətəndaşlarına birbaşa təsir göstərir. Bu o deməkdir ki, siz heç bir milli qanunun olmadığı hallarda belə məhkəmədə Aİ qanunvericiliyinə etibar edə bilərsiniz [9]. Bütün bu qeyd olunan müddəalara bilavasitə Aİ-də səhiyyə sahəsində müqavilə normalarına da aid edilir və səhiyyə ilə bağlı normaların implementasiyasında ayrıca fərq müşahidə edilməməkdədir.

Publik səhiyyə haqqında müddəa Aİ-nin yaranması haqqında 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsinə daxil edilmişdir. Bu müddəa Aİ-də səhiyyə siyasəti tədbirlərinin və milli hüquqi müstəvidə səhiyyə strategiyasının implementasiyası üçün aydın hüquqi baza yaratmışdır. Bundan sonra Aİ çərçivəsində 1997-ci il Amsterdam Müqaviləsinin müddəaları publik səhiyyəni daha da gücləndirmişdir. Sağlamlıq məsələləri üzrə əsas səlahiyyət Üzv Dövlətlərdə qaldığı halda, Aİ-nin rolu daha qabarıq oldu. Hazırda Aİ insan sağlamlığının yüksək səviyyədə qorunması üzrə tədbirlər görmək və səhiyyə ilə bağlı geniş regional əməkdaşlıq səlahiyyətlərinə malikdir. Bundan sonra Aİ çərçivəsində səhiyyə sahəsində milli hüquqi implementasiyaya nail olunması üçün proqramlar qəbul edilməklə, prioritet sahələr müəyyən olundu. Avropa Komissiyası (AK) 1993-cü ildə publik səhiyyə sahəsində sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, xərçəng, narkotik və nadir xəstəliklər də daxil olmaqla səkkiz fəaliyyət sahəsini müəyyən etdi. Bu prioritetlərin müəyyən edilməsi sonrakı çoxillik ictimai səhiyyə proqramlarının qəbul edilməsi üçün əsas yaratmışdır. Belə ki, ilk Aİ İctimai Sə-

hiyyə Proqramı (2003-2008), Sağlamlıq Proqramının (2009-2013), Üçüncü Sağlamlıq Proqramından (2014-2020) tutmuş hazırda qüvvədə olan EU4Health (Aİ4Səhiyyə) proqramına (2021-2027) qədər sonrakı proqramların [14] inkişafına təkan vermiş, milli səviyyədə daha çevik implementasiyanı şərtləndirmişdir.

Səhiyyə strategiyasının əlaqələndirilməsi və bu sahədə daha səmərəli inteqrasiyaya nail olunması üçün Komissiya Aİ-nin Səhiyyə Siyasəti Platformasını yaratmışdır. Bu platforma sağlamlıqla bağlı maraq qrupları və təşkilatları ilə AK arasında ünsiyyət və əməkdaşlıq üçün əsas forum hesab olunur. Platformanın əsas məqsədlərinə Komissiya ilə səhiyyə üzrə maraq qrupları və ya təşkilatlar arasında dialoq üçün çərçivənin təmin edilməsi, açıq səhiyyə siyasəti dialoqunun aparılması, yaxşı səhiyyə siyasəti təcrübələrinin müəyyən edilməsi, paylaşılması və təşviqi, ictimai sağlamlıq problemləri və müvafiq ekspertizalar haqqında biliklərin formalaşdırılması [8] aiddir. Qeyd edək ki, təcrübə mübadiləsi, səhiyyə ilə bağlı maraq qrupları və ya təşkilatlar arasında dialoq üçün çərçivənin təmin edilməsi səhiyyə normalarının milli hüquqi implementasiyasında müstəsna əhəmiyyətə malik olan amillərdəndir.

Aİ normalarının milli hüquqi implementasiyasında növbəti hüquqi çərçivəni 1997-ci il Amsterdam Müqaviləsi müəyyən edir. Bu saziş Aİ-nin səhiyyə siyasəti ilə bağlı səlahiyyətlərinə yenidən baxmış və qurumun səhiyyə üzrə mandatı əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. Aİ-yə “bütün ittifaqın siyasət və fəaliyyətlərinin müəyyən edilməsi və implementasiyası”, “insan sağlamlığının yüksək səviyyədə qorunmasının” təmin olunması

və publik səhiyyənin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, xəstəliklərin qarşısının alınması və “təhlükə mənbələrini aradan qaldırılması” üçün üzv dövlətlərlə birgə işləmək tələbi qoyulmuşdur (m.152, b.1). Eyni zamanda, publik səhiyyə sahəsində milli qanunvericiliklərin uyğunlaşdırılması – iki kiçik istisna olmaqla – qadağan edilməkdə davam etmişdir. Bu müqavilə ilə həmçinin milli hüquqi implementasiyaya tam nail olunması üçün Aİ üzv dövlətlərinin üzərinə “səhiyyə xidmətlərinin təşkili və çatımlılığı” ilə bağlı öhdəliklərinə “tam hörmətlə yanaşmaq” (m. 152, bb.4 və 5) [18] vəzifəsi qoyulmuşdur.

Aİ-nin səhiyyə sahəsində milli hüquqi implementasiya kontekstində daha korrekt normalarını Aİ-nin Fəaliyyəti haqqında Müqavilə müəyyən edir. 2011-ci ildə son dəyişikliklər edilmiş və 2013-cü ildə qüvvəyə minmiş bu Müqavilənin “Publik Səhiyyə” adlanan XIV bölməsi bilavasitə əhalinin sağlamlığının qorunması məsələlərinə aid edilir və üzv dövlətlərə səhiyyə sahəsində milli hüquqi implementasiya şərtlərini müəyyən edir. Belə ki, müqavilənin 168-ci maddəsinin 1-ci bəndində qeyd olunur ki, bütün İttifaqın siyasət və fəaliyyətlərinin müəyyən edilməsi və implementasiyası zamanı insan sağlamlığının yüksək səviyyədə qorunması təmin edilməlidir. Milli siyasətləri tamamlayan ittifaqın fəaliyyəti əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına, fiziki və ruhi xəstəliklərin və digər xəstəliklərin qarşısının alınmasına və insan üçün təhlükə mənbələrinin aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir [19]. Göründüyü kimi, müqavilə səhiyyə ilə bağlı fundamental, strateji məsələləri önə çəkməklə, bu sahədə effektiv normativ hüquqi tənzimləməni həyata keçirən ən mühüm alətdir.

Aİ-nin Fəaliyyəti haqqında Müqavilənin 168-ci maddəsinə əsasən, ictimai səhiyyə Aİ və onun Üzv Dövlətləri arasında bölüşdürülmüş səlahiyyətdir. Üzv dövlətlər öz milli səhiyyə xidmətlərini və tibbi xidmətini müəyyənləşdirib təqdim edərkən, Aİ öz sağlamlıq strategiyası vasitəsilə milli siyasətləri tamamlamağa çalışır. Sağlam həyat tərzini təşviq etməklə xəstəliklərin qarşısını almaq; daha yaxşı və təhlükəsiz tibbi xidmətə çıxışı asanlaşdırmaq; innovativ, səmərəli və davamlı səhiyyə sistemlərinə töhfə vermək; transsərhəd təhlükələrlə mübarizə; insanları həyatları boyu sağlam saxlamaq; yeni texnologiyalardan və təcrübələrdən istifadə etmək [14] əsas milli hüquqi implementasiya istiqamətli prioritetlərdəndir. Müqavilənin 168-ci maddəsinin müvafiq olaraq 6 və 9-cu bəndləri ictimai sağlamlığın qorunmasına mandat verir. Həmin maddənin şərhə göstərir ki, Aİ bu maddədə qeyd olunan sahələrdə Üzv Dövlətlər arasında əməkdaşlığı təşviq edir və əgər lazımdırsa, onların fəaliyyətinə dəstək verir, habelə beynəlxalq təşkilatlar və sərhəd bölgələrində səhiyyə xidmətləri də daxil olmaqla müxtəlif sahələri müəyyən etməyə davam edir. Bundan əlavə, Aİ üzv dövlətlərin səhiyyə siyasətinin müəyyən edilməsi, səhiyyə xidmətlərinin və tibbi xidmətin təşkili və çatımlılığı üzrə öhdəliklərinə hörmət etməlidir. Üzv dövlətlərin öhdəliklərinə səhiyyə və tibbi xidmətin idarə edilməsi və onlara ayrılan resursların bölüşdürülməsi daxildir” [19].

Qeyd olunmalıdır ki, səhiyyə üzrə milli hüquqi implementasiyadan danışarkən Aİ-nin publik səhiyyə siyasətinin məqsədlərinə diqqət yetirilməsi zəruridir. Bunlar aşağıdakılardır: Aİ vətəndaşlarının sağlamlığını qorumaq və yaxşılaşdırmaq; Səhiyyə sistem-

lərinin və infrastrukturunun modernləşdirilməsini və rəqəmsallaşdırılmasını dəstəkləmək; Avropanın səhiyyə sistemlərinin dayanıqlığını artırmaq; Gələcək pandemiyaların qarşısını almaq və həll etmək üçün Aİ ölkələrini həvəsləndirmək [14].

Lakin, bəzi hallarda Aİ-nin səhiyyə siyasəti tənqid olunur. ÜST-ün Avropa Regional Ofisinin əməkdaşı B.Duncan hesab edir ki, Aİ-nin rəsmi səhiyyə siyasəti paradoks üzərində qurulub. Bu qurum daxilində səhiyyə siyasəti milli siyasi gündəmlərdə o qədər yüksəkdir ki, əksər hökumətlər ittifaqın buna müdaxiləsini istəmir [2].

Aİ daxilində sağlamlığın qorunması ilə bağlı qəbul olunan normaların milli hüquqi implementasiyası və səhiyyə sistemləri üçün əsas məsuliyyət Üzv Dövlətlərin üzərinə düşür. Bununla belə, Aİ səhiyyənin yaxşılaşdırılmasında, xəstəliklərin qarşısının alınmasında və idarə olunmasında, insan sağlamlığı üçün təhlükə mənbələrinin azaldılmasında və Üzv Dövlətlər arasında sağlamlıq strategiyalarının uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Publik səhiyyə siyasəti, o cümlədən xərçəng xəstəliyi, COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə və Avropa Səhiyyə İttifaqı (ASİ) istiqamətində görülən işlər son dövrlər Aİ siyasətində mərkəzi mərhələyə keçmiş və Parlament bu məsələni diqqət mərkəzində olan sahələrdən birinə çevirmişdir [14].

Əlbəttə, milli hüquqi implementasiya baxımından ən mühüm konsepsiya səhiyyə sahəsində vahid institusional mexanizmin təsis olunması idi. "ASİ" və ya "Ağ Hovuz" ideyası hələ 1952-ci ildə irəli sürülmüşdü. Qeyd olunduğu kimi, COVID-19 pandemiyası bu ideyanı daha da aktualaşdırdı. 13 mart 2020-ci il tarixində Avropa pandemiyasının episen-

trinə çevrildi [20]. Pandemiya Aİ-nin səhiyyə sahəsində qəbul etdikləri normaların çevik və tam şəkildə implemetasiyasını şərtləndirdi. Bundan başqa, səhiyyə sahəsində Aİ-nin normayaratma və implementasiya səlahiyyətləri ilə bağlı müəyyən dəyişikliklər edildi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Aİ Müqaviləsinin 168-ci maddəsində qeyd olunur ki, "İttifaqın bütün siyasət və fəaliyyətlərinin müəyyən edilməsində və həyata keçirilməsində insan sağlamlığının yüksək səviyyədə qorunması təmin edilməlidir". Bu tendensiya, eyni zamanda, Aİ-nin Əsas Hüquqlar Xartiyasının 35-ci maddəsində də təsbit olunmuşdur [5]. Baxmayaraq ki, Aİ əsasən iqtisadi birlikdir, lakin bu qurum son illər səhiyyə məsələlərində də əməkdaşlıq prinsipini önə çəkmişdir. Bu səbəbdən də 168-ci maddədə göstərilirdiyi kimi, "publik səhiyyə ilə bağlı səlahiyyətlərini üzv dövlətlərlə bölüşmə əsas tendensiya kimi qəbul edilir. Məsələn, Tütün Məhsulları haqqında Direktivində (2014/40/EU) [6] təsbit olunur ki, dövlətlər "insan sağlamlığının müdafiəsini yüksək səviyyədə" təmin etmək üçün milli qanunvericiliyə arxalanırlar. Bu qurum səhiyyəyə "bütün siyasətlərdə sağlamlıq" prinsipi ilə yanaşır.

Aİ-nin səhiyyə mandatının və ya səhiyyə ittifaqının mümkün inkişafı əlbəttə, 2020-ci il pandemiyası zamanı Aİ səlahiyyətlərinin zəifliyi və parçalanmasının dərk edilməsindən sonra "ASİ" ideyasının tətbiqi ilə bağlıdır [1, s.26]. Yəni, pandemiya həm Avropada səhiyyə sahəsində institusional inteqrasiyanı, həm də qanunvericilik sahəsində çevik milli hüquqi implementasiyanın zəruriliyini ortaya qoydu.

Beləliklə, qeyd olunmalıdır ki, COVID-19 pandemiyası səhiyyə ilə bağlı normaların

Aİ daxilində milli hüquqi implementasiyasına canlanma gətirdi. COVID-19 kontekstində Aİ-nin səhiyyə mandarı ilə bağlı müzakirələr daha da intensivləşmişdir. AK-nın ASİ-yə doğru irəliləyiş təklifləri səhiyyədə daha çox inteqrasiyaya doğru başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edilə bilər. ASİ haqqında sənəd 2021-ci ilin may ayında müzakirə olunmuşdur. Bu əslində səhiyyə sahəsində milli hüquqi implementasiya və qanunvericiliklərin unifikasiyası üçün unikal model olardı. Eyni zamanda bu, səhiyyə sahəsində hüquqi inteqrasiya üçün atılmış ən yaxşı institusional çərçivə hesab edilir. ASİ-ni inkişaf etdirmək üçün müəyyən edilmiş əsas amillər bunlardır: nəzarət və monitorinq, böhrana hazırlıq, maliyyələşdirmə, siyasi iradə, ictimai səhiyyə xərclərinə baxış, əhalinin məlumatlılığı, marağı və publik səhiyyə məsələləri. Bu amillər dövlətüstü fəaliyyətə doğru tam hərəkət etmək, faktiki çərçivədə səmərəliliyin artırılması, tam hökumətlərarası istiqamətdə daha çox koordinasiyanı [16] əsaslandırır. Bunlar göstərir ki, ASİ-nin inkişafı mövcud milli qanunvericiliklərin inkişafı və onların daha səmərəli implementasiyası çərçivəsində mümkündür.

Aİ orqanlarından Avropa Parlamenti və Şura səhiyyə sahəsində normaların yaradılması və implementasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır. Hər iki qurum adı qanunvericilik prosedurlarına uyğun olaraq aşağıdakı məsələləri həll edir:

a) insan mənşəli orqan və maddələrin, qan və qan törəmələrinin keyfiyyət və təhlükəsizliyinin yüksək standartlarını müəyyən edən tədbirlər; bu tədbirlər heç bir Üzv Dövlətə daha sərt qoruyucu tədbirləri saxlamağa və ya tətbiq etməyə mane olmayacaq;

b) birbaşa məqsədi əhalinin sağlamlığının qorunması olan baytarlıq və fitosanitariya sahəsində tədbirlər;

c) tibbi istifadə üçün dərman vasitələri və cihazları üçün yüksək keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarını müəyyən edən tədbirlər [3].

Göründüyü kimi, Aİ və onun ayrı-ayrı qurumları səhiyyə sahəsi üzrə, o cümlədən səhiyyə siyasətinin müəyyən edilməsi, sağlamlıq xidmətlərinin, tibbi xidmətin təşkili və çatımlılığını üzrə milli hüquqi öhdəliklərə hörmət etməlidir. Eyni zamanda milli hüquqi implementasiyanın daha səmərəli nəticəsinə nail olmaq üçün Aİ üzv dövlətlərin öhdəliklərinə səhiyyə xidmətlərinin və tibbi xidmətin idarə edilməsi və onlara müəyyən edilmiş resursların bölüşdürülməsi də daxildir.

Avropada səhiyyənin ayrı-ayrı sahələrində milli hüquqi implementasiya baxımından mühüm addımlar atılmışdır. Məsələn, 1965-ci ildə dərman vasitələrinə dair qanunvericilik qəbul edilmişdi. Bu qanunlar dərman vasitələrinin tədqiqi və istehsalının yüksək standartlarını, milli dərman vasitələrinə lisenziyalaşdırma prosedurlarının uyğunlaşdırılmasını təmin etmək, reklam, etiketləmə və paylama qaydalarının implementasiyanı özündə ehtiva etmişdir. Tibb və publik səhiyyə sahəsində tədqiqat proqramlarının implementasiyasına 1978-ci ildən başlamışdır. Bundan əlavə, yaşlanma, ətraf mühit və həyat tərzi ilə bağlı sağlamlıq problemləri, radiasiya riskləri və insan genomunun təhlili kimi mövzular da həmin dövrdən daha da aktual olmuşdur.

Təqdirəlayiq haldır ki, Aİ-də qanunvericilik proseslərinin təhlilini və monitorinqini

aparan “EU Monitor” Aİ-də implementasiya üçün konkret hüquqi alətlər müəyyən etmişdir: təqdim edilmiş qərar, direktiv və təlimatlar, daha sonra qərarın, direktivin və təlimatların implementasiyası. Təqdim edilmiş qərar - Aİ-nin bu hüquqi qüvvəyə malik aktı birbaşa qurumun bütün üzv dövlətlərində tətbiq edilir. Təqdim edilmiş qərarlar konkret hüquqi şəxslərə ünvanlana bilər, bu halda o, yalnız onlar üçün məcburidir. Təqdim edilmiş direktiv – Aİ-nin hüquqi cəhətdən məcburi olan bu aktı Birliyə üzv olan bütün dövlətlərin yerinə yetirməli olduğu bir sıra məqsədləri müəyyən edir. Üzv dövlətlər tələb olunan məqsədləri yerinə yetirmək üçün uyğun gördükləri üsulu seçməkdə azaddırlar. Təqdim edilmiş təlimat – Aİ-nin bu hüquqi qüvvəyə malik aktı birbaşa İttifaqın bütün üzv dövlətlərində tətbiq edilir. Təqdim olunan tənzimləmə yaratdığı birbaşa təsir baxımından milli qanunvericiliyə bənzəyir. Qərarın implementasiyası isə, Aİ-nin bu hüquqi qüvvəyə malik aktı qurumun bütün üzv dövlətlərində birbaşa tətbiq edilir. Qərarların icrası konkret hüquqi şəxslərə aid ola bilər, bu halda o, yalnız onlar üçün məcburidir. Direktivin icrası Birliyə üzv olan bütün dövlətlərin yerinə yetirməli olduğu bir sıra məqsədləri müəyyən edir.

Üzv dövlətlər tələb olunan məqsədləri yerinə yetirmək üçün uyğun gördükləri üsulu seçməkdə azaddırlar. Təlimatların implementasiyası – İttifaqın bu hüquqi qüvvəyə malik aktı milli qanunvericiliyə uyğun olaraq Aİ-nin bütün üzv dövlətlərində birbaşa tətbiq edilir. Hər ikisi bir-birinə zidd olduqda, implementasiya qaydaları milli qanunvericilikdən üstündür [21].

Aİ institutları kontekstində səhiyyə sahəsində milli hüquqi implementasiya üç əsas meyar üzrə inkişaf edib: 1) Aİ normalarının implementasiyasında ittifaqın institusional mexanizmlərinin mühüm rolu danılmazdır. Səhiyyə və qida təhlükəsizliyi ilə bağlı Parlamentin qanunverici kimi rolu gücləndirilmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və ekspertlərlə dialoqla Komissiyanın qanunvericilik təşəbbüslərinə başlama üsulu dəqiqləşdirilmişdir. 2005-ci ildən Aİ-nin səhiyyə proqramlarının icrası Səhiyyə və İstehlakçılar üzrə İcraçı Agentliyə həvalə edilmişdir; 2) Sürətli və çevik reaksiya qabiliyyətinin gücləndirilməsi zərurəti. COVID-19 pandemiyası, xüsusilə sürətli qlobal xəstəliklərin yayılmasını asanlaşdırdığı bir dövrdə, Aİ-nin əsas sağlamlıq təhdidlərinə koordinasiya şəkildə reaksiya verməsini təmin etmək üçün sürətli reaksiya qabiliyyətinə ehtiyac olduğunu bir daha təsdiq olundu. Bu baxımdan, Komissiya 2021-ci ilin sentyabrında yeni xüsusi Avropa Səhiyyə Fövqəladə Hallara Hazırlıq və Cavab Təşkilatı (HERA) yaratmışdır; 3) Sağlamlığın möhkəmləndirilməsi və xəstəliklərin qarşısının alınması üzrə koordinasiyanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Məqsəd şəxsi həyat tərzini və iqtisadi və ətraf mühit amilləri (pestisidlər, ağır metallar, endokrin pozucular) ilə əlaqəli sağlamlığın əsas mənfi tendensiyaları ilə mübarizə aparmaqdır.

Aİ normalarının implementasiyası baxımından EU4Health Proqramı (2021-2027) digər fondlar və proqramlarla birlikdə milli hüquqi implementasiyaya kömək edir. Bu proqramın daha çevik implementasiya məqsədləri sənədin məzmununda qeyd edilir. Proqram Aİ-də sağlamlığı yaxşılaşdırmaq və gücləndirmək üçün xəstəliklərin qarşısının

alınması və sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq sağlamlıq təşəbbüsləri və əməkdaşlığı dəstəkləyir. Aİ Üzv Dövlətlərinin və Aİ-nin transsərhəd sağlamlıq təhlükələri ilə mübarizə imkanlarını gücləndirmək üçün proqram aşağıdakıları dəstəkləyir: transsərhəd sağlamlıq təhlükələrinin qarşısının alınması, hazırlıq və cavab tədbirləri; böhranla əlaqəli əsas məhsulların milli ehtiyatının tamamlanması; tibbi, səhiyyə və yardımçı heyət ehtiyatının yaradılması. Səhiyyəyə artan tələbata cavab verməyə və əhalinin sağlamlığının daha ədalətli qorunmasına töhfə vermək üçün: dərman vasitələrinin, tibbi cihazların və böhranla əlaqəli məhsulların təkmilləşdirilmiş əlçatanlığının, əlçatanlığının və əlverişliliyinin dəstəklənməsi. Səhiyyə sistemlərinin davamlılığını və resurs səmərəliliyini artırmaq üçün EU4health aşağıdakılara töhfə verən tədbirləri dəstəkləyir: sağlamlıq məlumatlarının, rəqəmsal alətlərin və xidmətlərin gücləndirilməsi və səhiyyənin rəqəmsal transformasiyası; səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi; Aİ-nin səhiyyə qanunvericiliyinin və sübuta əsaslanan qərarların qəbul edilməsinin hazırlanması və həyata keçirilməsi; Üzv Dövlətlərin səhiyyə sistemləri arasında inteqrasiya olunmuş iş [7].

Üzv dövlətlər AK ilə əlaqəli şəkildə 168-ci maddənin 1-ci bəndində qeyd olunan sahələr üzrə öz siyasət və proqramlarını əlaqələndirirlər. Əlaqələndirmə milli hüquqi implementasiya üçün vacib element hesab edilir. AK belə koordinasiya və təşəbbüsləri inkişaf etdirir, eyni zamanda qabaqcıl təcrübə mübadiləsinin təşkilinə, təlimatların, dövrü monitorinq və qiymətləndirmə üçün zəruri hesab edilən elementlərin hazırlanmasını

həyata keçirir. Səhiyyə sahəsində AK illik iş proqramlarını hazırlayır, qəbul edir və həyata keçirir, proqram məqsədlərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı tərəqqiyə nəzarət edir və hesabat verir. O, həmçinin proqramın həyata keçirilməsi üçün aktual olan texniki və ya elmi məsələlərlə bağlı müvafiq qeyri-mərkəzləşdirilmiş qurumların və səhiyyə sahəsində müstəqil ekspertlərin fikirlərini öyrənə bilər. Proqramı Səhiyyə və Rəqəmsal İcra Agentliyi (HaDEA) həyata keçirir. Proqram eyni zamanda Aİ-yə daxil olmayan ölkələri də əhatə edir. Norveç, İspaniya, Ukrayna və Moldova EU4Health Proqramı ilə əlaqələndirilməklə [7] bu ölkələrin də milli qanunvericiliklərində səhiyyə ilə bağlı normaların implementasiyasına dair fəaliyyətlər icra edilir. Beləliklə, EU4Health proqramı COVID-19 pandemiyasına cavab olaraq qəbul edilsədə də, pandemiya milli səhiyyə sistemlərinin hüquq normalarının implementasiyası baxımından zəifliyini göstərdi. Lakin EU4Health Proqramı daha güclü, daha davamlı və daha əlçatan səhiyyə sistemləri qurmaqla milli hüquqi səviyyəyə daha rahat implementasiya imkanlarına malik olan uzunmüddətli sağlamlıq problemlərini aradan qaldırmağa qadir bir proqram kimi özünü təsdiq etdi.

Aİ çərçivəsində milli hüquqi implementasiyanın şərtləndirən amil xəstəliklərin qarşısının alınması və sağlamlığın möhkəmləndirilməsi ilə bağlı zəruri addımların atılmasıdır. Xüsusilə Aİ daxilində xərçəng xəstəliyi ikinci ölüm səbəbi hesab edilir. Onun nəticələri təkcə fərdi və ailə səviyyəsində deyil, həm də milli səhiyyə sistemləri, büdcələr və iqtisadi məhsuldarlıq səviyyəsində hiss olunur. Bu xəstəliklə mübarizə eyni zamanda milli hüquqi implementasiyaya təsir

edən məqamlardandır. Parlament buna görə də Xərçənglə Mübarizə üzrə Xüsusi Komitə yaratdı. 2021-ci ildə Avropanın xərçəngə qarşı mübarizə planı qəbul edilmişdir. Bu isə milli hüquqi implementasiya baxımından xərçənglə mübarizənin effektivliyini artıran mühüm amil oldu.

Aİ-nin səhiyyə sahəsində normalarının milli hüquqi implementasiyasında ən mühüm uğuru onun ÜST-lə qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində sıx əlaqələrinin inkişafı ilə bağlıdır. 2020-ci ilin əvvəlində COVID-19 pandemiyası zamanı ÜST ilə əməkdaşlıq mühüm sosial zərurətdən irəli gəlirdi. Milli hüquqi implementasiya baxımından, təcili prosedurlar çərçivəsində bir çox xüsusi tədbirlər qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, qeyd olunan məsələ üzrə Aİ yoluxucu xəstəliklərə və sağlamlığa transsərhəd təhlükələrə münasibətdə Erkən Xəbərdarlıq və Cavab Sistemini tətbiq etmişdir. Həmçinin Aİ-nin Səhiyyə Təhlükəsizliyi Komitəsi epidemiyalara cavab tədbirləri də görmüşdür. 2020-ci il ərzində AK bütün Üzv Dövlətlərdə bir neçə sahədə artan dayanıqlığın yaradılmasına kömək etmək üçün əlavə tədbirlər görməyə davam etdi. Tədbirlərə milli əlaqə proqramlarının qoşulması, səyahət istisnalarının genişləndirilməsi, daha geniş sınaq və vaksinlərin təmin edilməsi ilə bağlı tam milli səviyyədə normativ hüquqi implementasiya tələb edən tədbirlər görüldü. COVID-19 cavab paketinə aşağıdakılar daxildir: Əlavə COVID-19 cavab tədbirləri ilə bağlı komissiya məlumatı; Komissiyanın COVID-19 test strategiyalarına dair tövsiyəsi; Sürətli antigen testlərinin istifadəsi ilə bağlı Komissiyanın tövsiyəsi [14]. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu tədbirlər Aİ ölkələrində birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olmaqla, tam

şəkildə implementasiya olunmuş Aİ normaları idi.

Aİ-də narkotiklər, alkoqol və tütündən istifadə insan sağlamlığına ciddi təsir göstərən həyat tərz faktorlarıdır. Bunlara qarşı mübarizə Aİ-nin səhiyyə siyasətində əsas məsələ kimi çıxış etmişdir. 2016-cı ildən tətbiq edilən Tütün Məhsulu Direktivi (2014/40/EU Direktivi) və Tütün Vergisi Direktivi (Şuranın Direktivi 2011/64/EU) bu mübarizədə mühüm mərhələlər olmuşdur. 2020-ci ilin dekabrında Şura yeni 2021-2025-ci illər üçün Aİ Narkotik Strategiyasını təsdiqləmişdir. Sənəd ümumi siyasi çərçivə yaradır və Aİ-nin qeyri-qanuni narkotiklərlə bağlı siyasəti üçün üç əsas istiqamət üzrə strateji prioritetləri müəyyən edir: narkotik təchizatının azaldılması, narkotiklərə tələbatın azaldılması və narkotiklərlə bağlı zərərin aradan qaldırılması [14]. Qeyd edək ki, səhiyyə sahəsində qüvvədə olan Aİ direktivlərindən hazırda alkoqolla mübarizədən başqa, digərləri milli hüquqi səviyyədə effektiv implementasiya imkanlarına malik sənədlərdir.

Lissabon müqaviləsində səhiyyə siyasətinə və milli hüquqi implementasiyaya təsir edəcək bir neçə yenilik mövcuddur. İlk növbədə vətəndaş cəmiyyətinin bu sahədə rolu xeyli güclənmişdir. Milli hüquqi implemetasiya tədbirlərinin görülməsi baxımından vətəndaş cəmiyyətinin müstəsna rolu danılmazdır. Xüsusilə hər hansı səhiyyəyə aid sektorlarda maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi xüsusi effekti ilə səciyyələnir.

Parlament və Şura insan sağlamlığının qorunması və yaxşılaşdırılması, xüsusən də əsas transsərhəd sağlamlıq bəlalaları ilə mübarizə, monitorinq, sağlamlıq üçün ciddi transsərhəd təhlükələrin erkən xəbərdar

edilməsi və onlarla mübarizə ilə bağlı tədbirlər qəbul edə bilər. Lissabon Müqaviləsi açıq şəkildə monitoring və qiymətləndirmə yanaşmasını səhiyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi təqdim edir. proseslər və ictimai səhiyyə tədbirlərinin təsiri haqqında məlumatların sisteməlik şəkildə toplanması və təhlili ehtiyacını vurğulayır. Daha möhkəm qanunvericilik bazasına malik olmaq Avropa Komissiyasına üzv dövlətlərlə sıx təmasda olaraq təlimatların və göstəricilərin yaradılmasına, qabaqcıl təcrübə mübadiləsinin təşkilinə, dövrü monitoring və qiymətləndirmə üçün zəruri elementlərin hazırlanmasına yönəlmiş təşəbbüsləri təşviq etməyə imkan verir. Qeyd olunan yeni müddəalar Avropa ölkələri arasında səhiyyə üzrə əməkdaşlığı asanlaşdırmağa və genişləndirməyə hesablanmışdır.

Aİ-nin qanunvericilik bazasında təsbit olunmuş publik sağlamlıq sahəsində monitoring və qiymətləndirmə konsepsiyası insan sağlamlığının daha yüksək səviyyədə qorunmasına nail olmaq üçün Aİ-nin səhiyyə sahəsində öhdəliklərinin implementasiyasını təmin etmək üçün istifadə edilir.

İnsan sağlamlığı üçün mühüm məsələlərdən bir də ciddi transsərhəd təhdidləri ilə bağlıdır. Bununla mübarizə üzrə fəaliyyətlər Aİ səviyyəsində təşviq edilir və milli hüquqi implementasiyaya təsir edən əsas amillərdən hesab edilir. Bu sahədə üzv dövlətlər arasında sağlamlıq siyasətlərinin bir-birini tamamlaması milli qanunvericiliklərin təkmilləşdirilməsi üçün əməkdaşlıq vacib şərtlərdəndir. Transsərhəd əməkdaşlıq məsələsi yoluxucu xəstəliklərlə bağlı xüsusilə vacibdir. Bu mənada Aİ səviyyəsində Avropa Xəstəliklərin Qarşısının Alınması və Nəzarət Mərkəzinin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Burada erkən xəbərdarlıq, monitoring və müşahidə fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı yanaşmaların daha da zənginləşdirilməsi, icma səviyyəsində profilaktika və nəzarət tədbirlərinin texniki və elmi qiymətləndirilməsi üçün tədbirlər stimullaşdırılır [15].

Aİ-nin səhiyyə üzrə hüquq normalarının implementasiyası ilə bağlı Aİ Ədalət Məhkəməsinin presedentləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biz elmi işin əvvəlki paraqraflarında bu məsələyə toxunmuşduq. Burada isə bir sıra məqamlara da aydınlıq gətirilməsi zəruridir. Məhkəmə öz qərarlarında səhiyyə xidmətinin göstərilməsi hüququnu Aİ hüququnun fundamental, konstitusiya prinsiplərindən hesab edir. Məhkəmə İrlandiyada abortla bağlı 1991-ci il Qroqan qərarında səhiyyəyə Aİ qanunlarına tabe olan xidmət kimi baxdığını açıq şəkildə bildirmişdir. Orada qeyd olunur ki, tibbi baxımdan hamiləliyin dayandırılması Müqavilənin 60-cı maddəsinin mənasında dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilən tibbi xidmət təşkil edir. Hamiləliyin tibbi dayandırılmasının qadağan olunduğu Üzv Dövlət üçün, hamiləliyin könüllü olaraq dayandırılmasının qanuni şəkildə həyata keçirildiyi digər Üzv Dövlətdə klinikalar və onların yeri sözügedən klinikaların sözügedən məlumatın yayılmasında heç bir iştirakı olmayan klinikalarla əlaqə vasitələri haqqında məlumatın yayılmasını qadağan etməsi Birlük qanunvericiliyinə zidd deyil [13]. 1998-ci il Kohll və Decker qərarlarına əsasən digər Üzv Dövlətdə tibbi cihazların və ya tibbi məhsulların reseptlə alınması üçün əvvəlcədən icazə tələb olunmur [12]. Bu qərar kənarında əvvəlcədən icazə almadan satın alınan bəzi məhsullar üçün kompensasiyanı rədd edən Lüksemburq siyasətlərini ləğv edərək, daxili bazar qanunlarını açıq şəkildə səhiyyə xidmətlərinə tətbiq

etmişdir [12]. Qeyd olunan qərarların yuxarıdakı paraqraflarda da verdiyimiz şərhlərindən görünür ki, məhkəmənin qərarı səhiyyə sahəsində milli hüquqi implementasiyaya əhəmiyyətli təsir etmişdir.

Aİ-nin Publik səhiyyə üzrə fəaliyyət proqramında da milli hüquqi implementasiya baxımından vacib element səhiyyə üzrə monitorinq sisteminin tətbiqi ilə bağlıdır. Buraya sağlamlıq vəziyyəti və sağlamlıq determinantları üçün göstəricilərin yaradılması və məlumatların toplanması üçün razılaşıdırılmış üsullar daxildir. Bundan əlavə, səhiyyə məsələləri ilə bağlı təhlil, məsləhət, hesabat və konsultasiya üçün metodların hazırlanması və istifadəsi, Aİ-nin səhiyyə sahəsində ən yaxşı təcrübəni təhlil edilməsi implementasiya tədbirləri baxımından səmərəli nəticə verə bilər. Digər sosial və səhiyyə determinantları, ətraf mühitlə bağlı sağlamlıq determinantları üzrə strategiyaların və tədbirlərin işlənilməsi bu sahədə işlək mexanizm ola bilər. Aİ layihələri həyata keçirən səhiyyə qeyri-hökumət təşkilatları üçün maliyyə vəsaiti ilə təmin etməsi [10] də bu normaların implementasiyasında mühüm göstərici hesab edilir.

Beləliklə, səhiyyə sahəsində Aİ çərçivəsində qəbul olunan normalar birincisi, bu qurumun əsas təsis müqavilələrindən qaynaqlanmaqla milli hüquqi səviyyədə hüquqi məcburilik qazanır. İkincisi, Aİ normalarının milli hüquqi implementasiyasına daha çox təsir edən şərait COVID-19 pandemiyası olmuşdur. Eyni zamanda, bu qurum daxilində transsərhəd sağlamlıq təhlükələrinin qarşısının alınması, hazırlıq və cavab tədbirləri, tibbi, səhiyyə və yardımçı kadrların ehtiyatının yaradılması, milli səhiyyə sistemlərinin gücləndirilməsi, Aİ-nin səhiyyə qanunvericiliyinin

hazırlanması və implementasiyası, milli səhiyyə sistemləri arasında inteqrasiya olunmuş fəaliyyət prioritetidir. Bundan əlavə, Aİ-normalarının milli hüquqi implementasiyasında EU4Health Proqramının implementasiyası və Avropa Səhiyyə İttifaqının reallaşması tendensiyası ən vacib olan məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Andriukaitis V. The European Health Union is an initiative with potential to shape European politics for decades to come. Eurohealth. 2020.
2. Ben Duncan, Health policy in the European Union: how it's made and how to influence it, BMJ. 2002 Apr 27; 324(7344).
3. CONSOLIDATED VERSION OF THE TREATY ON THE FUNCTIONING OF THE EUROPEAN UNION, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF>
4. Constitution of Spain. <https://www.boe.es/legislacion/documentos/ConstitucionINGLES.pdf>
5. European Union Charter of Fundamental Rights of the European Union. Off. J. Eur. Union. 2012:17
6. European Union Tobacco Products Directive. Off. J. Eur. Union. 2014;127:38.
7. EU4Health programme 2021-2027 – a vision for a healthier European Union, https://health.ec.europa.eu/funding/eu4health-programme-2021-2027-vision-healthier-european-union_en
8. EU Health Policy Platform, https://health.ec.europa.eu/eu-health-policy/interest-groups/eu-health-policy-platform_en
9. EU law, <https://www.citizensinformation.ie/en/government-in-ireland/european-government/eu-law/how-eu-law-works/#4022f6>
10. Health policy in the European Union: how it's made and how to influence it. Ben Duncan, BMJ. 2002 Apr 27; 324(7344): 1027–1030. doi: 10.1136/bmj.324.7344.1027, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1122958/>

11. Implementation of international treaties' norms in European Union countries, <https://cyberleninka.ru/article/n/implementation-of-international-treaties-norms-in-european-union-countries>
12. Implementing Value-based Health Care in Europe: Handbook for Pioneers, https://eithealth.eu/wp-content/uploads/2020/05/Implementing-Value-Based-Healthcare-In-Europe_web-4.pdf
13. Judgment of the Court of 4 October 1991. The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd v Stephen Grogan and others. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61990CJ0159>
14. Public health, <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/49/public-health>
15. Svetla Tsolova, The Treaty of Lisbon and public health in the EU , European Journal of Public Health, Volume 20, Issue 4, August 2010, Page 475, <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckp235> Published: 03 February 2010
16. The European Health Union: European Union's Concern about Health for All. Concepts, Definition, and Scenarios, Marie Nabbe and Helmut Brand, Healthcare (Basel). 2021 Dec; 9(12): 1741. Published online 2021 Dec 17. doi: 10.3390/healthcare9121741
17. THE JUDGMENTS OF 1998 IN KOHLL AND DECKER, https://curia.europa.eu/jcms/jcms/p1_2018896/en/
18. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11997D/TXT>
19. Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/09/9-01/tfeu_cons.html
20. WHO WHO Director-General's Opening Remarks at the Media Briefing on COVID-19-13 March 2020. [(accessed on 30 May 2021)]. Available online: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-mission-briefing-on-covid-19---13-march-2020>
21. <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vh75mdhkg4s0>

The peculiarities of the national-legal implementation of international law norms in the field of healthcare within the European Union

Huseynova Fatima Etibar gizi,
Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor of the Department
of Private International Law and European Law Baku State University.
e-mail: lawyer.fatima85@gmail.com

The article discusses the peculiarities of the national-legal implementation of international law norms in the field of healthcare within the European Union. It examines the potential influence of the European Union's healthcare policy on the implementation of legislation in this area. The position of European Union legislation on legal implementation is analyzed. Approaches existing in legal doctrine on this issue are reviewed. The legal foundations of implementation are considered.

Key words: European Union, healthcare, international law norms, national legal implementation, European Union legislation, domestic legislation.

**Особенности национально-правовой имплементации норм
международного права в сфере здравоохранения
в рамках Европейского союза**

Гусейнова Фатима Этибар кызы
доктор философии по праву, доцент кафедры Международного
частного права и Европейского права Бакинского
Государственного Университета.

Эл-почта: lawyer.fatima85@gmail.com

В статье рассматриваются особенности национально-правовой имплементации норм международного права в сфере здравоохранения в рамках Европейского Союза. Исследуются возможности влияния здравоохранительной политики Европейского Союза на реализацию законодательства в этой области. Анализируется позиция законодательства Европейского Союза по вопросам правовой имплементации. Осуществляется анализ подходов, существующих в правовой доктрине по данному вопросу. Рассматриваются правовые основы имплементации.

Ключевые слова: Европейский Союз, здравоохранение, нормы международного права, национальная правовая имплементация, законодательство Европейского Союза, внутригосударственное законодательство.

**Avrupa Birliđi'nde sađlık alanında uluslararası hukuk
normlarının ulusal yasal uygulamasının özellikleri**

Huseynova Fatima Etibar gizi,
Hukuk Doktoru, Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi
“Uluslararası Özel Hukuk ve Avrupa Hukuku Bölümü Doçenti.

e-posta: lawyer.fatima85@gmail.com

Makalede, Avrupa Birliđi çerçevesinde sađlık alanında uluslararası hukuk normlarının ulusal hukukta uygulanmasının özellikleri ele alınmaktadır. Avrupa Birliđi'nin sađlık politikasının bu alandaki mevzuatın uygulanmasını etkileme olanakları araştırılıyor. Avrupa Birliđi mevzuatının hukuki uygulamaya ilişkin konumunun analizi. Bu bağlamda hukuk doktrindeki yaklaşımların analizi yapılmaktadır. Uygulamanın hukuki dayanađı analiz edilir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliđi, sađlık hizmeti, uluslararası hukuk normları, ulusal yasal uygulama, Avrupa Birliđi mevzuatı, ulusal mevzuat.

DOI: 10.5281/zenodo.15310705

Azərbaycan Respublikası məhkəmlərində vərəsəliklə bağlı beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi

**Qafarova Xanımana Rüstəm qızı,
BDU Hüquq fakültəsi “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ” kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.
e-mail: xanim84.84@mail.ru**

Məqalədə beynəlxalq hüquq normalarının vərəsəlik münasibətlərinə tətbiqi məsələləri araşdırılır. İlk olaraq, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqinin yalnız səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirildiyi vurğulanır. Beynəlxalq hüquq sistemində müqavilə normaları ilə yanaşı, adət normaları və beynəlxalq təşkilatların daxili aktlarının da mühüm rol oynadığı qeyd edilir.

Müəllif həmçinin məhkəmələrin yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edə biləcəyini göstərir. Bununla belə, bəzi hallarda milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normaları ilə uyğunlaşdırılması nəticəsində AR-in tərəfdar olmadığı müqavilə normaları dolayısı ilə tətbiq edilə bilər. Xüsusilə beynəlxalq vərəsəlik münasibətləri kontekstində məhkəmələrin kolliziya normaları vasitəsilə xarici hüququ tətbiq edə bilməsi və bu zaman müxtəlif hüquqi yanaşmalardan istifadə edilməsi məsələsi təhlil edilir.

Məqalədə, həmçinin beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərinin və jus cogens normalarının AR məhkəmələri tərəfindən birbaşa tətbiq olunma biləcəyi vurğulanır.

Açar sözlər: beynəlxalq müqavilələr, xarici hüququn tətbiqi, məhkəmə mübahisələri, public order.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, vərəsəlik münasibətlərinə beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi zamanı aşağıdakı məqamalar diqqətə alınmalıdır. Birinci, tətbiq hüquq normalarının realizəsinin elə bir formasıdır ki, o yalnız səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Konstitusiyanın 71.VII maddəsi insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı mübahisələrin məhkəmələr tərəfindən həll edilməsini müəyyən edir [3]. AR “BXH haqqında” Qanunun 1.5-ci maddəsinə müvafiq olaraq, tətbiq üzrə məhkəməyə aid edilən müddəalar tətbiq səlahiyyətlərinə malik olan digər orqanlara da şamil edilir [2]. İkinci, tətbiq ediləcək beynəlxalq hüquq normaları yalnız beynəlxalq müqavilə normaları deyildir. Bu normaların sistemində müqavilə normaları ilə yanaşı, adət normaları, beynəlxalq təşkilatların daxili aktlarının normaları da daxildir. Əlbəttə, bu normativ sistemdə beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri əsas normalardır. Üçüncü, məhkəmələr yalnız AR-in tərəfdar olduğu beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edə bilər. Düzdür, ilk baxışda Konstitusiya (m.148.II) [3] başda olmaqla milli qanunvericilik aktlarından belə bir ilkin nəticə çıxarmaq olar ki, qanunvericilikdəki “tərəfdar olma” tələbi yalnız beynəlxalq müqavilələrə aiddir. Əslində, nəzərə alsaq ki,

beynəlxalq hüquq normalarının (mənbəyindən asılı olmayaraq) yaranma prosesi iki: normanın məzmununun müəyyən edilməsi və hüquqi qüvvəsinin tanınması (opinio juris) mərhələdən keçir, o halda tərəfdar olmanın hər bir beynəlxalq hüquq normasına aid olması ilə razılaşmaq lazımdır. Məsələn, Konstitusiyanın 10-cu maddəsi, “Normativ hüquq aktlar haqqında” Konstitusiya Qanununun 8 və 22-ci maddələri beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri və normalarına AR-in tərəfdar olmasını təsdiqləyir [5]. Digər tərəfdən, Konstitusiyanın 151-ci maddəsinin adındakı “beynəlxalq aktlar” ifadəsini genişləndirici təfsir edərək, müqavilədən başqa digər aktların da bu anlayış altında birləşməsi qənaətinə gəlmək olar. Əlbəttə ki, burada ilk olaraq beynəlxalq təşkilatların daxili hüququna aid aktlar diqqətə alınmalıdır. Bu şərtlə ki, sonuncu aktların hüquqi qüvvəsi beynəlxalq təşkilatın təsis aktına müvafiq olaraq müəyyən edilir. Tətbiq edilməsi üçün bu aktların AR tərəfindən tanınması lazımdır. Bunları nəzərə alarkən, məhkəmələr AR-in tərəfdar olmadığı beynəlxalq aktların müddəalarını tətbiq edə bilmələri sualı qarşımızda durmur. Əlbəttə bu sualın cavabı “xeyr tətbiq edilə bilməz” olmalıdır. Üstəgəl, MPM-nin 13-cü maddəsində də məhz məhkəmənin “AR-in tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələrə” əsaslanması qeyd olunur [4].

Amma təcrübədə bu sualın cavablandırılmasında məhkəmədə tərəddüd yarada biləcək hallara rast gəlmək olar: 1) AR vərsəlik münasibətləri sahəsində normaları ümumiləşdirən əksər universal müqavilələrdə iştirak etmir. Ancaq həmin müqavilələrdə təsbit olunan bir çox müddəalar dolayısı unifikasiya yolu ilə qanunvericiliyimizə daxil edilmişdir. Burada milli qanunvericiliyin harmonizasiya

edilməsi aydındır, lakin AR bu müddəaların daxil edildiyi beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxmadığı üçün müqavilə üzrə üzərinə hər hansı öhdəlik, o cümlədən müqavilə müddəalarının tətbiq edilməsi öhdəliyi götürmür. Deməli, belə hallarda AR məhkəməsi, həmin müqavilə müddəalarının özünün milli qanunvericilik normaları olaraq tətbiq edir. Amma bu növ beynəlxalq müqavilələrin müddəalarının realizəsi aşağıdakıların olmasını istisna etmir: 1) AR qanunvericiliyi ilə beynəlxalq müqavilə normaları arasında ziddiyyətin olmasını; 2) beynəlxalq müqavilə norması (kolliziya norması) əsasında AR hüququnun tətbiq edilməsini. Ancaq mübahisənin beynəlxalq vərsəlik münasibətlərdən yarandığını, çıxarılacaq qərarın başqa dövlətdə icra edilməsinin və s. nəzərə alaraq, məhkəmə hesab edirik ki, tətbiq edəcəyi milli qanunvericilik normalasının, məsələn, “BXH haqqında” Qanunun 29.1-ci maddəsinin təfsiri zamanı, vərsəliyin vahid hüquqi rejimə tabe edilməsi ilə bağlı 1989-cu il Haaqa konvensiyasına istinad edə bilər; 2) bəzən vərsəliklə bağlı normaları təsbit edən beynəlxalq müqavilələr kolliziya norması əsasında onun üzvü olmayan dövlətin, o cümlədən AR-in qanunvericiliyinin də tətbiq edilə bilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, 1989-cu il Haaqa konvensiyasının 2-ci maddəsində deyildiyi kimi tətbiq olunacaq hüquq üzv olmayan dövlətin hüququ olsa belə, tətbiq olunandır [12]; 3) məhkəmə, AR-in tərəfdar olmadığı, ancaq kolliziya norması əsasında müqavilədə iştirak edən dövlətin hüququnu tətbiq edə bilər. Əlbəttə, bu halda məhkəmə qərarını beynəlxalq müqavilənin həmin üzv dövlətin hüquq sistemində daxil olması ilə əsaslandırma bilər. Hesab edirik ki, AR məhkəməsi rastlaşa biləcəyi belə hallarda AR-in tərəfdar olmadığı beynəlxalq müqavilələri tətbiq edə bilməyəcəyini ümumi

qayda (ordre public) ilə əsaslandırma bilər. Belə ki, “BXH haqqında” Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən, məhkəmə Konstitusiyaya və referendumla qəbul edilmiş aktlara zidd olan hər hansı xarici hüquq normaalarını tətbiq etmir [2]. Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə müvafiq olaraq isə yalnız AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilə bilər [3].

Dördüncü, AR məhkəmələri beynəlxalq hüquq normalarını beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərindən yaranan mübahisələrdə birbaşa tətbiq edir. Əslində biz bununla beynəlxalq hüquq normaları birbaşa tətbiq edilə bilərmi sualını cavablandırmış olduq. Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsipləri ilə bağlı biz artıq qeyd etdik ki, bu prinsiplər birbaşa tətbiq edilir. Və bu milli hüquq doktrinasında da qeyd edilir [6, s.84]. Əlbəttə milli hüquq doktrinasının bu mövqeyini aşağıdakılarla da əsaslandırmaq olar: 1) beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri “Müqavilələr hüququ haqqında” 1969-cu il Vyana Konvensiyasının (AR 2017-ci ildən tərəfdardır) 53-cü maddəsinə müvafiq olaraq, jus cogens normaları olmaqla beynəlxalq hüquq qaydasını təşkil edirlər [15]. Tətbiq ediləcək hər hansı hüquq norması bu prinsiplərə zidd ola və tətbiq edilə bilməz; 2) qeyd olunan prinsiplərin milli qanunvericilik üçün üstün hüquqi qüvvəyə malik olması da bu prinsiplərin birbaşa tətbiq edilə bilməsini şərtləndirir; 3) Konstitusiyanın 71.VI maddəsinə əsasən, insan hüquqlarının AR ərazisində birbaşa qüvvədə olması da fikrimizi təsdiqləyən əlavə amil qismində çıxış edir [3].

Azərbaycanlı alim Ə.Q.Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, “mülki qanunvericilik beynəlxalq müqavilə normalarının daxilə birbaşa tətbiqini nəzərdə tutur” [7, s.144] fikri isə,

MM-in 3.1-ci maddəsindəki beynəlxalq müqavilə normalarının birbaşa tətbiq edilə bilməsi barədə müddəaya söykənir. Bu maddəyə görə, beynəlxalq müqavilədən onun tətbiqi üçün milli qanunvericilik aktının qəbul edilməsi tələbi irəli gəlmirsə, AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin normaları AR məhkəmələri tərəfindən birbaşa tətbiq edilir. Bu müddəanın vərəsəlik münasibətlərinə də şamil edilməsi hər hansı şübhə doğurmur. MPM-in 13.1-ci maddəsində təsbit edilən “məhkəmə mübahisələri... AR-in tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələrə... əsasən həll edir” müddəasını da məhz birbaşa tətbiq kimi təfsir etmək lazımdır. Əslində, məhkəmənin məhz bu cür hərəkət etməsi üçün “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 23.4-cü maddəsinin birbaşa tətbiqlə bağlı müddəası ümumi hüquqi əsas qismində çıxış edir.

MM-in 3.1-ci maddəsindəki “beynəlxalq müqavilədən” ifadəsi, birbaşa tətbiqin milli qanunvericiliklə deyil, məhz beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Yəni birbaşa tətbiqin baş verməsi beynəlxalq müqavilədə təsbit edilən müddəanın məzmunundan asılıdır. Məsələn, vərəsəsiz əmlakın hüquqi rejimi ilə bağlı beynəlxalq müqavilə norması məzmun baxımından konkret olduğu üçün birbaşa tətbiq edilir. Belə ki, konkret məzmunlu (özüicraedilən) müqavilə normalarının tətbiqi üçün onların məzmununun milli qanunvericilik aktları vsitəsi ilə konkretləşməsinə ehtiyac olmur. Bu xüsusiyyət həm maddi hüquqi, həm də kolliziya hüquq normaları üçün xarakterikdir. Hərçənd bu xüsusiyyət kolliziya hüquq normalarına münasibətdə özünü daha çox büruzə verir. Eyni zamanda, beynəlxalq müqavilədə təsbit olunan kolliziya normasının tətbiqi, milli qanunvericiliklə müəyyən edilən kolliziya normala-

rının tətbiqində baş verən bəzi problemləri aradan qaldırır.

Kolliziya normasının tətbiqi dedikdə, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən kolliziya normasının konkret münasibətə tətbiq edilməsi başa düşülür. Hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətindən irəli gəlməklə kolliziya normasının tətbiqi digər hüquq normalarının tətbiqindən fərqlənir. İki mərhələdən ibarət olan kolliziya normasının tətbiqi prosesinin birinci mərhələsində, tətbiqin zəruriliyi, konkret münasibətin tənzimlənməsi üçün onun hansı dövlətin hüququnun səlahiyyətli olması müəyyən edilir. Bu mərhələdə əsasən kolliziya normasının təfsiri, geriyə göndərmə və ya 3-cü şəxsə göndərmə kimi məsələlər həll edilir. İkinci mərhələdə isə kolliziya normasının müəyyən etdiyi səlahiyyətli hüququn maddi hüquq normaları tətbiq edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, səlahiyyətli hüquq qismində həm məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin hüququ (*lex fori*), həm də xarici hüquq seçilə bilər. Sonuncu halda xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi məsələsi həll edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tətbiq prosesində ilk olaraq həll edilməli məsələ kolliziya normasının təfsir edilməsidir (qiymətləndirilməsidir) [11, s.625]. Beynəlxalq müqavilədəki kolliziya normalarının təfsiri “Müqavilələr hüququ haqqında” 1969-cu il Vyana Konvensiyasının m.31-33-cü maddələrinə əsasən, müqavilənin məqsədinə uyğun olaraq təfsir edilir [15]. Bu isə, milli kolliziya normalarının təfsirində yaranacaq ziddiyyətlərin (gizli kolliziya) yaranmasının qarşısını alır. Ümumilikdə kolliziya normasının təfsiri iki formada özünü büruzə verə bilər: 1) birinci təfsir (qiymətləndirmə); 2) ikinci təfsir (qiymətləndirmə). İlk olaraq qeyd edək ki, ikinci təfsir kolliziya norması əsasında müəyyən

edilən səlahiyyətli hüququn maddi hüquq normalarının izah edilməsinə aiddir. Bu da tətbiq prosesinin ikinci mərhələsində baş verir və bir qayda olaraq xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi kimi mövcud olur. Bu məsələni biz daha sonra aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Təfsirlə bağlı əsas çətinliklər birinci təfsirdə yaranır. Belə ki, birinci təfsirdə kolliziya normasında nəzərdə tutulan müəyyən hüquqi anlayış və terminlərin izah edilməsindən söhbət gedir. Məsələn, 2000-ci il Qanununun 29.1-ci maddəsində təsbit olunan “vərəsəlik münasibətləri miras qoyan şəxsin vəsiyyətnaməsində vətəndaşı olduğu dövlətin hüququnu seçdiyi hallar istisna olmaqla, onun son daimi yaşadığı ölkənin hüququ əsasında müəyyən edilir” kolliziya normasının həm həcm, həm də bağlama hissəsi müxtəlif hüquqi anlayışlar (“son daimi yaşadığı ölkənin hüququ”, “vətəndaşı olduğu ölkənin hüququnu seçdiyi hallar”, “vərəsəlik üzrə münasibətlər”, “miras qoyanın vəsiyyətnaməsi” və s.) ifadələrdən istifadə olunur. Səlahiyyətli hüququn düzgün müəyyən edilməsi ilk növbədə qeyd olunan anlayışların düzgün təfsir edilməsindən asılıdır. Əlbəttə istifadə olunan anlayışlar məzmun tutumuna və seçim üçün əhəmiyyəti baxımından fərqli ola bilər. Məsələn, “son daimi yaşayış yeri” (*lex domicilii*) vərəsəliklə bağlı kolliziya normasının əsas elementi olmaqla vərəsəliyin kolliziya hüquqi tənzimlənməsinin vacib şərti sayılır. Məhz miras qoyanın “son daimi yaşayış yeri” vərəsəlik münasibətlərinə tətbiq edilməli olan qanunu axtarmaqda həlledici meyar rolunu oynayır. Son daimi yaşayış yeri dedikdə, miras qoyanın öldüyü anda axırıncı daimi yaşayış yeri başa düşülür. AR-in MM-nə (m.27) görə, fiziki şəxsin adətən yaşadığı yer onun yaşayış yeri sayılır. Məsələ burasındadır ki, əksəriyyət

xarici ölkələrin qanunvericiliyi şəxsin bir neçə yaşayış yerinə malik olmasına yol verir, digər tərəfdən ayrı-ayrı ölkələrdə “yaşayış yeri” müxtəlif cür təfsir olunur [1, s.293]. Bu isə nəticədə təfsirlə bağlı “gizli kolliziyalar” və ya “qiymətləndirmə münaqişəsi”nin yaranmasına gətirib çıxarır [10, s.243-262]. Dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsində və doktrinada belə kolliziyaların aradan qaldırılması üçün aşağıdakı nəzəriyyələrdən istifadə olunması təklif olunur: 1) məhkəmənin qanununa (*lex fori*) uyğun təfsir. Bu nəzəriyyəyə görə, kolliziya norması məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin hüququna uyğun təfsir edilməlidir. Son dövrlərdə qəbul edilən bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində (Ukraynanın 2005-ci il Qanunu, m.7, Bolqarıstanın 2005-ci il Məcəlləsi, m.39) *lex fori* nəzəriyyəsi təsbit olunur; 2) kolliziya normasının göndərdiyi hüquqa uyğun (*lex causae*) təfsir. Bu nəzəriyyəyə görə, kolliziya norma onun göndərdiyi hüququn müddəalarına müvafiq təfsir edilməlidir. Bu nəzəriyyənin müddəaları əsasən kollizion normanın həcm hissəsinə aid edilir; 3) müxtəlif hüquq sistemləri üçün ümumi olan hüquqi anlayışlar əsasında təfsir və ya muxtar təfsir. Muxtar nəzəriyyəyə görə, kolliziya normasındakı hüquqi anlayışlar dövlətdaxili maddi hüquqdan asılı olmayaraq müstəqil izah edilə bilər. Bunun üçün kolliziya normasında ayrı-ayrı hüquq sistemləri üçün ümumi olan hüquqi anlayışlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində (Tunisnin 1998-ci il Beynəlxalq xüsusi hüquq Məcəlləsi, m.27, Bolqarıstanın 2005-ci il Beynəlxalq xüsusi hüquq Məcəlləsi, m.39) muxtar təfsir zamanı müxtəlif beynəlxalq hüquqi anlayışların və beynəlxalq xüsusi hüququn xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması qeyd olunur.

2000-ci il Qanununda kolliziya normasının təfsirinə dair konkret müddəa nəzərdə tutulmur. Hansı ki, bu tətbiq prosesində müəyyən çətinliklər yarada bilər. Təklif edirik ki, müvafiq qanunvericilik müddəasının olmaması fonunda, kolliziya normasının təfsiri prosesində kolliziya normasının bağlama hissəsinin məhkəmənin qanununa (*lex fori*) uyğun, həcm hissəsindəki anlayışların isə kolliziya normasının göndərdiyi hüquqa (*lex causae*) uyğun həyata keçirilsin. Bu baxımdan 29-cu maddədəki “son daimi yaşayış yeri” anlayışı fiziki şəxsin adətən yaşadığı yer olaraq təfsir ediləcəkdir. Lakin təfsir zamanı aşağıdakı məqamları da nəzərə almaq lazımdır: 1) əgər kolliziya normasındakı hüquqi anlayış, məhkəmənin hüququna məlum olmazsa və ya bu hüquq əsasında təfsir etmək mümkün olmazsa, o halda təfsir kolliziya normasının istinad etdiyi dövlətin hüququna uyğun aparılmalıdır; 2) beynəlxalq müqavilədə təsbit olunan kolliziya normalarının təfsiri həmin müqaviləyə uyğun aparılır (Tunisnin 1998-ci il Beynəlxalq xüsusi hüquq Məcəlləsi, m.27.). Bu zaman müqavilənin beynəlxalq xarakteri və tətbiqetmədə vahidliyin olması zərurəti nəzərə alınmalıdır (İtaliyanın BXH haqqında 1995-ci il Qanunu, m.2.2) [11, s.323]. Kolliziya normasının tətbiqi zamanı xarici hüquqa istinad olunduğu halda, həll edilməsi vacib olan məsələlərdən biri də geriyyə göndərmə (*remission*) və ya üçüncü dövlətin hüququna göndərmədir (*transmission*). Kolliziya normasının istinad etdiyi dövlətin hüququndakı kolliziya norması, münasibətin tənzimlənməsi üçün yenidən əvvəlki dövlətin hüququna göndəriş edirsə, buna geriyyə göndərmə (*remission*) deyilir. Əgər kolliziya normasının istinadı əvvəlki hüquqa deyil, üçüncü dövlətin hüququna edilərsə, buna üçüncü dövlətin hüququna göndərmə (*trans-*

mission) deyilir. Belə halın baş verməsinə səbəb ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan kolliziya normalarının müxtəlif məzmununa malik olmasıdır. Məsələn, 2000-ci il Qanununun 29.1-ci maddəsindəki kolliziya norması, xarici elementli qanun üzrə vərəsəlik müasibətinin tənziplənməsi üçün miras qoyanın son daimi yaşadığı ölkənin hüququna istinad edir. Əgər bu ölkə Gürcüstan Respublikası olarsa, o halda Gürcüstanın BXH haqqında 1998-ci il Qanununun 55-ci maddəsində [11, s.103] təsbit olunan kolliziya norması, 29-cu maddənin istinadını yenidən AR-in hüquq sistemində geri göndərir. Çünki 29-cu maddədən fərqli olaraq, Gürcüstanın 1998-ci il Qanununun 55-ci maddəsinə görə, vərəsəlik münasibətləri miras qoyanın öldüyü zaman vətəndaşı olduğu dövlətin hüququ ilə tənziplənir. Göründüyü kimi AR vətəndaşı Gürcüstanın ərazisində daimi yaşamış və orada vəfat etmişsə, onun AR-də yaşayan vərəsələrinin müraciəti əsasında icraatı həyata keçirən AR-in səlahiyyətli orqanları 29-cu maddənin müddəsinə uyğun olaraq Gürcüstan hüququna istinad edir, amma 1998-ci Qanununun 55-ci maddəsinin müddəsinə müvafiq olaraq geriye edilən istinadı qəbul edərək, qanun üzrə vərəsəlik münasibətini AR MM-nin normaları əsasında həll etməlidir.

Deməli, kolliziya normasının tətbiqinə onun istinad etdiyi xarici hüququn kolliziya normasının məzmunu müəyyən təsir edir. Belə ki, bunun nəticəsi olaraq yaranan geriye göndərmə (remission) və ya üçüncü dövlətin hüququna göndərmənin (transmission) iki səbəbini qeyd etmək olar: 1) əgər kolliziya normasının xarici dövlətin bütövlükdə qanunvericiliyinə istinad etməsi. Çünki dövlətin qanunvericiliyinə kolliziya normaları da daxildir; 2) iki dövlətin hüquq sistemində mövcud olan eyni predmet sferasına malik olan kolliziya normalarının məzmununun fərqli olması. Bu “kolliziyanın kolliziyası” da adlanır [8, s.103]. Bu iki səbəb mövcud olduqda qeyd olunan məsələnin həlli zərurəti yaranır. Deməli, kolliziya normasının istinadı xarici dövlətin yalnız maddi hüquq normalarına edilirsə, geriye göndərmə qəbul edilmir. Digər tərəfdən, kolliziya normasının istinad etdiyi xarici hüququn kolliziya norması ilə istinad edən kolliziya normasının məzmununun eyni olması halında da geriye və üçüncü dövlətin hüququna göndərmə baş vermir. Bu baxımdan beynəlxalq müqavilədə təsbit olunan kolliziya normalarının istinadı birmənalıdır və bu istinad yalnız hər hansı dövlətin maddi hüquq normalarına edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, geriye göndərmə (remission) və ya üçüncü dövlətin hüququna göndərmə (transmission) institutuna dövlətlərin qanunvericiliyinin və beynəlxalq müqavilələrin münasibəti heç də birmənalı deyildir. Məsələn, “Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında” 1980-ci il Roma konvensiyasının münasibəti birmənalı olaraq mənfidir. Konvensiyanın 15-ci maddəsində deyilir ki, bu sazişə müvafiq olaraq tətbiq edilməli olan dövlətin hüququ dedikdə, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları (kolliziya normaları nəzərdə tutulur) istisna olmaqla, həmin dövlətdə fəaliyyət göstərən hüquq normaları başa düşülür. AR qanunvericiliyinin də bu instituta münasibəti birmənalı deyildir. AR qanunvericiliyi ümumilikdə kolliziya normasının istinadının xarici hüququn yalnız maddi normalarına edilməsini qəbul etsə də, vərəsəlik münasibətlərinə münasibətdə bundan istisnaya yol verir və geriye və üçüncü dövlətin hüququna göndərmənin hər ikisinin tətbiqinə icazə verir. Belə ki, 2000-ci il Qanununun 3.1-ci maddəsinə əsasən, xarici

Qeyd etmək lazımdır ki, geriye göndərmə (remission) və ya üçüncü dövlətin hüququna göndərmə (transmission) institutuna dövlətlərin qanunvericiliyinin və beynəlxalq müqavilələrin münasibəti heç də birmənalı deyildir. Məsələn, “Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında” 1980-ci il Roma konvensiyasının münasibəti birmənalı olaraq mənfidir. Konvensiyanın 15-ci maddəsində deyilir ki, bu sazişə müvafiq olaraq tətbiq edilməli olan dövlətin hüququ dedikdə, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları (kolliziya normaları nəzərdə tutulur) istisna olmaqla, həmin dövlətdə fəaliyyət göstərən hüquq normaları başa düşülür. AR qanunvericiliyinin də bu instituta münasibəti birmənalı deyildir. AR qanunvericiliyi ümumilikdə kolliziya normasının istinadının xarici hüququn yalnız maddi normalarına edilməsini qəbul etsə də, vərəsəlik münasibətlərinə münasibətdə bundan istisnaya yol verir və geriye və üçüncü dövlətin hüququna göndərmənin hər ikisinin tətbiqinə icazə verir. Belə ki, 2000-ci il Qanununun 3.1-ci maddəsinə əsasən, xarici

hüquqa hər hansı istinad bu maddədə nəzərdə tutulan hallar istisna edilməklə, müvafiq xarici dövlətin maddi hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur. Bu maddənin 2-ci hissəsində vətəndaşlıq prinsipinin istifadə edildiyi istisna hallar nəzərdə tutulur. Belə ki, bu Qanunun 9-cu və 10-cu maddələrində nəzərdə tutulan münasibətlər, habelə ailə-vərəsəlik hüquq münasibətləri tənzimlənmərkən, xarici hüququn tətbiqi zamanı AR hüququna və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad qəbul edilir.

Kolliziya normasının tətbiqi zamanı meydana çıxan məsələlərdən biri də xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsidir. Əlbəttə ki, bu məsələ kolliziya norması səlahiyyətli hüquq olaraq xarici hüquqi müəyyən etdiyi halda yaranır. Xarici hüququn tətbiqi zamanı ortaya çıxan texniki xarakterli çətinliklərlə yanaşı, əsas problem, xarici hüququn faktiki hal kimi, yoxsa hüquq sistemi olaraq tətbiq edilməsidir. Qeyd olunan məsələyə dövlətlərin qanunvericiliyinin mövqeyi bir-mənalı deyildir. Bu baxımdan iki yanaşmanı qeyd etmək lazımdır.

Ümumi hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrdə (ABŞ, İngiltərə və s.) hakim olan mövqeyə görə xarici hüquq mülki prosesdə hüquq (law) kimi deyil, faktiki hal kimi qəbul edilir. Bu mövqeyə görə, məhkəmə hər bir halda öz hüququnu tətbiq edir. Belə ki, məhkəmə xarici hüquq əsasında əldə edilən subyektiv hüquqları (right) tanıyır [13, s.212]. Bu hüquqların əsasını təşkil edən xarici hüquq məhkəmə faktiki hal kimi, özü də ümum-məlum olmayan hal kimi qəbul edir. Məhkəmə prosesində subyektiv hüquq və vəzifələrin sübut edilməsi vəzifəsi tərəflərin üzərinə düşür. Tərəflər bu zaman xarici hüquqa istinad edə bilirlər. Əgər tərəflər xarici hüququn məzmununu sübut etməzsə, məhkəmə xarici hüququn məzmununu öz hüququnun

məzmununa oxşar olması prezumpsiyasından istifadə etməklə müəyyən edir.

Kontinental hüquq ailəsinə daxil olan dövlətlərin (Almaniya, Avstriya, İsveçrə, Rusiya Federasiyası və s.) qanunvericiliyinə əsasən, məhkəmə xarici hüququ olduğu kimi (yəni xarici dövlətdə necə tətbiq edilirsə) tətbiq etməlidir. Hərçənd hakim xarici hüququ öz hüququ qədər bilə bilməz. Buna baxmayaraq o, müvafiq qaydada (ədliyyə orqanı vasitəsilə, mütəxəssis cəlb etməklə) xarici hüququn məzmunu müəyyən etməlidir. Bunu məhkəmə ex officio öz təşəbbüsü ilə edir və ya qanun ilə onun üzərinə qoyulan vəzifə olaraq edir [9, s.118]. Məhkəmə bu zaman tərəflərin təqdim etdiyi sübutlarla məhdudlaşmamalı, digər mənbələrdən istifadə etməlidir. Sonuncu yanaşma AR qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir. 2000-ci il Qanununun 2.1-ci maddəsinə əsasən, xarici hüququn tətbiqi zamanı məhkəmə bu hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur. Bu tədbirlər nəticə vermədikdə və ya həddən çox xərc tələb etdikdə və proses iştirakçısı olan tərəflərdən heç biri öz tələb və etirazlarını əsaslandırmaq üçün istinad etdikləri hüquqi normaları təsdiqləyən sənədlər təqdim edə bilmədikdə məhkəmə AR qanunvericiliyini tətbiq edir. 2000-ci il Qanununun 29.1-ci maddəsi xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün, işin konkret hallarından asılı olaraq istənilən xarici hüquqa istinad edə bilər.

Vəsiyyətnamənin forması ilə bağlı məsələni tənzimləmək üçün AR “BXH haqqında” Qanunda sadə alternativ kollizion norma nəzərdə tutulur [1, s.668]. Qanunvericilikdən də görüldüyü kimi, kolliziya nor-

ma xarici hüququn tətbiq edilməsi üçün hüquqi əsas olsa da, xarici hüquq normaları bütün hallarda tətbiq edilməyə bilər. Bu yalnız xarici hüququn məzmunu müəyyən edilə bilmədiyi hallarda deyil, 2000-ci il Qanununda nəzərdə tutulan məhdudlaşdırma səbəbindən də mümkün ola bilər. Belə ki, xarici hüquq normaları, məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin ümumi qaydasına (*ordre public*) və hüququnun imperativ normalarına zidd olması halında da tətbiq edilmir. Kolliziya normasının və ya xarici hüququn tətbiqi ümumi qayda haqqında qeyd-şərt yolu ilə məhdudlaşa bilər. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin məqsədi məhkəmənin olduğu dövlətin ümumi hüquq qaydasına zidd olan xarici hüququn tətbiq edilməsinin qarşısını almaq və bunun üçün milli kolliziya normasının hüquqi qüvvəsini məhdudlaşdırmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi qayda üçün qeyri-müəyyənlik xarakterikdir. Belə ki, ümumi qaydanın vahid anlayışı verilmir. Qeyd şərtin edilməsi üçün aşağıdakı şərtlər lazımdır: 1) kolliziya norması xarici hüquqa göndərməlidir; 2) tətbiq edilməli olan xarici hüquq ərazisində tətbiq ediləcəyi dövlətin ümumi qaydasın zidd olmalıdır. 2000-ci il Qanununun 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq AR-in Konstitusiyasına və referendumla qəbul edilmiş aktlarına zidd olan xarici hüquq normaları AR-də tətbiq edilmir. Qeyd-şərtin faktiki nəticəsi tətbiq edilməli olan xarici hüququn məhkəmənin olduğu yerin hüququ ilə əvəz edilməsidir.

Hüquqi əsas kimi kolliziya normasının fəaliyyət sferası imperativ normalar vasitəsilə də məhdudlaşa bilər. 4-cü maddəsinə görə, tətbiq olunmalı hüquqdan asılı olmayaraq müvafiq münasibətləri tənzimləyən AR hüququnun imperativ normaları tətbiq edilir. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtdən fərqli

olaraq məhkəmə vərəsəliklə sıx bağlı olan üçüncü dövlətin hüququnun da imperativ normalarını tətbiq edə bilər. Belə ki, bir ölkənin hüququ tətbiq edilərkən bu ölkənin hüququna görə işin halları (məhiyyəti) ilə sıx bağlılığı olan digər ölkənin imperativ normalarına, müqavilədə əsas götürülən hüquqa istinad etmədən onların tətbiqinin mümkün olduğu dərəcədə üstünlük verilə bilər. Belə normalara üstünlük verilməsi barədə qərar qəbul edilərkən onların təyinatı və xarakteri, habelə tətbiqinin nəticələri nəzərə alınmalıdır.

Digər paraqraflarımızda da qeyd etdiyimiz kimi çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin olmadığı hallarda ikitərəfli hüquq yardım haqqında müqavilələr daha əlverişli vasitədir. Bu aspektdən yanaşaraq AR məhkəmələri beynəlxalq vərəsəlik münasibətləri ilə bağlı qərar qəbul edərkən, AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsində qeyd olunduğu kimi daxili normativ aktlarla beynəlxalq müqavilə norması arasında ziddiyyət olmadıqda belə, ilk müraciət edəcəkləri əsas beynəlxalq müqavilə norması olmalıdır. Bu onu ifadə edir ki, beynəlxalq vərəsəlik münasibəti olduğu zaman tətbiqedici, yəni səlahiyyətli orqanın nəzərə alınmalı olduğu ilkin sənəd beynəlxalq müqavilənin mövcudluğudur.

Tətbiq zamanı qarşıya çıxan digər məsələ AR-in iştirakçısı olduğu çoxtərəfli regional müqavilə normaları ilə ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələrin ziddiyyət təşkil etməsidir. Qeyd etməliyik ki, AR-in Gürcüstanla olduğu ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilə daşınan miras əmlaka ölmüş şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutduğu halda, Minsk konvensiyası ölmüş şəxsin son daim yaşayış yerinin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur. Bu zaman məhkəmə hansı müqavilənin normalarını

üstün tutmalı, əsas götürməlidir? Konkret tənzimləmə rejimi müəyyən etməsi baxımından ikitərəfli beynəlxalq müqavilə normalarının tətbiqinə üstünlük verilir. Bu halda ikitərəfli beynəlxalq müqavilə normalarının tətbiqi, üzv dövlətlərin tərəfdar olduğu çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin imperativ normalarına zidd ola bilməz.

AR məhkəmələri tərəfindən AR-in iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilə normasını nəzərə almadan qəbul edəcəyi məhkəmə qərarının xarici dövlətdə tanınması və icra edilməsi şübhə altında qalır. Yəni, AR məhkəməsi Gürcüstan dövlətinin subyekt və ya obyekt formasında iştirak etdiyi beynəlxalq vərəsəlik münasibətləri ilə bağlı yalnız AR-in daxili qanunvericilik aktları əsasında qəbul etmiş olduğu qərarın Gürcüstan qərarın ümumiyyətlə tanınıb icra edilməməsinə və ya bu prosesdə əhəmiyyətli çətinliklərin yaranmasına gətirəcək.

Hüquq ədəbiyyatında da qeyd edildiyi kimi, dövlət daxilində mövcud olan normativ sənədlər yalnız onun ərazisində qüvvəyə malik olur. Bir dövlətin qəbul etmiş olduğu məhkəmə qərarı digər dövlətin ərazisində yalnız sonuncunu razılığı ilə mövcud ola bilər. Bunun qarşısının alınmasının yeganə vasitəsi isə beynəlxalq müqavilələr əsasında qəbul edilən məhkəmə qərarlarıdır.

Beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqində əhəmiyyətli olan məsələlərdən biri də AİHM-in qərarlarından istifadə edilməsi mənbə olaraq əhəmiyyəti AR-in hüquqi sistemi baxımından qiyir. Qeyd edək ki, AR-in hüquq sistemində bu qərarlar “şərh presedenti” olaraq qəbul olunur. AİHM-in qərarları bu statusda vərəsəlik münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində əlavə hüquqi mənbə qismində çıxış

edə bilər. AR-in məhkəmə təcrübəsinə əsaslanaraq, AİHM-in qərarlarından əlavə mənbə qismində istifadə edilməsinin aşağıdakı formalarını qeyd etmək olar: 1) münasibətlə bağlı konkret norma olmadığı halda; 2) təfsir məqsədi ilə, hər hansı bir anlayışın məzmununun müəyyən edilməsi halında. Bu formalarda AİHM-in qərarları, insan hüquqları sferasındakı beynəlxalq müqavilələrin və rəsəlik hüququ ilə bağlı konkret müddəə nəzərdə tutan və ya tutmayan, amma vərəsəlik hüququna da şamil edilə bilən (məsələn, mülkiyyət hüququna aid) müddələrin təfsirində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslük. II nəşr / S.S. Allahverdiyev. – Bakı: Hüquq Yayın Evi nəşriyyatı, - 2021. – 840 s.
2. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Xüsusi Hüquq haqqında Qanunu: [Elektron resurs] // 06 iyun 2000-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <https://e-qanun.az/framework/509>
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi: [Elektron resurs] // 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <http://e-qanun.az/framework/46945>
5. Azərbaycan Respublikasının Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiya Qanunu: [Elektron resurs] // 21 dekabr 2010-cu ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin hüquqi aktların vahid elektron

- bazası. URL: <https://e-qanun.az/framework/21300>
6. Dəmirçiyeva, M.D. Mülki hüquq. Dərslik / M.D.Dəmirçiyeva. - Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2022.- 688 s.
 7. Məmmədov, Ə.Q. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin tətbiqi zamanı təcrübədə meydana çıxan çətinliklər // Azərbaycan hüquq jurnalı, -2020. №2, -133-142 s.
 8. Гетьман-Павлова, И.В. Международное частное право. Учебник для магистров / И.В. Гетьман-Павлова. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2013. 959 с.
 9. Евдокимов, В. Б. Международная правовая помощь по гражданским и уголовным делам: на примере стран СНГ / В.Б. Евдокимов - М: Олма Пресс, -2004. - 384 с.
 10. Лунц Л.А. Курс международного частного права: в 3 т. - М.: Спарк, 2000. - 1007с.
 11. Международное частное право: Иностранное законодательство / Предисл. А.Л.Маковского; сост. и науч. ред. А.Н.Жильцов, А.И.Муранов. - М: Статут, -2001. - 892 с.
 12. Convention on the law applicable to succession to the estates of deceased persons: [Electronic resource] // Concluded on August 1, 1989. URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=62>
 13. Emmanuel, M. Core statutes on conflict of law / M. Emmanuel. - Macmillan international higher education, - 2018. – 319 p.
 14. docs.cntd.ru\document\901889343
 15. <https://e-qanun.az/framework/36996>

Применение норм международного права в судах Азербайджанской Республики в сфере наследственных отношений

**Кафарова Ханымана Рустам кызы,
преподаватель кафедры Международного Частного
права и Европейского права БГУ, доктор философии по праву.**

В статье рассматриваются вопросы применения норм международного права к наследственным правоотношениям. В первую очередь подчеркивается, что применение норм международного права осуществляется исключительно уполномоченными государственными органами. Отмечается, что в международной правовой системе, наряду с договорными нормами, важную роль играют также обычаи и внутренние акты международных организаций.

Автор также указывает, что суды могут применять только те нормы международного права, к которым Азербайджанская Республика присоединилась. Однако в некоторых случаях нормы международных договоров, к которым Азербайджан не является стороной, могут применяться косвенно, если национальное законодательство было приведено в соответствие с международными стандартами. В частности, в контексте международных наследственных отношений рассматривается возможность применения иностранного права через коллизионные нормы, а также использование различных правовых подходов.

Кроме того, в статье подчеркивается, что суды Азербайджанской Республики могут непосредственно применять общепризнанные принципы международного права и нормы *jus cogens*.

Ключевые слова: международные договоры, применение иностранного права, судебные споры, публичный порядок.

Application of International Law Norms in the Courts of the Republic of Azerbaijan in the Field of Inheritance Relations

**Gafarova Khanimana Rustam,
Lecturer at the Department of International Private Law and European Law.**

The article examines the application of international law norms to inheritance relations. First and foremost, it is emphasized that the application of international law norms is carried out exclusively by authorized state bodies. It is noted that in the international legal system, along with treaty norms, customs and internal acts of international organizations also play an important role.

The author also points out that courts can apply only those international law norms to which the Republic of Azerbaijan is a party. However, in some cases, the norms of international treaties to which Azerbaijan is not a party may be applied indirectly if national legislation has been aligned with international standards. In particular, in the context of international inheritance relations, the possibility of applying foreign law through conflict-of-law norms and the use of various legal approaches is analyzed.

Furthermore, the article highlights that the courts of the Republic of Azerbaijan may directly apply universally recognized principles of international law and jus cogens norms.

Key words: international treaties, application of foreign law, judicial disputes, public order.

Mirasla ilgili uluslararası hukuk normlarının Azerbaycan Cumhuriyeti mahkemelerinde uygulanması

**Gafarova Hanımana Rustam kızı,
BSU Hukuk Fakültesi “Uluslararası Özel Hukuk” ve Avrupa Hukuku”
bölüm öğretmeni, Hukuk Doktoru.**

Makalede uluslararası hukuk normlarının miras ilişkilerine uygulanması sorunları incelenmektedir. Öncelikle uluslararası hukuk normlarının uygulanmasının yalnızca yetkili devlet organları tarafından gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır. Uluslararası hukuk sisteminde antlaşma normlarının yanı sıra örf ve adet normları ile uluslararası örgütlerin iç hukuk düzenlemelerinin de önemli rol oynadığı belirtilmektedir.

Yazar ayrıca mahkemelerin yalnızca Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası hukuk normlarını uygulayabileceğini göstermektedir. Ancak bazı hallerde, ulusal mevzuatın uluslararası hukuk normlarıyla uyumlaştırılması sonucunda, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olmadığı antlaşma normlarının dolaylı olarak uygulanması söz konusu olabilmektedir. Mahkemelerin kanunlar ihtilafı kuralları aracılığıyla yabancı hukuku uygulayıp uygulayamayacağı ve bu konuda özellikle uluslararası miras ilişkileri bağlamında çeşitli hukuki yaklaşımların kullanımı konusu analiz edilmektedir.

Makalede ayrıca uluslararası hukukun evrensel kabul görmüş ilkelerinin ve jus cogens normlarının Azerbaycan Cumhuriyeti mahkemeleri tarafından doğrudan uygulanabileceği vurgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: uluslararası antlaşmalar, yabancı hukukun uygulanması, dava, kamu düzeni.

DOI: 10.5281/zenodo.15310717

Avropa İttifaqında miqrasiyanın hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətləri

Natəvan Zeynalova-Sultanova,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı,
 zeynalova.natevan@mail.ru

bölgəyə aid ölkələrin coğrafi yaxınlığına və ya iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki oxşarlıqlara və ya bu və digər amillərin məcmusuna əsasən qurula bilər. Onlar tanınan bölgələrə xas ola bilər və ya müxtəlif bölgələri və qitələri əhatə edə bilər. Bir çoxları sırf müstəqil müstəqil mexanizmlər kimi fəaliyyət göstərir, digərləri isə daha geniş məsləhətləşmələr və əməkdaşlıq mexanizmləri çərçivəsində miqrasiya ilə bağlı xüsusi sütunlar ola bilər [8]. Yuxarıda qeyd edilənlərə əsaslanaraq, coğrafi yaxınlığına və ya

Məqalədə Avropa İttifaqı çərçivəsində miqrasiya sahəsində hüquqi tənzimlənmənin xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Burada Avropa İttifaqının miqrasiya siyasəti araşdırılır. Miqrasiya sahəsində Avropa İttifaqının qanunvericiliyi analiz edilir. Hüquqi tənzimlənmənin inkişaf xüsusiyyətinin təhlili aparılır. Bu sahədə kommunitar hüquq aktlarının rolu müəyyən edilir. Miqrantların hüquqi statusu təhlil edilir.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, miqrasiya, miqrasiya siyasəti, miqrant, hüquqi tənzimlənmə, sığınacaq.

Müasir dövrdə miqrasiya siyasəti, əsasən, suveren dövlətlərin səlahiyyətlərinə daxil olsa da, trans-regional səviyyədə miqrasiya idarəçiliyi problemin həllinə cavab olaraq ortaya çıxmışdır. Avropada son 15 ildə miqrasiyanın çoxsəviyyəli idarəçiliyi daha geniş tətbiq edilir [20]. Miqrasiyanın regional səviyyədə tənzimlənməsi məsələsi xüsusi diqqətə layiqdir. Sığınacaq, miqrantların hüquqları və ya miqrasiyaya nəzarət məsələləri ilə məşğul olan regional institutlar bütün dünyada çoxalır və miqrasiya və qaçqınlar üzrə global əməkdaşlığı genişləndirmək üçün BMT-nin təşəbbüslərində mühüm yer tutur [2]. Miqrasiya sahəsində hüquqi bazanın formalaşması əlbəttə, dövlətlər arasında əməkdaşlığın yaranmasını və müxtəlif regional səviyyəli mexanizmlərin formalaşdırılmasını tələb edir. Bu mexanizmlər və əməkdaşlıqlar

iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki oxşarlıqlara, miqrasiya siyasət və mexanizmlərinin effektivliyinə görə fərqlənən qurumlardan biri kimi Aİ-nin miqrasiya sahəsində əməkdaşlığını təhlil edək.

1957-ci ildə Aİ-nin əsasını qoyduğu dörd azadlığın bir hissəsini işçilərin sərbəst hərəkəti təşkil edir. Bu hüquq, Avropa Ədalət Məhkəməsi tərəfindən geniş şəkildə şərh edilsə də, ilk növbədə Aİ-nin vətəndaşları olan və iqtisadi cəhətdən zəif olan şəxslərə və onların ailələrinə yönəlmişdir. 1997-ci il Aİ Müqaviləsinin 18-cü maddəsinə görə, bu gün bu hüquqlar bütün Aİ vətəndaşlarına aiddir və bir Üzv Dövlətdən digərinə keçmək istəyən şəxsin hər hansı iqtisadi fəaliyyət göstərməsinə ehtiyac yoxdur [19]. Üçüncü ölkə vətəndaşları Aİ vətəndaşlarının sərbəst hərəkəti ilə bağlı qaydalara tabe deyillər. İmmiqrasiya və sığınacaq məsələləri Aİ haqqında Müqavilə əsasında yaradılmış və hökumətlərarası əsasda fəaliyyət göstərən Ədliyyə və Daxili İşlər qurumu üzv dövlətlərin öz siyasətlərini koordi-

nasıyası və ümumi mövqelərə nail olması üçün səylər göstərir [7].

Niderlandlı alimlər P. Şolten və R. Penninx qeyd edirlər ki, miqrasiya və miqrant inteqrasiyası siyasətləri milli səviyyədən başqa, Aİ səviyyəsində regional əsasda daha çox tətbiq edilir. İmmiqrasiya sahəsində Aİ-yə üzv dövlətlər tərəfindən, xüsusən də, Ümumi Avropa Sığınacaq Sistemi kontekstində İttifaqa mühüm səlahiyyətlər verilib. Məsələn, Aİ-nin Ailənin Yenidən Birləşməsi Direktivi üzv dövlətlərin ailə miqrasiya siyasətlərində öz mülahizələrini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Miqrant inteqrasiyası ilə bağlı da müəyyən qədər avropalaşma tendensiyası hakimdir. Lakin miqrant inteqrasiyası siyasətinin formalaşmasında hələ kəskin “yerli dönüş” müşahidə edilmir. Yerli hökumətlər, xüsusən də, böyük şəhərlər, öz inteqrasiya fəlsəfələrini və siyasətlərini inkişaf etdirməkdə getdikcə daha çox təşəbbüskar olurlar. Bu, şəhərlərin hətta eyni ölkələr daxilində miqrant inteqrasiyasına ciddi şəkildə fərqli yanaşmalarına səbəb olmuşdur [14, s.97]. Göründüyü kimi, hətta Aİ-da miqrasiya siyasəti və miqrantların inteqrasiya faktoruna hələ də tamamilə ehtiyatlı mövqe nümayiş etdirilir.

1999-cu ildə Aİ Şurası Amsterdam Müqaviləsinin azadlıq, təhlükəsizlik və ədliyyə sahəsi üzrə məqsədlərinin həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq üçün ümumi immiqrasiya və sığınacaq siyasəti daxil olmaqla, Ədliyyə və Daxili İşlər üzrə beşillik proqram qəbul etmişdir. Tampere Nəticələri (1999) adlanan həmin sənəd immiqrasiya, sərhədlər və sığınacaq məsələlərini dörd siyasət kateqoriyası üzrə ümimiləşdirdi: 1) Mənşə ölkələri ilə tərəfdaşlıq; 2) Ümumi Avropa sığınacaq sistemi; 3) Üçüncü ölkə vətəndaşlarına ədalətli münasibət; 4) Miqrasiya axınlarının idarə edilməsi [15].

Aİ çərçivəsində miqrasiya üzrə əməkdaşlığın beynəlxalq hüquqi aspektlərindən danışarkən Şengen müqaviləsinə də toxunmaq zəruridir. 14 iyun 1985-ci ildə imzalanmış Şengen sazişi Avropa ölkələrinin əksəriyyətinin milli sərhədlərinin ləğv edilməsinə, “Şengen bölgəsi” olaraq bilinən sərhədsiz Avropanın formalaşdırılmasına yönəlmiş bir müqavilədir. Başlanğıcda yalnız beş Aİ ölkəsi tərəfindən Lüksemburqda imzalanan müqavilə üzv ölkələr arasında sərhəd nəzarətinə son qoymuş dünyanın ən böyük sahələrindən biri olaraq qalır. Beş il sonra, 19 iyun 1990-cı il tarixdə isə Şengen sazişinin konkret həyata keçirilməsinə dair Konvensiya imzalandı. E. Əliyev qeyd edir ki, bu konvensiya daxili sərhəd nəzarətinin ləğvi, vahid vizanın verilməsi prosedurlarının müəyyənəşdirilməsi, ŞİS - Şengen Məlumat Sistemi kimi tanınan bütün üzvlər üçün vahid məlumat bazasının işlədilməsi və qarşılıqlı əməkdaşlıq quruluşunun yaradılması məsələlərini əhatə edirdi. Müqavilələr və qaydalar da daxil olmaqla, əslində Şengen bölgəsinin real olaraq həyata keçirilməsinə nəhayət 26 mart 1995-ci ildə başlandı və Şengenə üzv 7 ölkə – Fransa, Almaniya, Belçika, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya və İspaniya daxili sərhəd yoxlamalarının ləğv edilməsinə qərar verdi. 1999-cu ilin mayında imzalanan Amsterdam müqaviləsi Şengen müqavilələrini Aİ qanunvericilik sisteminə daxil etmiş oldu, çünki bu vaxta qədər Şengen sistemi avtonom şəkildə fəaliyyət göstərirdi [1, s.67].

Bundan başqa, miqrasiya tənzimlənməsi üzrə Aİ çərçivəsində növbəti sənəd – 2005-2010-cu illər üçün immiqrasiya siyasətinin gündəliyini müəyyən edən Aİ Şurası tərəfindən 2004-cü ilin noyabrında Haaqa Proqramı qəbul olundu. Həmin Proqram immiqrasiyanın bütün mərhələlərinə kompleks yanaşma ortaya qoyaraq, Avropada biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın gücləndirilməsində, iqtisadi inkişafın

yüksəldilməsində və bununla da Lissabon strategiyasının həyata keçirilməsinə töhfələr vermişdir. O, həmçinin miqrasiya sahəsində üçüncü ölkələrlə əməkdaşlıq məsələlərini, əmək miqrantlarının qəbulu həcmələrinin müəyyən edilməsini Üzv Dövlətlərin səlahiyyətinə aid etməklə digər mühüm məsələlərə də aydınlıq gətirmişdir. Haaqa proqramı 10 əsas istiqaməti – əsas hüquqların və vətəndaşlığın möhkəmləndirilməsi, anti-terror tədbirləri, miqrasiyaya balanslaşdırılmış yanaşmanın müəyyən edilməsi, İttifaqın xarici sərhədlərinin inteqrasiya olunmuş idarəetməsinin inkişafı, ümumi sığınacaq prosedurunun qurulması, immiqrasiyanın müsbət təsirini maksimum dərəcədə artırılması, məlumat paylaşarkən məxfilik və təhlükəsizlik arasında düzgün tarazlığın yaradılması, mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə üzrə strateji konsepsiyanın hazırlanması, həqiqi Avropa ədalət məkanının formalaşması, məsuliyyət və həmrəyliyin bölüşdürülməsini [17] əhatə edir.

Aİ çərçivəsində miqrasiya ilə bağlı əməkdaşlığa dair növbəti mühüm sənəd 2005-ci ildə AK tərəfindən qəbul edilmiş Aİ-nin iqtisadi miqrasiyanın idarə edilməsinə yanaşmasına dair Yaşıl Sənədi hesab edilir. Bu sənədlə üçüncü ölkə vətəndaşlarının işə qəbulu ilə bağlı ümumi qaydaların zəruriliyi vurğulanmış, nəticədə 2005-ci ildə Qanuni Miqrasiya üzrə Siyasət Planının qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Bu sənəd qanuni miqrasiya sahəsində Aİ-nin ümumi qaydalarının işlənib hazırlanması təşəbbüslərini təklif edir. Təklif olunan tədbirlər tam deyil və əlavə təkliflər fəaliyyət planının əhatə etdiyi dörd sahə üzrə də təqdim oluna bilər [10]. Qeyd olunan dörd sahə – əmək immiqrasiyasına dair qanunvericilik tədbirləri, bilgilərin yaradılması və məlumatlandırılma, miqrantların inteqrasiyası və mənşə ölkələri ilə əməkdaşlıq məsələləri sənədin əsas prioritetləri hesab edilir.

Son dövrlər Aİ və onun üzv dövlətləri effektiv, humanitar və təhlükəsiz Avropa miqrasiya siyasətinin qurulması istiqamətində səylərini gücləndirir, strateji prioritetləri müəyyən etməklə qanunvericilik sistemində yeniliklər edilir. Bu prioritetlərə əsaslanaraq, Aİ Şurası fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir və Aİ üzvü olmayan ölkələrlə danışıqlar üçün mandatları təmin edir. O, həmçinin qanunvericilik aktlarını qəbul edir və konkret proqramlar müəyyən edir. Belə ki, 2015-ci ilin oktyabrında Lüksemburqun Aİ prezidentliyi dövründə inteqrasiya olunmuş siyasi böhrana cavab tədbirlərini aktivləşdirmişdir. Qeyd edilən tədbirlər nəticəsində böhrana siyasi reaksiyanın əlaqələndirilməsinə kömək etmək üçün konkret alətlər təqdim edilmişdir. Eyni zamanda, miqrasiya hüququ kontekstində sığınacaq axtaran şəxslərə bütün Avropada eyni münasibətin göstərilməsi üçün Aİ çərçivəsində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. P. Şolten və R. Penninxin fikrincə, yeni qaydalar və ya miqrasiya və sığınacaq paktı Avropa sığınacaq sistemini daha effektiv edəcək və ən çox miqrantların gəldiyi üzv dövlətlərin yükünü yüngülləşdirməyə imkan verməklə üzv dövlətlər arasında həmrəyliyi artıracaq. Şura böhran vəziyyətləri ilə bağlı Aİ qanunvericiliyinə dair mandatı razılaşdırır. Aİ qanuni miqrasiya axınlarını idarə etmək, sığınacaq sorğularına baxmaq və qeyri-qanuni miqrantları geri qaytarmaq üçün müxtəlif qaydalar qəbul etmişdir [4]. Əlbəttə, bütün bu qeyd olunanlar son dövrlərdə həm Aİ qanunveriliyi formatında, həm də Avropa miqrasiya siyasəti çərçivəsində miqrasiya hüquqlarının təminatı sahəsində iərli doğru kifayət qədər mühüm addımların atılmasının əyani təzahürüdür.

Aİ-də miqrasiya siyasətinin müxtəlif aspektləri müəyyən strukturların səlahiyyətinə aid edilir. Öz növbəsində, dünyanın digər yerlərində regional miqrasiya təşəbbüsləri

müxtəlif forumlarda yaranmağa meyllidir və vahidliyə tabe deyildir. Məsələn, Cenevrə Universitetinin professoru S.Lavenex regionçuluğun çoxsəviyyəli miqrasiya idarəçiliyinə verdiyi töhfəni iki ölçüdə qiymətləndirir: bir tərəfdən regional və çöxtərəfli institutlar arasında şaquli qarşılıqlı əlaqə, digər tərəfdən regional institutlar arasında üfüqi əlaqələr. Müəllif “Regional miqrasiya idarəçiliyi – global təşəbbüslərin blokudur?” adlı məqaləsində belə nəticəyə gəlir ki, ASEAN və ya MERCOSUR kimi regional iqtisadi inteqrasiya strukturları daha əhəmiyyətli regional miqrasiya idarəçiliyi üçün səmərəli platformalar ola bilər [6, s.1280]. Müəllifin fikrinə şərik olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inteqrasiya miqrasiyanın daha təbii və daha səmərəli forması olaraq, miqrasiya tənzimlənməsinin də effektiv həyata keçirilməsi üçün əsas kimi çıxış edir.

2007-ci ildə AK “Yüksək ixtisaslı məşğulluq məqsədləri üçün üçüncü ölkə vətəndaşlarının ölkəyə girişi və yaşaması şərtləri haqqında Direktiv” (Yüksək İxtisaslı Miqrantlar üçün Direktiv) təklifi təqdim etdi. Bu sənəd yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə dəyişən tələblərə cavab vermək və bu kateqoriyadan olan işçilərin qəbulunu uyğunlaşdırmaqla və onların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təşviq etməklə, bacarıq çatışmazlığını kompensasiya etmək məqsədi daşıyan Aİ iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmağa və Aİ əmək bazarında yenidən bölüşdürmə məsələlərini əhatə edir [7].

Miqrasiyanın tənzimlənməsi üçün Aİ çərçivəsində son illər normativ sistemdə bir sıra yeni tendensiyalar müşahidə edilir. Avropa Parlamenti (AP) 2024-cü il aprelin 10-da Miqrasiya və Sığınacaq üzrə Paktı qəbul edərək, İttifaqın qanunu olma yolunda böyük maneəni aradan qaldırmışdır. Qaydalar və di-

rektivlər paketi Aİ-nin miqrantlar və qaçqınlarla bağlı siyasətlərini yeniləməyə çalışır. Bu pakt 2015-ci ildəki miqrasiya böhranının mirasıdır ki, Aİ ölkələri bir milyondan çox insanın əsasən qayıqla Avropa ölkələrinə gələrək sığınacaq tələb etdiyinin şahidi olmuşdur. Onların əksəriyyəti Suriya, Əfqanıstan və İraqdakı zorakılıqdan və müharibədən qaçan şəxslərdir. Böhran zamanı bəzi Avropa dövlətləri, o cümlədən Makedoniya, Xorvatiya və Sloveniya sərhədlərini bağladılar və Yunanıstanda çadır şəhərlərində yaşayan 60 min insanı faktiki olaraq məngənəyə saldılar [3]. Bu səbəbdən hesab edirik ki, 2024-cü il Miqrasiya və Sığınacaq Paktı bütövlükdə Avropada miqrasiya siyasətinə əhəmiyyətli təsir edəcək, eyni zamanda miqrantların hüquq və azadlıqlarının təminatında mühüm töhfə verəcəkdir.

Lakin Paktı tənqid edən Mayn Universitetinin alimi Nikolas R. Micinski yazır ki, islahatlar bərabərsizliyi institutionallaşdıracaq, miqrasiya böhranlarını alətləşdirəcək və miqrasiya idarəçiliyindəki faktiki boşluqlara məhəl qoymayacaq. Onun fikrincə, pakt insan hüquqlarına deyil, çəkirdirmə və deportasiyaya sərmayə qoymaqla “Avropa qalası” konsepsiyasını gücləndirəcək [3].

Aİ çərçivəsində ən mühüm hüquqi alətlərdən biri olan Miqrasiya və Sığınacaq üzrə Pakt miqrasiyanı idarə edən və alyans səviyyəsində ümumi sığınacaq sistemi quran, Avropa dəyərlərinə əsaslanaraq nəticələr verən yeni qaydalar toplusudur. Əlbəttə, bu sənəd miqrasiya sahəsində əvvəlki islahat təkliflərinə əsaslanır və onlara düzəlişlər edir. Qeyd olunan Pakt miqrasiya, sığınacaq, sərhədlərin idarə edilməsi və inteqrasiya üzrə əsas Aİ siyasətlərini gücləndirmək və inteqrasiya etmək məqsədi daşıyan hərtərəfli yanaşma ortaya qoyur. Hesab edilir ki, bu sənəd möhkəm, lakin ədalətli qaydalarla uzunmüddətli dövr

üçün miqrasiyanı idarə etmək və normallaşdırmaq üçün mühüm vasitədir. Pakt həmçinin, Aİ ölkələrinə miqrasiya ilə bağlı üzləşdikləri xüsusi problemləri həll etmək üçün çeviklik və ehtiyacı olan insanları müdafiə etmək üçün lazımı təminatları vermək məqsədinə xidmət edir. 10 aprel 2024-cü il tarixdə AP miqrasiya ilə bağlı yeni qaydaların lehinə səs verdikdən sonra həmin sənəd 14 may 2024-cü ildə Aİ Şurası tərəfindən rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. Pakt Aİ-yə mürəkkəb məsələləri qətiyyət və yenilikçi formada həll etməyə imkan verir. Qeyd edilən sənəd İttifaqın güclü və təhlükəsiz xarici sərhədlərə malik olmasını, insanların hüquqlarının təmin olunmasını və heç bir Aİ ölkəsinin təzyiqlə altında tək qalmamasını təmin edəcək [9]. Yeni Pakt sığınacaq prosedurlarının uyğunlaşdırılması və üzv dövlətlər arasında ədalətli yükün bölüşdürülməsini təmin etmək üçün mühüm həllər təklif edir. AP və Şuranın Pakt üzrə əldə etdiyi kompromis Aİ-nin effektiv, hərtərəfli və humanist miqrasiya siyasətinin qurulmasına sadıqlığını əks etdirir [18]. Qeyd edək ki, uzun müddət Avropada, xüsusilə, miqrasiya siyasəti ilə bağlı uzlaşma mümkün deyildi və sənəd bu sahədə Aİ ölkələrinin qanunvericiliyinin unifikasiyasına səbəb oldu. 2024-cü il Paktı beş müstəqil qaydalardan ibarətdir: Sığınacaq və miqrasiya idarəçiliyi tənzimlənməsi; Böhran və forsmajor halların tənzimlənməsi; Yoxlamaların tənzimlənməsi; Sığınacaq prosedurlarının tənzimlənməsi; Eurodac tənzimlənməsi [16].

Eurodac sığınacaq və miqrasiya məlumat bazası Eurodac Reqlamentinə və ya Qaydasına (Regulation (EU) No 603/2013) əsaslanır. Bu Reqlament mövcud məlumat bazasını tam hüquqlu sığınacaq və miqrasiya məlumat bazasına çevirir, Aİ-yə sığınacaq axtaran və ya qeyri-qanuni miqrant kimi daxil olan hər kəsin aydın şəxsiyyətini təmin edir. Qayda

barmaq izlərinin müqayisəsi üçün “Eurodac”ın yaradılması haqqında üçüncü ölkə vətəndaşı və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən Üzv Dövlətlərdən birində verilmiş beynəlxalq mühafizə ilə meyarlar və mexanizmləri müəyyən edir. Eyni zamanda bu sənəd Üzv Dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanları və Eurodol tərəfindən Eurodac məlumatları ilə müqayisə edilməsi tələbləri üzrə azadlıq, təhlükəsizlik və ədalət sahəsində genişmiqyaslı İT sistemlərinin operativ idarə edilməsi üzrə Avropa Agentliyinin yaradılmasını nəzərdə tutur [13].

Eurodac Reqlamenti sərhəd nəzarətində hüquq-mühafizə orqanlarına müxtəlif məlumatları toplamaq, Aİ-yə daxil olmaq istəyən üçüncü ölkələrin vətəndaşlarını müəyyən etməyə kömək etmək və Dublin Qaydalarına uyğun olaraq onların tətbiqini davam etdirmək üçün məsul Üzv Dövləti müəyyən etmək imkanı verir. Bu Reqlament əsasında miqrasiya hüququ ilə əlaqəli mühüm məsələlər öz həllini tapmışdır: 1) biometrik məlumatların tətbiqi üzrə: mövcud barmaq izi məlumat bazalarına üz təsvirlərinin əlavə edilməsi, şəxs haqqında əlavə məlumatlar, o cümlədən ad, soyad, milliyyət və tarix və doğum yeri; 2) şəxsiyyətin yaş həddi 14 yaşdan 6 yaşa endirilmişdir; 3) əgər şəxs daxili təhlükəsizliyə təhdid yaradırsa, həmin şəxs zorakılıq edirsə, qanunsuz silahlanıbsa, terrorizmlə və ya terror qruplaşması ilə əlaqədə olubsa, cinayətlərdə iştirak edirsə, səlahiyyətli orqanlar sistemdə qeyd edə biləcəklər; 4) axtarış-xilasetmə əməliyyatından sonra Aİ üzvü olan dövlətdə gəmidən çıxarılan şəxslər ayrıca qeydə alınacaq və Aİ-yə miqrasiya axınının daha dəqiq təsvirini təmin etmək üçün statistik məqsədlər üçün istifadə ediləcək [5].

Aİ-də tətbiq olunan yeni miqrasiya və sığınacaq siyasətinin dörd sütunu fərqləndirilir: xarici sərhədlərin qorunması, sürətli və effektiv

prosedurlar, effektiv həmrəylik və məsuliyyət sistemi, miqrasiyanın beynəlxalq tərəfdaşlıqlara daxil edilməsi [9]. Qeyd edilənlər bütövlükdə Aİ-də miqrasiya tənzimlənməsi məsələlərində innovativ yanaşmalar sayılır və miqrasiya idarəetməsi üzrə sürətli və səmərəli prosedurların tətbiqi, və məsuliyyət sisteminin formalaşması istiqamətində irəliyə doğru atılmış addım hesab edilir.

2015-ci ildə Aİ-yə rekord miqrasiya axınının pik nöqtəsindən bəri miqrasiya idarəçiliyindəki problemlər dəyişdi. Bütövlükdə Aİ-nin sığınacaqla bağlı, beynəlxalq müdafiəyə ehtiyacı olanların tez müəyyənləşdirilməsinə və ya müdafiəyə ehtiyacı olmayanların effektiv şəkildə qaytarılması ilə bağlı həll etməli olduğu məsələlər ön plan idi. Bundan əlavə, miqrantların gəlişi və onların icazəsiz yerdəyişməsi Üzv Dövlətlərin sığınacaq sistemlərinə mənfi təsir etmişdir. Mövcud miqrasiya sistemi bu reallıqları həll etmək üçün yetərli deyildi.

11 oktyabr 2021-ci ildə AP-nin Vətəndaş Azadlıqları, Ədliyyə və Daxili İşlər Komitəsinə məruzəçi Tomas Tobe tərəfindən hesabat layihəsi təqdim olundu. Hesabatda bəzi əsas elementlər, o cümlədən miqrantların beynəlxalq mühafizə üçün müraciətinin araşdırılması ilə bağlı qaydaların dəyişilməsi təklif olunurdu. 20 aprel 2023-cü ildə Sığınacaq və Miqrasiya İdarəetmə Qaydası ilə bağlı danışıqlar mandatı plenar iclasda lehinə 413 səs, 142 əleyhinə və 20 bitərəf olmaqla dəstəklənmişdir. 22 iyun 2022-ci ildə Şura sığınacaq və miqrasiya ilə bağlı Avropa siyasəti islahatının birinci mərhələsinin əsas elementlərini qəbul etdi [12]. Sığınacaq və Miqrasiya İdarəetmə Qaydası mövcud Dublin Qaydasını əvəz etmək məqsədi daşıyır və Ümumi Avropa Sığınacaq Sisteminin islahatına yenidən start verir. Dəyişikliklərin əsas məqsədi: inteqrasiya olunmuş siyasətin qurulması və həmrəylik və məsu-

liyyətin ədalətli bölüşdürülməsi prinsiplərinə əsaslanan ümumi çərçivə yaratmaq; yeni həmrəylik mexanizmi vasitəsilə məsuliyyətin bölüşdürülməsini təmin etmək; beynəlxalq müdafiə üçün müraciətə baxılması üçün məsul olan vahid Üzv Dövləti səmərəli və effektiv şəkildə müəyyən etmək üçün sistemin imkanlarını artırmaq; xüsusən də ərizəçilərin ilk giriş və ya qanuni qalma Üzv Dövlətinə müraciət etmələri və məsul kimi müəyyən edilmiş Üzv Dövlətdə qalmaları üçün aydın öhdəliklər daxil etməklə sui-istifadələrin qarşısını almaq və ərizəçilərin Aİ daxilində icazəsiz hərəkətlərinin qarşısını almaq [13].

Yeni Pakt çərçivəsində ikinci mühüm sənəd olan Sığınacaq və Miqrasiya İdarəetmə Qaydasının təməl daşlarından biri də həmrəylik sisteminin yaradılmasıdır. Bu islahat Aİ-yə üzv dövlətlər arasında yükün bölüşdürülməsini təkmilləşdirmək üçün mühüm addımdır ki, bu da mövcud sistemdəki kritik çatışmazlıqlardan biridir. İslahat sığınacaq iddialarına görə məsuliyyəti müəyyən etmək üçün ilk ölkəyə giriş prinsipini saxlasa da, yeni qaydalar həm də məcburi həmrəylik mexanizmini təqdim edir [18].

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, təyinat ölkələrində yeraltı və qeyri-müəyyən əmək bazarlarının azaldılması potensial miqrant işçilərin mənşə ölkələrindən mobilliyini asanlaşdırmaqla paralel getməlidir. Bir çox ölkələr artıq anlayır ki, mobilliyin asanlaşdırılması gələcəyin yoludur. Miqrasiya Sazişi mobilliyi asanlaşdırmaq üçün natamam da olsa, konseptual çərçivə təmin edir. Bununla belə, bu cür yardımın lehinə siyasi diskursun, eləcə də onun effektiv həyata keçirilməsini təmin edən siyasət və təcrübələrin inkişaf etdirilməsi xeyli vaxt aparacaq [2]. Lakin bununla belə hesab edirik ki, Aİ-də son illər miqrasiya hüququ sahəsində atılan təşkilati və normativ-hüquqi

addımlar, o cümlədən Yeni Miqrasiya və Sığınacaq üzrə Paktı, onun çərçivəsində Eurodac Reqlamenti, Sığınacaq və Miqrasiya İdarəetmə Qaydası və digər sənədlər bütövlükdə səmərəli miqrasiya idarəetməsinə və miqrantların hüquqi müdafiəsi sisteminin təkmilləşməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Əliyev E.E. Miqrasiya proseslərinin inzibati-hüquqi nizamlanması: Avropa ölkələrinin və Azərbaycan qanunvericiliyinin müqayisəli təhlili. Dissertasiya işi. Bakı -2021.
2. Зарубежные исследования международной миграции: методологические проблемы, тематические тренды, <http://philsoc.psu.ru/nauka-na-fsf/89-nauka/1854-zarubezhnye-issledovaniya-mezhdunarodnoj-migratsii-metodologicheskie-problemy-tematicheskie-trendy>
3. EU migration overhaul stresses fast-track deportations and limited appeal rights for asylum seekers, <https://theconversation.com/eu-migration-overhaul-stresses-fast-track-deportations-and-limited-appeal-rights-for-asylum-seekers-227755>
4. EU migration and asylum policy, <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-migration-policy/>
5. Key points to navigate the EU Migration and Asylum Pact, <https://eurochild.org/uploads/2024/03/Key-points-to-navigate-the-EU-Migration-and-Asylum-Pact.pdf>
6. Lavenex, S. (2019). Regional migration governance – building block of global initiatives? *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol. 45, iss. 8, pp. 1275–1293.
7. Laws for Legal Immigration in the 27 EU Member States, *International Migration Law*, N 16, Geneva
8. MRS No. 45 - Regional Inter-State Consultation Mechanisms on Migration. Approaches, Recent Activities and Implications for Global Governance of Migration, <https://publications.iom.int/books/mrs-no-45-regional-inter-state-consultation-mechanisms-migration>
9. Pact on Migration and Asylum, https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_en
10. Policy plan on legal migration, <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/policy-plan-on-legal-migration.html>
11. Regulation on asylum and migration management, In “Promoting our European Way of Life”, <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-promoting-our-european-way-of-life/file-asylum-and-migration-management-regulation>
12. Regulation on asylum and migration management, <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/carriage/asylum-and-migration-management-regulation/report?sid=8001>
13. REGULATION (EU) No 603/2013 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL, of 26 June 2013, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32013R0603>
14. Scholten P., Penninx R. The Multilevel Governance of Migration and Integration / Integration Processes and Policies in Europe (pp.91-108) https://www.researchgate.net/publication/300331477_The_Multilevel_Governance_of_Migration_and_Integration
15. Tampere European Council 15 and 16 october 1999 presidency conclusions, https://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm
16. The EU's New Pact on Migration & Asylum, <https://www.europeanmovement.ie/the-eus-new-pact-on-migration-and-asylum/>
17. The Hague Programme: 10 priorities for the next five years, <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-hague-programme-10-priorities-for-the-next-five-years.html>
18. The New Pact: A vital step for an effective and humane EU migration policy, <https://www.epc.eu/en/Publications/The-New-Pact-A-vital-step-for-an-effective-and-humane-EU-migration-po~582a50>
19. Treaty establishing the European Community (Amsterdam consolidated version) *Official Journal C 340*, 10/11/1997 P. 0173 – 0306.
20. Urso G., Hakami A. *Regional Migration Governance in Africa: AU and RECs*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018.

Features of Legal Regulation of Migration in the European Union

Natavan Zeynalova-Sulatnova,
PhD student of Baku State University,
zeynalova.natevan@mail.ru

The article discusses the features of legal regulation of migration within the European Union. It analyzes the migration policy of the European Union. The legislation of the European Union in the field of migration is examined. An analysis of the development characteristics of legal regulation in this area is carried out. The role of Community law acts in this field is determined. The legal status of migrants is analyzed.

Keywords: European Union, migration, migration policy, migrant, legal regulation, asylum.

Особенности правового регулирования миграции в Европейском Союзе

Натаван Зейналова-Сулатнова,
докторант Бакинского государственного университета,
zeynalova.natevan@mail.ru

В статье рассматриваются особенности правового регулирования миграции в рамках Европейского Союза. Здесь анализируется миграционная политика Европейского Союза. Осуществляется анализ законодательства Европейского Союза в области миграции. Проводится анализ особенностей развития правового регулирования в этой сфере. Определяется роль актов коммунитарного права в данной области. Осуществляется анализ правового статуса мигрантов.

Ключевые слова: Европейский Союз, миграция, миграционная политика, мигрант, правовое регулирование, убежище.

Avrupa Birliđi'nde göçün yasal düzenlemesinin özellikleri

Natavan Zeynalova-Sultanova,
Bakü Devlet Üniversitesi'nde doktora öğrencisi,
zeynalova.natevan@mail.ru

Makalede Avrupa Birliđi içerisinde göç alanındaki yasal düzenlemenin özellikleri ele alınmaktadır. Bu makalede Avrupa Birliđi'nin göç politikası incelenmektedir. Avrupa Birliđi'nin göç alanındaki mevzuatı incelenmektedir. Hukuki düzenlemenin gelişim özelliklerinin analizi yapılmaktadır. Bu alanda toplumsal hukuk düzenlemelerinin rolü belirlenmektedir. Göçmenlerin hukuki statüleri analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliđi, göç, göç politikası, göçmen, yasal düzenleme, sığınma.

YDK 347

DOI: 10.5281/zenodo.15310726

Belarus Respublikasında, Tacikistan Respublikasında və Qırğızıstanda daşınmaz əmlakın mülki-hüquqi rejimi

Dadaşov Emin Teyyub oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakül-
təsi "Mülki hüquq" kafedrasının elmlər
doktoru proqramı üzrə dissertantı, hü-
quq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
e-mail: emin.dadashov.00@mail.ru

2) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əks olunmuş daşınmaz əmlakla bağlı normaların təkmilləşdirilməsi üzrə ən yaxşı hüquqi qərarların qəbul edilməsi və milli qanunvericiliyin sonrakı yeniləşməsi üçün əsas yaradır.

Məqalədə göstərilir ki, həm Belarus Respublikasının, həm Tacikistan Respublikasının, həm də Qırğızıstanın Mülki Məcəlləsində əşyaların daşınmaz və daşınar növdə ola bilməsi, həmçinin daşınmaz əşyalara aid edilə bilməyən bütün əşyaların daşınar əşyalar sayılması öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Konstitusiya, Mülki Məcəllə, hüquq, əmlak, torpaq.

Daşınmaz əmlakın mülki-hüquqi rejimi ilə bağlı araşdırmalarda xarici dövlətlərin, o cümlədən Belarus Respublikası, Tacikistan Respublikası və Qırğızıstan kimi ölkələrin qanunvericiliyinin müqayisəli təhlilinin aparılmasının, onların qiymətli cəhətlərinin və qüsurlarının aşkar edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Belarus Respublikası, Tacikistan Respublikası və Qırğızıstan Respublikası kimi dövlətlərin qanunvericiliyində daşınmaz əmlakla bağlı öz əksini tapmış hüquq normalarının öyrənilməsi tədqiq edilən məsələ ətrafında biliklərin daha da dərinləşdirilməsinə kömək edir;

Xarici dövlətlərin, o cümlədən Belarus Respublikasının, Tacikistan Respublikasının və Qırğızıstan Respublikasının qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, daşınmaz əmlakın hüquqi rejimi ilə bağlı normaların bir-birinə uyğunlaşdırılması baxımından müəyyən məqamlar vardır. Bu məqamların dərinləndirilməsi tələb olunur. Hazırkı şəraitdə daşınmaz əmlakla bağlı vahid hüquqi məkanın yaradılması olduqca zəruridir və bu, baxılan problemi daha da aktuallaşdırır.

Y.A.Tixomirov yazır: "Dövlətlərin bir-birinə hüquqi baxımdan yaxınlaşmasını çətinləşdirən milli qanunvericilik normalarının fərqliliyi onların xüsusi üsula müraciət edərək yaxınlaşdırılması istəyini doğurur. Burada milli qanunvericiliklərin uyğunsuzluq təşkil edən normalarını ictimai münasibətləri vahid şəkildə tənzimləyən, onların ümumiliyi üçün əsas yaradan unifikasiya edilmiş hüquqi normalarla əvəz etmək nəzərdə tutulur.

Həm dövlətlərarası münasibətlərin, həm də dövlətlərin daxili münasibətlərinin eyni şəkildə hüquqi tənzimlənməsi onların səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və hüquqi kolliziyaların qarşısının alınmasına kömək edir" [11, s. 59].

Qeyd etmək istərdik ki, SSRİ-nin dağılması ilə müstəqil dövlətlərə çevrilmiş keçmiş

müttəfiq respublikaların əksəriyyəti yeni Mülki Məcəllə qəbul etmişlər. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrin mülki məəcəllələri xeyli dərəcədə bir-birinə oxşardır. Eyni dərəcədə bütün bunlar daşınmaz əmlakla bağlı normalara da aiddir. X.İ.F.Hacıyev düzgün olaraq bildirir ki, Azərbaycan Respublikasının hüquqşünasları müqayisəli hüquqi tədqiqatlar apararkən əsas diqqəti əvvəllər eyni dövlətin tərkibində olmuş ölkələrin qanunvericiliyinə yönəltməlidirlər [1, s. 4].

Özündə 148 (yüz qırx səkkiz) maddəni birləşdirən 9 (doqquz) bölmə və 8 (səkkiz) fəsildən ibarət olan Belarus Respublikasının 15 mart 1994-cü il tarixli Konstitusiyasının (24 noyabr 1996-cı il, 17 oktyabr 2004-cü il və 27 fevral 2022-ci il tarixdə bu Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər edilmişdir) 29-cu maddəsinə əsasən, vətəndaşların mənzilinin və digər qanuni əmlaklarının toxunulmazlığına təminat verilir. Qanuni əsaslar olmadan vətəndaşın iradəsi ziddinə heç kəs vətəndaşın mənzilinə və digər qanuni sahəsinə (sahə dedikdə həm yaşayış, həm də qeyri-yaşayış sahəsi nəzərdə tutulur) daxil ola bilməz.

Sözgedən Konstitusiyanın 44-cü maddəsində deyilir: "Dövlət hər kəsin mülkiyyət hüququna təminat verir və onun əldə edilməsinə şərait yaradır.

Mülkiyyətçi həm təkbaşına, həm də başqa şəxslərlə birlikdə əmlaka sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək hüququna malikdir.

Mülkiyyətin toxunulmazlığı və onun və rəsəlik hüququ əsasında digər şəxslərə keçməsi qanunla mühafizə edilir.

Qanuni yolla əldə edilmiş əmlak dövlət tərəfindən qorunur.

Dövlət vətəndaşların əmanətlərini qoruyur və onların qaytarılmasına təminatlar yaradır.

Əmlakın məcburi özgəninkiləşdirilməsinə yalnız ictimai zərurətə görə, qanunla müəyyən edilmiş şərtlər və qaydada, özgəninkiləşdirilən əmlakın dəyəri vaxtında və tam ödənilməklə, habelə məhkəmənin qərarına əsasən yol verilir.

Mülkiyyət hüquqlarının həyata keçirilməsi ictimai mənafeyə və təhlükəsizliyə zidd olmamalı, ətraf mühitə, tarixi və mədəni sərəvətlərə zərər vurmamalı, başqa şəxslərin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeələrini pozmamalıdır".

Adıçəkilən Konstitusiyanın 48-ci maddəsinə müvafiq olaraq Belarus Respublikası vətəndaşlarının mənzil hüququ vardır. Bu hüquq dövlət və xüsusi mənzil fondunun inkişafı və vətəndaşların mənzil əldə etməsinə köməklik göstərməklə təmin edilir.

Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan vətəndaşlar qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən pulsuz və ya sərəfəli qiymətə mənzillə təmin olunurlar.

Heç kəs özbaşına mənzildən məhrum edilə bilməz [8].

Belarus Respublikası Konstitusiyasının həm 29-cu, həm 44-cü, həm də 48-ci maddəsi Əsas Qanunun "Şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət" adlanan ikinci bölməsində öz əksini tapmışdır. Həmin hüquqi sənəddə əmlak dedikdə, həm daşınar, həm də daşınmaz əmlak nəzərdə tutulur.

Özündə 1153 (min yüz əlli üç) maddəni birləşdirən, 8 (səkkiz) bölmə və 75 (yetmiş beş) fəsildən ibarət olan Belarus Respublikasının 7 dekabr 1998-ci il tarixli Mülki Məcəlləsinin "Daşınmaz və daşınar əşyalar" adlı 130-cı maddəsinin birinci hissəsinə əsasən daşınmaz əşyalara (daşınmaz əmlak) torpaq sahələri, yerin tək sahələri, yerüstü su obyektləri və torpaqla möhkəm bağlı olan

hər şey, yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər, o cümlədən meşələr, çoxillik əkinlər, əsaslı tikintilər (binalar, qurğular), tikintisi yarımçıq qalmış əsaslı tikintilər, təcrid olunmuş sahələr, nəqliyyat vasitələrinin durması üçün ayrılmış parklanma yerləri aid edilir.

Əmlak kompleksi kimi bütövlükdə müəssisə, dövlət qeydiyyatına alınan hava və dəniz gəmiləri, daxili naviqasiya gəmiləri, qarışıq (çay-dəniz) üzgüçülük gəmiləri, kosmik obyektlər də daşınmaz əşya hesab edilir.

Qanunvericilik aktları ilə başqa əmlak da daşınmaz əşyalara aid edilə bilər.

Həmin Məcəllənin 130-ci maddəsinin ikinci hissəsinə görə pullar və qiymətli kağızlar daxil olmaqla daşınmaz əşyalara aid edilməyən əşyalar daşınmaz əşyalar sayılır. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, daşınmaz əşyaya hüquqların qeydiyyatı tələb olunmur [3].

Belarus Respublikası Mülki Məcəlləsinin 131-ci maddəsi daşınmaz əmlakın, ona hüquqların və onunla bağlı əqdlərin dövlət qeydiyyatına həsr olunmuşdur.

22 iyul 2002-ci il tarixdə özündə 76 (yetmiş altı) maddəni birləşdirən və 9 (doqquz) fəsildən ibarət olan "Daşınmaz əmlakın, ona hüquqların və onunla bağlı əqdlərin dövlət qeydiyyatı haqqında" Belarus Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir (hal-hazıradək bu Qanuna 17 (on yeddi) dəfə əlavə və dəyişiklik edilmişdir) [6]. Həmin Qanunun 1-ci fəslə "Ümumi müddəalar" (1-101-ci maddələr), 2-ci fəslə "Dövlət qeydiyyatı sahəsində dövlət təşkilatlarının sistemi" (11-19-cu maddələr), 3-cü fəslə "Daşınmaz əmlakın, ona hüquqların və onunla bağlı əqdlərin vahid dövlət reyestri" (20-30-cu maddələr), 4-cü fəslə "Qeydiyyat

hərəkətlərinin aparılmasının ümumi Qaydaları" (31-43-cü maddələr), 5-ci fəslə "Daşınmaz əmlakın dövlət qeydiyyatı" (44-54-cü maddələr), 6-cı fəslə "Daşınmaz əmlak üzərində hüquqların, məhdudiyətlərin (yükülüyün) dövlət qeydiyyatı (55-651-ci maddələr), 7-ci fəslə "Daşınmaz əmlakla bağlı əqdlərin dövlət qeydiyyatı" (66-68-ci maddələr), 8-ci fəslə "Məsuliyyət və təminatlar" (69-70-ci maddələr), 9-cu fəslə "Yekun müddəalar" (71-76-cı maddələr) adlanır.

10 (on) fəsil və 100 (yüz) maddədən ibarət olan 6 noyabr 1994-cü il tarixli Tacikistan Respublikası Konstitusiyasının (22 may 2016-cı il tarixdə bu Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər edilmişdir) 22-ci maddəsində təsbit olunub ki, mənzil toxunulmazdır. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin mənzilinə zorla girməyə və onu mənzildən məhrum etməyə yol verilmir [7].

Əsas Qanunun 32-ci maddəsinə uyğun olaraq hər kəsin mülkiyyət hüququ və və rəsəlik hüququ vardır.

Həç kimin vətəndaşı mülkiyyət hüququndan məhrum etmək və məhdudlaşdırmaq hüququ yoxdur. Şəxsi əmlakın dövlət ehtiyacları üçün alınmasına yalnız qanun əsasında və mülkiyyətçinin razılığı ilə onun dəyəri tam ödənilməklə yol verilir.

Dövlət orqanlarının, ictimai birliklərin, siyasi partiyaların, digər hüquqi və ya ayrı-ayrı şəxslərin qanunsuz hərəkətləri nəticəsində şəxse dəymiş maddi və mənəvi ziyan qanunla müəyyən edilmiş qaydada onların hesabına ödənilir.

Yuxarıda adı çəkilən Konstitusiyanın 36-cı maddəsinə əsasən hər kəsin mənzil hüququ vardır. Bu hüquq dövlət, ictimai, kooperativ və fərdi mənzil tikintisinin həyata keçirilməsi yolu ilə təmin edilir.

Tacikistan Respublikası Konstitusiyasının məzmunu daşınmaz əmlaka da aid edilən 22, 32 və 36-cı maddələri Əsas Qanunun "İnsanın və vətəndaşın hüquqları, azadlıqları, əsas vəzifələri" adlı ikinci fəslində öz əksini tapmışdır.

Özündə 1351 (min üç yüz əlli bir) maddəni birləşdirən, 9 (doqquz) bölmə və 76 (yetmiş altı) fəsildən ibarət olan Tacikistan Respublikasının 24 dekabr 2022-ci il tarixli Mülki Məcəlləsinin "Daşınmaz və daşınar əşyalar" başlıqlı 138-cı maddəsində deyilir: "1. Daşınmaz əşyalara (daşınmaz əmlak) daxildir: torpaq sahəsi, binalar (yaşayış, qeyri-yaşayış), qurğular və yarımçıq tikinti obyektləri, çoxillik əkinlər və torpaqla möhkəm bağlı olan digər əmlak, yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər.

2. Dövlət qeydiyyatına alınan hava və dəniz gəmiləri, daxili su gəmiləri, kosmik gəmilər, kosmik stansiyalar, süni peyklər və digər kosmik obyektlər də daşınmaz əmlak sayılır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq digər əşyalar da daşınmaz əşyalara aid edilə bilər.

3. Pullar və qiymətli kağızlar daxil olmaqla daşınmaz əmlaka aid edilməyən əşyalar daşınar əşyalar sayılır. Qanunla başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, daşınar əşyalara hüquqların qeydiyyatı tələb olunmur" [4].

Sözügedən Məcəllənin "Daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının xüsusiyyətləri" sərəlvhəli 287-ci maddəsində qeyd olunur ki, daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri bu Məcəllə və digər qanunlarla müəyyən edilir.

Tacikistan Respublikası Mülki Məcəlləsinin "Dövlətin müstəsna mülkiyyəti" adlanan

289-cu maddəsinin birinci hissəsində göstərilir ki, torpaq, onun təkisi, sular, hava məkanı, flora və fauna, digər təbii sərvətlər dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir.

Deməli, Tacikistan Respublikasında torpaq yalnız dövlət mülkiyyətində ola bilər.

Tacikistan Respublikası Mülki Məcəlləsinin "Məhdud əşya hüquqları" adlı 25-ci fəslinin 3-cü paragrafı daşınmaz əşyaların servitutu ilə bağlı məsələləri (344-349-cu maddələr), "Alqı-satqı" başlıqlı 35-cü fəslinin 6-cı paragrafı isə daşınmaz əmlakın alqı-satqısı ilə bağlı məsələləri (606-614-cü maddələr) tənzimləyir.

Tacikistan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 139-cu maddəsi daşınmaz əşyaların dövlət qeydiyyatından, 141-ci maddəsi vahid daşınmaz əmlak kompleksindən, 290-cı maddəsi yeni yaradılmış daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququndan, 293-cü maddəsi özbaşına tikintidən, 296-cı maddəsinin 3-5-ci hissələri sahibsiz daşınmaz əşyalardan, 310-cu maddəsi isə torpağın və digər təbii sərvətlərin alınması ilə əlaqədar daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun xitam edilməsindən bəhs edir.

20 mart 2008-ci il tarixdə özündə 71 (yetmiş bir) maddəni birləşdirən və 7 (yeddi) fəsildən ibarət olan, Tacikistan Respublikasının ərazisində daşınmaz əmlakın, ona olan hüquqların və bu hüquqların məhdudlaşdırılmasının (yüklülüyünün) dövlət qeydiyyatının hüquqi əsaslarını və qaydasını müəyyən edən "Daşınmaz əmlakın və onun üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı haqqında" Tacikistan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir [7].

Özündə 116 (yüz on altı) maddəni birləşdirən və 5 (beş) bölmədən ibarət olan 11 aprel 2021-ci il tarixli Qırğızistan Respublikası

Konstitusiyasının (bu Konstitusiyanın birinci bölməsi 3 (üç), ikinci bölməsi 6 (altı), üçüncü bölməsi 5 (beş) fəsildən ibarətdir) 16-cı maddəsində deyilir: "1. Torpaq, onun təki, hava məkanı, sular, meşələr, otlarla, bitki və heyvanlar aləmi, digər təbii sərvətlər Qırğızıstan Respublikasının müstəsna mülkiyyətindədir.

2. Torpaqdan və təbii sərvətlərdən Qırğızıstan Respublikası xalqının həyat və fəaliyyətinin əsası kimi istifadə olunur; vahid ekoloji sistemin və davamlı inkişafın qorunması üçün onlar dövlətin nəzarəti və xüsusi mühafizəsi altındadırlar.

3. Otlarla və meşələr istisna olmaqla, torpaq xüsusi və ya bələdiyyə mülkiyyətində ola bilər.

Torpaq xarici vətəndaşların və xarici iştirakı hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyətində ola bilməz.

4. Torpaq mülkiyyətçilərinin hüquqlarının müdafiəsinin təminatları qanunla müəyyən edilir".

Yuxarıda qeyd olunan Konstitusiyanın 30-cu maddəsində göstərilir:

"1. Hər kəsin mülkiyyət və başqa hüquq əsasında ona məxsus olan mənzil və digər obyektlərinin toxunulmazlığı hüququ vardır. Heç kəs istifadəsində olduğu şəxsin iradəsi ziddinə mənzilə və digər obyektə daxil ola bilməz.

2. Axtarış, götürmə, baxış aparılmasına və digər hərəkətlərin həyata keçirilməsinə, habelə dövlət qulluqçularına mülkiyyət və ya başqa hüquq əsasında məxsus olan mənzilə və başqa obyektlərə daxil olmağa yalnız məhkəmənin qərarı əsasında yol verilir.

3. Qanunla nəzərdə tutulmuş müstəsna hallarda, axtarış, götürmə, baxış aparılmasına və digər hərəkətlərin həyata keçirilməsinə,

habelə dövlət qulluqçularına mülkiyyət və ya başqa hüquq əsasında məxsus olan mənzilə və başqa obyektlərə daxil olmağa məhkəmənin qərarı olmadan yol verilir. Bu cür hərəkətlərin qanuniliyi və əsaslılığı məhkəmə tərəfindən araşdırılmalıdır.

4. Bu maddə ilə müəyyən edilmiş təminatlar və məhdudiyətlər hüquqi şəxslərə də şamil edilir" [10].

Qırğızıstan Respublikası Konstitusiyasının 40-cı maddəsinə görə, hər kəs öz əmlakı və fəaliyyətinin nəticələri üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüququna malikdir.

Adıçəkilən Konstitusiyanın 40-cü maddəsində əmlak dedikdə həm daşınmaz, həm də daşınmaz əmlak nəzərdə tutulur.

Əsas Qanunun 45-ci maddəsinə uyğun olaraq hər kəsin mənzil hüququ vardır.

Heç kim özbaşına mənzilindən məhrum edilə bilməz.

Dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları mənzil tikintisini təşviq edir və mənzil hüququnun həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır.

Aztəminatlı və digər ehtiyacı olan şəxslər qanunla müəyyən edilmiş əsaslarla və qaydada dövlət, bələdiyyə və digər mənzil fondlarından və ya sosial müəssisələrdə mənzillə təmin olunurlar.

Qırğızıstan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsi Əsas Qanunun "Konstitusiya quruluşunun əsasları" adlanan birinci bölməsinin "Konstitusiya quruluşunun sosial-iqtisadi əsasları" sərlövhəli 2-ci fəslində, 30-cü maddəsi "İnsan və vətəndaşın hüquqları, azadlıqları və vəzifələri" adlı ikinci bölməsinin "Şəxsi hüquq və azadlıqlar" başlıqlı 2-ci fəslində, 40-cü və 45-ci maddələri isə həmin bölmənin "İqtisadi və sosial hüquqlar" adlanan 4-cü fəslində öz əksini tapmışdır.

Qırğızistan Respublikasının 08 may 1996-cı il tarixli Mülki Məcəlləsinin "Daşınmaz və daşınar əşyalar" adlı 24-cü maddəsinin 1-3-cü hissələrində deyilir:

1. "Daşınmaz əşyalara (daşınmaz əmlak) torpaq sahələri, yer təkli sahələri, ayrıca su obyektləri və torpaqla möhkəm bağlı olan hər şey, yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər, o cümlədən meşələr, çoxillik əkinlər, binalar, qurğular və s. aid edilir.

Qırğızistan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq digər əmlak da daşınmaz əşyalara aid edilə bilər.

2. Daşınmaz əşyalara mülkiyyət hüququ və digər əşya hüquqları, bu hüquqların məhdudlaşdırılması, onların əmələ gəlməsi, başqasına keçməsi və xitamı vahid dövlət reyestrində dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

3. Pullar və qiymətli kağızlar daxil olmaqla daşınmaz əşyalara aid edilməyən əşyalar daşınar əşyalar sayılır. Bu Məcəllə və ya qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, daşınar əşyaya hüquqların qeydiyyatı tələb olunmur" [2].

Qırğızistan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 25-ci maddəsi daşınmaz əmlakın dövlət qeydiyyatına həsr olunmuşdur.

22 dekabr 1998-ci il tarixdə özündə 58 (əlli səkkiz) maddəni birləşdirən və 11 (on bir) fəsildən ibarət olan "Daşınmaz əmlaka hüquqların və onunla bağlı əqdlərin dövlət qeydiyyatı haqqında" Qırğızistan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir (sözügedən Qanuna hal-hazırədək 17 (on yeddi) dəfə əlavə və dəyişiklik edilmişdir) [5]. Həmin Qanunun 1-ci maddəsində daşınmaz əmlakla bağlı 29 (iyirmi doqquz) termin və anlayışların mənalari ifadə edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гаджиев Х.И.Ф. Толкование норм конституции и закона конституционными судами. Баку: Озан, - 2002. - 168 с.
2. Гражданский кодекс Кыргызской Республики от 8 мая 1996 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22 июля 2024 г.): Электронный ресурс / <https://cbd.minjust.gov.kg/4/edition/14707/ru>
3. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17 февраля 2025 г.): [Электронный ресурс] / <https://is.gd/WbjiBx>
4. Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 24 декабря 2022 года (с изменениями от 13 ноября 2024 г.): [Электронный ресурс] / https://continent-online.com/Document/?doc_id=35039815#pos=2453;-56
5. Закон Кыргызской Республики О государственной регистрации прав на недвижимое имущество и сделок с ним от 22 декабря 1998 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24 июля 2024 г.): Электронный ресурс / <https://cbd.minjust.gov.kg/160/edition/17554/ru>
6. Закон Республики Беларусь от 22 июля 2002 года О государственной регистрации недвижимого имущества, прав на него и сделок с ним: [Электронный ресурс] / <https://is.gd/fFRC3z>
7. Закон Республики Таджикистан от 20 марта 2008 года О государственной регистрации недвижимого имущества и прав на него (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13 ноября 2024 г.): Электронный ресурс / https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=22028
8. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 г. (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г., 17 октября 2004 г. и 27 февраля 2022 г.): [Электронный ресурс] / <https://etalonline.by/document/?regnum=v19402875>

9. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22 мая 2016 г.): [Электронный ресурс] / <https://is.gd/zASa79>
11. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. Москва: Норма, - 1996. - 432 с.
10. Конституция Кыргызской Республики //

Гражданско-правовой режим недвижимого имущества в Республике Беларусь, Республике Таджикистан и Киргизии

Дадашов Эмин Тейюб оглу,
диссертант по программе доктора наук кафедры "Гражданское право" Бакинского государственного университета, доктор философии по праву, доцент.

В статье указывается, что в Гражданском кодексе Республики Беларусь, Республики Таджикистан и Киргизии отражено положение о том, что вещи могут быть недвижимыми и движимыми, а также то, что движимыми вещами признаются все вещи, которые нельзя отнести к недвижимым.

Ключевые слова: Конституция, Гражданский кодекс, право, имущество, земля.

**Civil-Legal Regime of Real Estate in the Republic of Belarus,
the Republic of Tajikistan and Kyrgyzstan**

Dadashov Emin Teyyub,
Postdoctoral student of the Doctor of Science program of the "Civil Law" department of Baku State University, Doctor of Philosophy in Law, associate professor.

The article highlights that the Civil Code of the Republic of Belarus, the Republic of Tajikistan and Kyrgyzstan reflects the fact that things can be immovable and movable, as well as the fact that all things that cannot be attributed to immovable things are considered movable things.

Key words: Constitution, Civil Code, law, property, land.

**Belarus Cumhuriyeti, Tacikistan Cumhuriyeti ve
Kırgızistan'da gayrimenkulün medeni hukuk rejimi**

Dadaşov Emin Teyyub oğlu,
Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi "Medeni Hukuk" Bölümü Bilim Doktoru programında doktora adayı, Hukuk alanında felsefe doktoru, doçent.

Makalede, Belarus Cumhuriyeti, Tacikistan Cumhuriyeti ve Kırgızistan Medeni Kanunlarında, eşyaların taşınır ve taşınmaz olabileceği, taşınmaz eşyalara atfedilemeyen tüm eşyaların taşınır eşya sayıldığı hükmünün yer aldığı belirtiliyor.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Medeni Kanun, hukuk, mülkiyet, arazi.

YDK 341

DOI: 10.5281/zenodo.15310754

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlər arasında gömrük sahəsində əməkdaşlığın beynəlxalq hüquqi əsasları

Mahmudov Orxan Kamran oğlu,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı.
 e-mail: mahmudov.orkhan@bk.ru

etməlidirlər. Beləliklə, MDB ölkələrinin ərazilərində azad ticarət zonasının yaradılması üçün normativ-hüquqi baza yaradıldı.

10 oktyabr 2000-cu ildə Astanada Belarus Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Rusiya Federasiyası və Tacikistan Respublikası Avrasiya İqtisadi Birliyinin təsis edilməsi haqqında Müqavilə imzalamışlar.

Gömrük sahəsində əsas sənədlərdən biri ilk üç dövlətin imzaladığı Gömrük Birliyi haqqında 20 yanvar 1995-ci il tarixli Sazişdir [14]. Saziş Gömrük Birliyi yaradılmasının aşağıdakı mərhələlərini nəzərdə tutur:

Açar sözlər: Azərbaycan, hüquq, məcəllə, gömrük, beynəlxalq.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, 24 sentyabr 1993-cü il tarixdə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlər arasında 34 (otuz dörd) maddədən ibarət olan İqtisadi Şüranın yaradılması haqqında müqavilə imzalandı [2]. Bu müqavilə MDB ərazisində vahid iqtisadi məkanın yaradılmasının ilk mərhələsi sayılırdı. Hesab olunurdu ki, İqtisadi Şüranın yaradılması haqqında müqavilə çoxsaylı ticarət maneələrini aradan qaldırmağa imkan verəcək, ticarət dövriyyəsinin artmasına təkan verəcək və MDB ölkələrində dayanıqlı iqtisadi artım üçün ilkin şərait yaradacaq.

15 aprel 1994-cü il tarixdə Azad Ticarət Zonası haqqında Saziş imzalandı [13]. Həmin Sazişə əsasən, dövlətlər iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və iqtisadi inkişafda maraqların təmin olunması üçün rüsumsuz ticarət həyata keçirməli, qarşılıqlı ticarətdə tarif və qeyri-tarif məhdudiyətlərini ləğv

1) Azad ticarət zonasının yaradılması haqqında 15 aprel 1994-cü il tarixli Sazişin fəaliyyət mexanizminin əməli tətbiqi. Bu sazişin imzalandığı gündən etibarən dörd ay ərzində xarici iqtisadi fəaliyyətə toxunan xarici ticarət, gömrük, valyuta-maliyyə, vergi və digər qanunvericiliyin eyniləşdirilməsi. Gömrük Birliyinin tərəflərdən birinin müvafiq səlahiyyətlərinin verilməsi əsasında üçüncü ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlər mexanizminin formalaşdırılması.

2) birinci mərhələdə nəzərdə tutulmuş bütün tədbirlərin yerinə yetirilməsindən sonra üzv-dövlətlərin gömrük ərazilərinin birləşdirilməsi, Gömrük Birliyinin beynəlxalq hüquq subyektliliyi və mövcud beynəlxalq müqavilələrin taleyi məsələsinin həlli. Gömrük Birliyinin üzvləri 09 dekabr 1994-cü il tarixli MDB ölkələrinin xarici ticarətinin gömrük statistikasının vahid metodologiyasını [9] (25 noyabr 2005-ci ildə bu Sənəd qüvvəsini itirmişdir), sonrakı dəyişiklik və əlavələrlə 24 sentyabr 1993-cü il tarixli Əmtəənin mənşəyi olan ölkənin müəyyən edilməsi qaydalarını [7], 15 aprel 1994-cü il tarixli

Malların geriyə ixracı və geriyə ixrac üçün icazənin verilməsi qaydası haqqında Sazişi tətbiq edirlər [15].

10 fevral 1995-ci il tarixdə MDB üzvü olan ölkələrin gömrük qanunvericiliyinin əsasları qəbul olunmuşdur [5].

MDB-nin Gömrük Birliyinə Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və Qırğızıstan daxildir. Qırğızıstan Respublikası həmin sazişə 1996-cı ildə qoşulmuşdur. Sənəddə qeyd olunur ki, tərəflər Gömrük birliyini formalaşdırır, onun formalaşdırılmasının məqsəd və prinsipləri, mexanizmi və mərhələləri, fəaliyyət qaydası, gömrük rüsumları, vergiləri və yığımalarının bölüşdürülməsi, müvəqqəti məhdudiyyətlərin və gömrük nəzarətinin tətbiqi şərtləri RF ilə Belarus Respublikası arasında 6 yanvar 1995-cı il tarixli Gömrük Birliyi haqqında sazişlə müəyyən olunur [11].

Gömrük Birliyinin məqsədləri təsərrüfat subyektlərinin sərbəst qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyəti üçün maneələrin aradan qaldırılması yolu ilə birgə hərəkətlərlə ölkələrinin sosial-iqtisadi tərəqqisinin, iqtisadiyyatın sabit inkişafının, sərbəst əmtəə mübadiləsinin və vicdanlı rəqabətin təmin edilməsi, ölkələrin iqtisadi siysətinin uzlaşdırılmasının möhkəmləndirilməsi və milli xalq təsərrüfatının hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi, ümumi iqtisadi məkanın formalaşdırılması üçün şərait yaradılması, üzv-dövlətlərin dünya bazarına çıxması üçün şərait yaradılmasıdır. Gömrük Birliyi dövlətlərin iqtisadi birliyi kimi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır.

Gömrük Birliyinin üzvü olan dövlətlərin vahid gömrük məkanının formalaşdırılması aşağıdakı yollarla həyata keçirilir: ölkələr arasında onların ərazisindən çıxan əmtəələrin ticarətində ekvivalent qüvvəyə malik gömrük rüsumlarının, vergilərinin və yığımalarının, habelə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin ləğvi;

üçüncü ölkələrlə münasibətlərdə eyni ticarət rejiminin, ümumi gömrük tarif-lərinin və xarici ticarətin qeyri-tarif tənzi mi tədbirlərinin müəyyən edilməsi və tətbiqi; Rusiya Hökuməti ilə Belarus Hökuməti arasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzi mlənməsinin vahid qaydası haqqında 12 aprel 1994-cü il tarixli Sazişin müddəaları əsasında Gömrük Birliyinin üçüncü dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlər mexanizminin formalaşdırılması.

31 dekabr 1996-cı ildə "dördlər" in Dövlətlərarası Şurasının "Gömrük Birliyi haqqında sazişlərin həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər haqqında" qərarı qəbul edilmişdir. Qərar da Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və Qırğızıstan hökumət başçıları nın həmin dövlətlərin İnteqrasiya Komitəsinin Gömrük Birliyinin icra orqanı kimi müəyyən edilməsi haqqında qərarı bəyənilmişdir [8]. Bu dövlətlərin İnteqrasiya Komitəsi haqqında əsasnaməyə dəyişiklik və əlavələr edilmiş, Gömrük Birliyi haqqında sazişlərin həyata keçirilməsi məsələlərinə dair qərarların qəbul edilməsi qaydası haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir [6].

Dövlətlərarası Şura İnteqrasiya Komitəsi tərəfindən Gömrük Birliyi haqqında sazişlərin icrası ilə bağlı məsələlərə baxılarkən Gömrük Birliyinin üzvü olan dövlətlərin xarici iqtisadi və gömrük idarələrinin rəhbərlərinin iştirakını məcburi hesab etmişdir.

28 sentyabr 2001-ci ildə Moskvada Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərə gətirilən mallara texniki, tibbi, əczaçılıq, sanitar, baytar və fitosanitar normaların, qaydaların və tələblərin tətbiq edilməsi haqqında Saziş imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası bu Sazişi xüsusi rəy ilə imzalamışdır. Xüsusi rəy də deyilir: "MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Ümumi aqrar ba-

zarı haqqında 1998-ci il 6 mart tarixli Sazişin və Baytarlıq sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1993-cü il 12 mart tarixli Sazişin müddəaları Azərbaycan Respublikası üçün həmin sənədlərə o qoşulduqdan sonra qüvvəyə minəcəkdir".

Azərbaycan Respublikasının 12 fevral 2002-ci il tarixli Qanunu ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərə gətirilən mallara texniki, tibbi, əczaçılıq, sanitar, baytar və fitosanitar normaların, qaydaların və tələblərin tətbiq edilməsi haqqında Saziş təsdiq edilmişdir [1]. Həmin Saziş 14 (on dörd) maddədən və 3 (üç) Əlavədən ibarətdir.

28 sentyabr 2001-ci il tarixli Sazişin 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, Tərəflərin gömrük ərazilərinə gətirilən mallara texniki, tibbi, əczaçılıq, sanitar, baytarlıq və fitosanitar normaların, qaydaların və tələblərin tətbiq edilməsi malların ölkəyə gətirilməsi zamanı yol verilən pozuntuların aşkara çıxarılmasına, qarşısının alınmasına və pozuntulara yol verilməməsinə yönəldilmiş norma və qaydaların məcmusundan ibarətdir.

Adıçəkilən Sazişin 2-ci maddəsinə əsasən, Tələblərin tətbiqi qaydası Tərəflərdən hər hansı birinin ərazisində istehsal olunan və digər Tərəflərin gömrük ərazilərinə aparılmaq üçün nəzərdə tutulan mallara şamil edilir.

Sözügədən Sazişin 7-ci maddəsinə görə Tərəflərin gömrük ərazilərinə dərman vasitələrinin, tibbi təyinatlı məmulatın və tibbi texnikanın, biopreparatların, heyvanları mühafizə vasitələrinin, baytarlıq avadanlığı və alətlərinin gətirilməsi Tərəflərin milli qanunvericiliklərinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

28 sentyabr 2001-ci il tarixli Sazişin "Məhsulun sertifikatlaşdırılmasının keçiril-

məsi tərzı və qaydalarına verilən ümumi tələblər" başlıqlı 1-ci Əlavəsi 3 (üç) bənddən ibarətdir. Birinci bənd "Ümumi müddəalar", İkinci bənd "Məhsulun sertifikatlaşdırılmasının keçirilməsi qaydasına verilən ümumi tələblər", Üçüncü bənd isə "Sertifikatlaşdırmanın nəticələri haqqında informasiyaya verilən ümumi tələblər" adlanır.

1-ci Əlavənin 1.9-cu bəndində göstərilir ki, məhsulun sertifikatlaşdırılması işlərinin nəticələrinin tanınması qaydaları Standartlaşdırma, metrologiya və sertifikatlaşdırma üzrə Dövlətlərarası Şuranın 1993-cü il oktyabrın 20-də qəbul etdiyi Sertifikatlaşdırma işlərinin nəticələrinin tanınması Qaydası (4-93 nömrəli Protokol) ilə, Şuranın 1995-ci il 12 oktyabr tarixli iclasında Qaydanın 6-cı bəndinə edilmiş dəyişikliklərlə (8-95 nömrəli Protokol) və Tərəflər arasında bu sahəyə aid olan ikitərəfli sazişlərlə tənzimlənir.

28 sentyabr 2001-ci il tarixli Sazişin "Məcburi sertifikatlaşdırılmalı olan malların MDB iştirakçısı olan dövlətlərin gömrük ərazilərinə gətirilməsi qaydası haqqında Əsasnamə" sərəlvhəli 2-ci Əlavəsi də 3 (üç) bənddən ibarətdir. Birinci bənd "Ümumi müddəalar", İkinci bənd "Gömrük rejimlərinin şərtlərinə uyğun olaraq malların buraxılışının xüsusiyyətləri", Üçüncü bənd isə "Gətirilən malların gömrük rəsmiləşdirilməsi" adlanır.

2-ci Əlavənin 1.1-ci bəndində qeyd olunur ki, məcburi sertifikatlaşdırılmalı olan mallar sərbəst dövriyyə üçün Tərəflərin gömrük ərazilərinə buraxılarkən bu dövlətlərdə müəyyən edilmiş texniki rəqlamentlərə, məcburi standartlara və tələblərə uyğun olmalıdır. Müvafiq hallarda milli sertifikatlaşdırma sistemində akkreditə olunmuş, məhsulun sertifikatlaşdırılması üzrə orqanların verdiyi uyğunluq sertifikatı və ya bu dövlətdə müəy-

yənləşdirilmiş qaydada təsdiq edilmiş sertifikatın surəti yaxud səlahiyyətli dövlət orqanlarının digər icazə sənədləri olmalıdır. Göstərilən sənədlər gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı gömrük bəyannaməsi ilə birlikdə gömrük orqanlarına təqdim edilir.

Yuxarıda adıçəkilən Sazişin "MDB iştirakçısı olan dövlətlərin sərhədlərindən keçirilən mallara sanitari, baytar və fitosanitar nəzarətin təşkilinə verilən ümumi tələblər haqqında Əsasnamə" adlı 3-cü Əlavəsi də 3 (üç) bənddən ibarətdir. Birinci bənd "Ümumi müddəalar", İkinci bənd "Nəzarətin təşkili və nəzarətdə olan mallara verilən tələblər", Üçüncü bənd isə "Nəzarətdə olan malların gətirilməsinin rəsmiləşdirilməsi qaydası" adlanır.

3-cü Əlavənin 3.1-ci bəndində bildirilir ki, buraxılış məntəqələrində idxalçı dövlətin dövlət nəzarəti orqanları idxalçı dövlətin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq, gətirilən mallara bütün nəzarət növlərini həyata keçirirlər. Dövlət nəzarəti orqanlarının əməkdaşları nəzarətdə olan malların müşayiətedici sənədlərini öz səlahiyyətləri hüdudlarında yoxlayırlar. Zərurət olduqda, baxış keçirilir və laboratoriya ekspertizaları üçün gömrük orqanları ilə razılaşdırılmış qaydada nümunələr götürülür. Nəzarətdə olan mallar üzərində səlahiyyətlərə malik olan şəxslər dövlət nəzarəti orqanının öz səlahiyyətləri çərçivəsində bu mallara dair irəli sürə biləcəyi əlavə tələblərə tabe olmağa borcludurlar.

Nəzarətdə olan malların gətirilməsinin mümkünlüyü barədə gömrük orqanlarının xəbərdar edilməsi qaydası Tərəflərin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

27 noyabr 2009-cu ildə Gömrük Birliyinin Gömrük Məcəlləsi qəbul edilmişdir [16].

Artıq 1 yanvar 2010-cu ildən etibarən Rusiya Federasiyası, Belarus Respublikası və Qazaxıstan Respublikasının Gömrük birliyi haqqında saziş və vahid gömrük tarifi qüvvəyə minmişdir.

25 may 2010-cu ildə Rusiya, Belarus və Qazaxıstanın Gömrük Birliyinin Komissiyası üç ölkənin büdcəsinə idxal gömrük rüsumlarının hesablanması mexanizmini və nisbətlərini razılaşdırmışlar. Qəbul edilmiş qərara görə, hər bir tərəf üçün idxal gömrük rüsumlarının məbləği aşağıdakı kimi bölünür: Belarus Respublikası - 4,70 faiz, Qazaxıstan Respublikası - 7,33 faiz, Rusiya Federasiyası - 87,97 faiz [12].

Ekspertlər qeyd edirdilər ki, Gömrük Birliyi ölkələrinin oraya daxil olmayan postsovet dövlətləri ilə iqtisadi münasibətlərinin sonrakı inkişafına gəlincə, Gömrük Birliyi real surətdə fəaliyyət göstərməyə başlasa və özünün həyat qabiliyyətliyini göstərsə, Mərkəzi Asiya ölkələri üçün bu qurumda birləşmək, yaxud ona daha diqqətlə yanaşmaq istəyi yarana bilər. Gömrük birliyi yeni üzvlərin qəbulu üçün qapalı deyildir, o genişləndə bilər.

Qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Avrasiya İqtisadi Birliyi 1995-ci ildə yaradılmış Belarus Respublikasının, Qazaxıstan Respublikasının, Qırğızıstan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının Gömrük Birliyi əsasında təşkil olunmuşdur. Gömrük Birliyinin yeni beynəlxalq iqtisadi təşkilata çevrilməsi təşəbbüsü ilə 2000-ci ilin may ayında Rusiya Federasiyası çıxış etmişdir.

09 dekabr 2003-cü ildə Avrasiya İqtisadi Birliyinə BMT Baş Məclisi yanında müşahidəçi statusu verilmişdir [4].

2005-ci ilin sentyabrın 27-də Düşənbədə Avrasiya İqtisadi Birliyi ölkələri Birlik döv-

lətlərinin yanacaq-energetika balansının birgə inkişafına dair saziş imzalamışlar [10].

7 sentyabr 2005-ci ildə Sankt-Peterburqda Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığı Təşkilatının sammitdə Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığı Təşkilatının Avrasiya İqtisadi Birliyi ilə birləşməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdur [3].

2005-ci ilin noyabrında Avrasiya İqtisadi Birliyi yanında maliyyə-iqtisadi siyasət üzrə Şura işə başlamışdır. Şuranın həmsədri qeyd etmişdir ki, bu orqanın əsas vəzifəsi birliyin və onun tərkibinə daxil olan dövlətlərin iqtisadi və maliyyə siyasəti sahəsində inkişaf strategiyasının və taktikasının işlənilib hazırlanmasıdır.

24 yanvar 2006-cı ildə Avrasiya İqtisadi Birliyi Dövlətlərarası Şurasının Sankt-Peterburqda keçirilən növbədənəkar iclasında Özbəkistanın Avrasiya İqtisadi Birliyinə qoşulması haqqında protokol imzalanmışdır.

2006-cı ilin iyununda Avrasiya İqtisadi Birliyi ölkələrinin Minsk sammitində qərar qəbul olunmuşdur ki, Gömrük birliyinin formalaşdırılması üzrə gələcək iş Avrasiya İqtisadi Birliyinin bazasında Vahid İqtisadi Məkan layihəsinə edilən əlavələr nəzərə alınmaqla aparılacaqdır. Bu qərarın məqsədəuyğunluğu Avrasiya İqtisadi Birliyinin məqsəd və vəzifələrinin eyni - ümumi bazarın və vahid iqtisadi məkanın yaradılmasından ibarət olması ilə şərtlənir [3].

2 noyabr 2006-cı ildə Qazaxıstan Respublikasının parlamenti Belarus Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Tacikistan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında bağlanmış vətəndaşların vizasız qarşılıqlı gediş-gəlişi haqqında protokolu təsdiqləmişdir. Protokolun şərtlərinə görə, Avrasiya İqtisadi Birliyinin üzvü olan dövlətlər arasında vizasız rejim saxlanmaqla

həmin dövlətlərin vətəndaşlarının birlik ərazisində hərəkəti üçün sənədlərin vahid siyahısı tətbiq olunur.

6 oktyabr 2007-ci ildə Düşənbədə keçirilən Avrasiya İqtisadi Birliyinin sammitində Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan Respublikası və Belarus Respublikası gömrük birliyinin konsepsiyası qəbul edilmişdir. Gömrük Birliyinin yaradılması üzrə fəaliyyət planı üç illiyə nəzərdə tutulmuşdur. Habelə fəvqəlmillə orqan olan Gömrük Birliyinin komissiyasının formalaşdırılması haqqında qərar qəbul edilmişdir.

2008-ci ilin oktyabrında Özbəkistan Respublikası bildirmişdir ki, bu dövlətlərarası birliyin fəaliyyətinin səmərəliliyinə şübhə ilə yanaşdığından Avrasiya İqtisadi Birliyində üzvlüyünü dayandırır. 12 noyabr 2008-ci ildə Avrasiya İqtisadi Birliyi rəsmən Özbəkistan Respublikasının bu təşkilatda üzvlüyünün dayandırılması faktını təsdiq etdi [3].

12 dekabr 2008-ci ildə Moskvada Avrasiya İqtisadi Birliyi ölkələrinin dövlətlərarası şurasının iclası keçirildi. Həmin iclasda Özbəkistan Respublikasının Avrasiya İqtisadi Birliyinə üzvlüyünün dayandırılması haqqında qərar qəbul edildi. Bundan başqa, görüşün yekunlarına əsasən hökumət başçıları investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı müdafiəsi haqqında saziş, texniki rəqlamentlərin uyğunlaşdırılması haqqında saziş imzalamış, Avrasiya İqtisadi Birliyinin üzvü olan dövlətlərin ümumi iqtisadi bazarının formalaşdırılması konsepsiyasını qəbul etmişlər [3].

Vəzifələr qismində azad ticarət rejiminin tam həcmdə formalaşdırılmasının başa çatdırılmasını, ümumi gömrük tarifinin və tarifsiz tənzimləmə tədbirlərinin vahid sisteminin formalaşdırılmasını; kapitalın hərəkət azadlığının təmin edilməsini; ümumi maliyyə

bazarının formalaşdırılmasını; Avrasiya İqtisadi Birliyi çərçivəsində vahid valyutaya keçidin prinsiplərinin və şərtlərinin uzlaşdırılmasını; əmtəə və xidmətlərin ticarətinin və onların daxili bazarlara daxil olmasının ümumi qaydalarının müəyyən edilməsini; gömrük tənzimlənməsinin vahid sisteminin yaradılmasını qeyd etmək olar.

29 may 2014-cü ildə Avrasiya İqtisadi İttifaqının yaradılması haqqında müqavilə imzalanaraq 1 yanvar 2005-ci il tarixdə qüvvəyə minmişdir. İttifaqın məqsədi İttifaq çərçivəsində malların, xidmətlərin, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkəti, iqtisadiyyat sahələrində Müqavilə və beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilən koordinasiya, razılaşdırılmış və vahid siyasətin aparılmasını təmin etməkdir.

İttifaq üzv-dövlətlərin əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi naminə stabil inkişaf üçün şərait yaradılması və milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, hərtərəfli modernləşdirilməsi, kooperasiyası məqsədi ilə yaradılmışdır.

Gömrük İttifaqı hüdudlarında malların qarşılıqlı ticarətinə gömrük rüsumları və xüsusi müdafiə, antidempinq və kompensasiya istisna olmaqla, iqtisadi xarakterli məhdudiyyətlər tətbiq edilməyən vahid gömrük ərazisini nəzərdə tutan iştirakçı-ölkələrin ticarət-integrasiya formasıdır. Bu zaman Gömrük İttifaqı iştirakçı-ölkələrin üçüncü ölkələrlə ticarəti zamanı vahid gömrük tarifləri və digər tənzimləmə tədbirləri tətbiq edirlər. Gömrük İttifaqının vahid gömrük ərazisini Gömrük İttifaqı iştirakçı-ölkələrinin əraziləri, eləcə də süni adalar, qurğular, tikintilər və Gömrük İttifaqı üzv-dövlətlərin müstəsna yurisdiksiyasına aid olan digər obyektlər təşkil edir.

İttifaqda gömrük tənzimlənməsi Gömrük Məcəlləsi və İttifaqın hüquqlarından ibarət olan aktlar da daxil olmaqla, gömrük hüquq münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq müqavilələrə müfəviq olaraq həyata keçirilir. İttifaqda gömrük tənzimlənməsi İttifaqın gömrük sərhədini keçməklə malların yerdəyişməsi zamanı şəxslərin hüquq bərabərliyi prinsiplərinə, həyata keçirilən gömrük əməliyyatlarının dəqiqliyinə, aydınlığına və ardıcılığına, beynəlxalq müqavilələrin və gömrük tənzimlənməsi sahəsindəki aktların işlənilməsində, tətbiqində aşkarlığa və onların beynəlxalq hüquq normaları ilə harmonisaziyasına (ahəngləşdirilməsinə), habelə gömrük nəzarətinin müasir metodlarının tətbiqinə və gömrük orqanlarının fəaliyyətində informasiya texnologiyalarından maksimum istifadə edilməsinə əsaslanır.

Gömrük İttifaqı və Avrasiya İqtisadi İttifaqı çərçivələrində hazırkı dövrə qədər iştirakçı-dövlətlərin ərazisində malların hərəkətini sadələşdirmək üçün nəzərdə tutulan aşağıdakı əsas beynəlxalq müqavilələr qəbul edilmişdir:

- Texniki tənzimləmə, sanitariya, baytar və fitosanitar tədbirlər sahəsində razılaşdırılmış siyasət aparılması haqqında Saziş;
- Vahid texniki tənzimləmə prinsipləri və qaydaları haqqında Saziş;
- Texniki rəqlamentlərin ahəngləşdirilməsinin əsasları haqqında Saziş;
- Avrasiya İqtisadi İttifaqı üzv-dövlətlərinin bazarlarında məhsulların dövriyyəsinin Vahid Nişanının tətbiq edilməsi haqqında Saziş;
- Texniki tənzimləmə sanitariya, baytar və fitosanitar tədbirlər sahəsində Avrasiya İqtisadi İttifaqının informasiya sisteminin yaradılması haqqında Saziş;
- Gömrük İttifaqı ərazisində uyğunluğun məcburi qiymətləndirilməsi (təsdiqi) lazım

olan məhsulların dövriyyəsi haqqında Saziş;
– Uyğunluğun təsdiq edilməsi üzrə işləri yerinə yetirən sınaq laboratoriyalarının (mərkəzlərinin) və sertifikatlaşdırılma üzrə (uyğunluğun təsdiqi üzrə) akkreditasiya orqanlarının qarşılıqlı tanınması haqqında Saziş.

Hazırda Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Ermənistan Respublikası və Belarus Respublikası həmin İttifaqın üzvüdürlər. Kuba, Moldova respublikası və Özbəkistan Respublikası isə müşahidəçi statusuna malikdirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərə gətirilən mallara texniki, tibbi, əczaçılıq, sanitar, baytar və fitosanitar normaların, qaydaların və tələblərin tətbiq edilməsi haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 12 fevral 2002-ci ildə qəbul edilmişdir: [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/1475>
- Договор стран СНГ от 24 сентября 1993 "О создании Экономического союза": [Электронный ресурс] / <https://is.gd/uCC3Yr>
- Евразийское экономическое сообщество: [Электронный ресурс] / <https://is.gd/iCzW5G>
- О предоставлении Евразийскому Экономическому Сообществу статуса наблюдателя в Генеральной Ассамблее ООН: [Электронный ресурс] / https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/rso/1664756/
- Основы таможенных законодательств государств-участников Содружества независимых государств // Утверждены Решением Совета глав государств Содружества Независимых Государств 10 февраля 1995 года: [Электронный ресурс] / <https://is.gd/Zu92C6>
- Положение о порядке внесения в правительства государств - участников Таможенного союза проектов постановлений и распоряжений по вопросам, затрагивающим положения соглашений о Таможенном союзе от 22 октября 1997 г. № 6: [Электронный ресурс] / <https://is.gd/oy8qHh>
- Правила определения страны происхождения товаров (утв. решением Совета глав правительств СНГ от 24.09.1993): [Электронный ресурс] / https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_3646/#
- Решение Межгосударственного Совета Республики Беларусь, Республики Казахстан, Кыргызской Республики и Российской Федерации от 31 декабря 1996 г. № 4 "О мерах по реализации соглашений о Таможенном союзе": [Электронный ресурс] / <https://is.gd/5PeuxX>
- Решение Совета глав правительств СНГ "О Единой методологии таможенной статистики внешней торговли государств-участников Содружества Независимых Государств" (Принято в г. Москве 09 декабря 1994): [Электронный ресурс] / <https://is.gd/f2dgiC>
- Соглашение о совместной разработке топливно-энергетического баланса государств - членов Евразийского экономического сообщества (27 сентября 2005 г.): [Электронный ресурс] / <https://is.gd/w17GuK>
- Соглашение о Таможенном союзе между Российской Федерацией и Республикой Беларусь (Заклучено в г. Минске 06 января 1995 г.): [Электронный ресурс] / <https://is.gd/LqWUd>
- Соглашение об установлении и применении в Таможенном союзе порядка зачисления и распределения ввозных таможенных пошлин (иных пошлин, налогов и сборов, имеющих эквивалентное действие) // Заклучено в г. Санкт-Петербурге 20 мая 2010: [Электронный ресурс] / <https://is.gd/8wnhFT>
- Соглашение от 15 апреля 1994 г. "О создании зоны свободной торговли": [Электронный ресурс] / <https://www.alta.ru/tamdoc/94ss0001/>
- Соглашение от 20 января 1995 год "О Таможенном союзе": [Электронный ресурс] / <https://www.alta.ru/tamdoc/95soglts/>

15. Соглашение стран СНГ от 15 апреля 1994
О реэкспорте товаров и порядке выдачи
разрешения на реэкспорт: [Электронный
ресурс] / [https://www.consultant.ru/docu-
ment/cons_doc_LAW_3645/](https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_3645/)
16. Таможенный кодекс Таможенного союза
от 27 ноября 2009 года: [Электронный ре-
сурс] / <https://www.alt.ru/tamdoc/09a00etk/>
17. Gömrük hüququ.Dərslük / Kol.müəlliflər:
Novruzov Q.N., Qəmbərov H.D., Hüseynova
F.E. Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC nəşriyyat-
poliqrafiya müəssisəsi, 2021, 592 s.

**Международно-правовые основы сотрудничества в таможенной
сфере государств Содружества Независимых Государств**

**Махмудов Орхан Камран оглы,
докторант Бакинского государственного университета.**

10 октября 2000 года в Астане Республика Беларусь, Республика Казахстан, Кыргызская Республика, Российская Федерация и Республика Таджикистан подписали Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества.

Ключевые слова: Азербайджан, право, кодекс, таможня, международный.

**International legal foundations of cooperation in the field of customs
between the states of Commonwealth of Independent States**

**Mahmudov Orkhan Kamran,
doctoral student of Baku State University.**

On October 10, 2000, in Astana, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Russian Federation and the Republic of Tajikistan signed the Treaty on the Establishment of the Eurasian Economic Community.

Key words: Azerbaijan, law, code, customs, international.

**Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılan devletler arasında gümrük
alanında işbirliğinin uluslararası hukuki temelleri**

**Mahmudov Orkhan Kamran oğlu,
Bakü Devlet Üniversitesi doktora öğrencisi.**

10 Ekim 2000 tarihinde Belarus Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgız Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ve Tacikistan Cumhuriyeti tarafından Astana'da Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kurulmasına Dair Anlaşma imzalandı.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, hukuk, kanun, gelenek, uluslararası.

UOT 34.347

DOI: 10.5281/zenodo.15310764

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARINDA NİKAHIN POZULMASININ HÜQUQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əzizova Səbinə Həmid qızı,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq
fakültəsi “Mülki proses və kommertiya
hüququ” kafedrasının doktorantı,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
sabinaazizova1@gmail.com

biliklərin əldə edilməsində deyil, həm də milli hüququn öyrənilməsi zamanı empirik biliklərin əldə edilməsindən ibarətdir [5, c.9]. Bu nöqteyi nəzərdən, ABŞ-nin hüquq sistemində nikahın pozulması institutunun tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərini tədqiq etmək elmi və təcrübi maraq kəsb edir.

Müasir dövrdə nikahın pozulması institutunun hüquqi tənzimlənməsinin səmərəli formalarının axtarışı Azərbaycan Respublikasının hüquq elmi və təcrübəsində aktual məsələlərdən biridir və bu istiqamətdə xarici ölkələrin hüquq sistemlərinin müqayisəli təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisəli hüquqi tədqiqatlar müasir hüquq sistemlərinin inkişafında yeni hadisələri dərk etməyə, ayrı-ayrı dövlətlərdə müəyyən hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etməyə imkan verir, həmçinin beynəlxalq münasibətlərin inkişafına töhvə verir. Məqalədə ABŞ-nin mürəkkəb (dualistik) hüquq sistemində nikahın pozulması institutunun tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Pozulan nikahların bağlanan nikahlara münasibətdə mütləq və nisbi saylarının artması bir çox dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da baş verir. Azərbaycanda ümumi əmsal göstəricilərinə görə 2023-cü ildə hər 1000 nəfərə 5,3 sayda nikahın bağlanması, 2,1 sayda nikahın pozulması qeydə alınıb. Bundan 10 il əvvəlki (2013) göstəricilərə münasibətdə biz nikahların bağlanma sayının azalmasını (2013-cü ildə – 9,3) və boşanmaların artmasını (2013-cü ildə – 1,3)

Açar sözlər: müqayisəli hüquqşünaslıq, nikahın pozulması (boşanma), məhkəmə presedenti, ailə hüququ, ABŞ-nin hüquq sistemi, federal qanunlar, ştatların qanunları.

Hüquq elmində müqayisəli hüquqi tədqiqatlar böyük əhəmiyyətə malikdir. Müqayisəli hüquqşünaslığın hüquq elminin gələcək inkişafı üçün ən mühüm metodlardan biri kimi çıxış etməsi hamılıqla qəbul edilir. Müqayisəli hüquqşünaslığın hüquq elminin inkişafı üçün əhəmiyyəti təkcə hüquqi hadisələr haqqında yeni nəzəri

müşahidə edə bilərik. Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistik məlumatlardan aydın olur ki, hal-hazırda ölkədə bağlanan nikahların 40 faizdən çoxu sonrakı illərdə pozulur [3]. Bu tendensiya bir çox ölkələrdə müşahidə olunur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da da bağlanan nikahların 40-50 faizi sonradan pozulur və son illərin orta göstəricilərinə görə hər 1000 nəfərə 7,5 sayda nikahın bağlanması, 3,8 sayda nikahın pozulması qeydə alınıb [6, s.2-3].

Baxmayaraq ki, ailə hüququ ABŞ Konstitusiyasına görə federal yurisdiksiya altında

deyil, bir sıra federal qanunlarda boşanan ər-arvadın və onların yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlarının hüquq və vəzifələrini tənzimləyən müəyyən standartlar və qaydalar müəyyən edilir. Məsələn, ABŞ Qanunlar Məcəlləsinin (The United States Code) bir sıra normalarında nikahın pozulmasından bəhs olunur [14]. Bundan başqa federal səviyyədə ailə hüququnun mühüm mənbələri kimi ABŞ Qanunlar Məcəlləsinə inteqrasiya olunmuş bəzi digər aktlar aiddir: 1978-ci il Hamilələrə qarşı diskriminasiya aktı [12], 1992-ci il Uşaqların saxlanması üçün alimentin bərpası aktı [8], 1993-cü il Ailə və tibbi məzuniyyət aktı [9], 1993-cü il Valideynin uşaq oğurlaması beynəlxalq aktı [10], 1994-cü il Çoxmillətli övladlığa götürmə aktı [11], 1994-cü il Qadınlar üçün təhlükəsiz sığınacaq aktı [13], 1994-cü il Qadınlara qarşı zorakılıq aktı [15].

Bundan başqa, ABŞ ailə hüququ ştatların səviyyəsində qəbul olunan qanunlar, qanunaltı aktlar və məhkəmə presedenti hüququndan ibarətdir [6, s.17].

Ailə münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının çoxu ştatların statut hüququna (qanunlarına) aiddir. Lakin presedent hüququ (məhkəmə qərarları) da böyük rol oynayır, çünki qanunvericilik aktlarının müddəaları, bir qayda olaraq, ümumi xarakter daşıyır. Ən yaxşı halda, qanunverici aktlarda məhkəmə tərəfindən qərar qəbul edilərkən nəzərə alınmalı olan amillərin siyahısı təqdim olunur. Beləliklə də nikahın pozulmasına dair işlərdə bir çox məsələlər məhkəmənin mülahizəsinə verilir və işin konkret hallarından asılı olur [4, s. 810-811].

Amerika ştatlarının normativ hüquqi aktlarında boşanma qaydalarına bilavasitə həsr olunmuş alt bölmə daxildir, çox vaxt onların ümumi həcmnin əhəmiyyətli bir hissəsinə

prosesual xarakterli müddəalar tutur.

Onu da qeyd etməliyik ki, XX əsrdə ABŞ-da ailə hüququ sahəsində çox mühüm dəyişiklik baş verdi: delikt hüququ prinsiplərinə əsaslanan nikahın pozulması institutunun hüquqi rejimi müqavilə hüququnun prinsiplərinə əsaslanan hüquqi rejimə çevrildi.

Lakin, nəzərə alınmalıdır ki, ailə münasibətlərinin xüsusiyyətləri müqavilə hüququndan yaranan münasibətlərdən daha mürəkkəbdir. Nikah müqaviləsi əsasında yaranan ailə hər hansı mülki-hüquqi müqavilədən fərqli olaraq, təcə normativ və müqavilə ilə müəyyən edilmiş münasibətlər kompleksi deyil, həm də əxlaq normaları, dini norma və adətlərlə tənzimlənən münasibətlərin formasıdır. Müvafiq olaraq, nikah öhdəliklərinin pozulması müqavilə öhdəliklərinin pozulması ilə bağlı ümumi qaydalara daxil deyil. Məhz buna görə də nikah münasibətlərinə yalnız dövlətin icazəsi (sanksiyası) ilə xitam verilə bilər [6, c.9].

ABŞ-də nikahın pozulması uzunçəkən, mürəkkəb və maddi cəhətdən baha başa gələn bir prosedurdur. ABŞ-da boşanma statistikasına demoqrafik və coğrafi fərqləri də ortaya qoyur. Belə ki, qərb ştatlarının (Kaliforniya, Oreqon, Nyu Meksiko) sakinləri mərkəzi ştatların (Nebraska, Cənubi və Şimali Dakota) sakinlərinə nisbətən iki dəfə, afroamerikalılar ağdəriliyə nisbətən təxminən üç dəfə çox boşanırlar.

ABŞ-də ailə münasibətlərini tənzimləyən vahid sənəd yoxdur, o cümlədən də nikah müqaviləsinin bağlanması qaydaları ayrı-ayrı ştatlarda fərqlənir. Lakin, vahid dövlət çərçivəsində ailə qanunvericiliyinin unifikasiyası üçün standart akt hazırlanıb – Nikahdan əvvəl müqavilə haqqında Vahid akt (The Uniform Premarital Agreement Act - UPAA). Lakin, bu unifikasiya aktı da yalnız

27 ştat tərəfindən qəbul olunub. UPAA yalnız ümumi tənzimləmə çərçivəsini təmin edir. Məsələn, nikah müqaviləsinin yazılı formasını müəyyən edir, onun imzalanmasının şahidlərin iştirakı ilə təmin edilməsini və s. Halbuki ştatlar özləri daha ətraflı tənzimləmə qaydalarını təmin edir və bu halda onlar bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Beləliklə, hətta ər-arvadın mülkiyyətinə dair hüquqi rejim də ştatdan ştata dəyişir. Məsələn, Nyu-York ştatı Nikahdan əvvəl müqavilə haqqında Vahid aktı qəbul etməyən 24 ştatdan biridir. Bu hallarda məhkəmələr nikahdan qabaq bağlanan nikah müqavilələrinin icrasını Nyu-York ştatının Dövlətdaxili münasibətlər haqqında Qanunu (Domestic Relations Law Section) əsasında təmin edir.

Qeyd edək ki, hazırda ABŞ ştatlarında nikahın pozulması ilə bağlı qanunvericiliyin inkişafında müxtəlif tendensiyalar mövcuddur. Bu, bir tərəfdən ailənin dağılmasının qarşısının alınması üçün tədbirlərin görülməsi, digər tərəfdən isə sadələşdirilmiş boşanma prosedurlarının tətbiqidir. Ancaq hər halda, boşanma ilə əlaqəli münasibətlər ABŞ-da ictimai əhəmiyyətli məsələ kimi qəbul olunur. Bu baxımdan, nikahın pozulmasına təhrik və ya təşviq etmək məqsədi daşıyan hər hansı müqavilə (nikahdan əvvəlki müqavilələr də daxil olmaqla) ailə-nikah hüququnun fundamental prinsiplərinə və ictimai maraqlara zidd olduğuna görə qanunsuz (ehtibarsız) sayılır.

Əksər ştatlar nikah pozularkən əmlak münasibətlərinə qarşı "ümumi mülkiyyət hüququ" (common law property) yanaşmasını tətbiq edirlər. Bu yanaşmaya görə, ər və ya arvad tərəfindən əldə edilən əmlak, hər ikisinin adına qeydə alınmayıbsa, yalnız həmin əmlakı alan konkret şəxsə (ərə və ya

arvada) məxsus sayılır. Göstərdiyimiz "common law property" yanaşmasını qəbul etməyən 9 ştatın adını qeyd edək. Bunlar: Arizona, Kaliforniya, Aydaho, Luiziana, Nevada, Nyu Meksiko, Texas, Vaşinqton və Viskonsindir. Bu ştatlarda ər-arvadın birgə mülkiyyətə (community property) ümumi sahibliyi kimi yanaşma tətbiq olunur və onların əmlakı bərabər şəkildə hər iki şəxsə məxsus sayılır, nikah pozulduqda isə bütün gəlirlər və öhdəliklər ər-arvad arasında bərabər bölünür [7, s.281].

ABŞ ailə-nikah münasibətlərinin tənzimlənməsində nikah müqavilələrinə ənənəvi olaraq böyük önəm verir. Belə ki, ABŞ qanunlarına görə ər-arvadın əmlakının hüquqi rejiminin dəyişdirilməsi üçün yeganə mümkün olan əsas bağlanan nikah müqaviləsinin şərtləri ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında və ABŞ-da nikahın pozulması institutu ilə bağlı aparılan müqayisəli hüquqi tədqiqatlar nikah müqaviləsinin bağlanması təcrübəsinə diqqəti çəkir. İlk növbədə, Azərbaycan və ABŞ-da nikah müqaviləsinə münasibətdə əhəmiyyətli fərqi xarakterizə edən iki məqamı vurğulayaq. Birincisi, ABŞ-da nikah müqaviləsinin bağlanmasının qanunvericilik təcrübəsi 100 ildən artıqdırsa, Azərbaycanda bu təcrübə, 2000-ci il sentyabrın 1-dən (yəni, təxminən 25 ildir) mövcuddur. Aydın ki, bu, nikah müqavilələrinin bağlanması təcrübəsində ikinci əhəmiyyətli fərqi şərtləndirir: ABŞ-da rəsmi nikaha girənlərin orta hesabla 70 faizi nikah müqaviləsi bağlayır, Azərbaycanda isə bu – 3-5 faizdən çox deyil.

Beləliklə, ABŞ-ın 51 ştatının hər birində nikahın pozulması institutunun öz xüsusiyyətləri var. Məsələn, Merilend ştatında ər-arvad bir-birindən ən azı 12 aydan artıq ayrı

yaşadıqda, ər-arvaddan biri xəyanət (zina) etdikdə, həyat yoldaşlarından biri naməlum səbəblərdən 12 aydan çox müddət ərzində evində yaşamadıqda və ya həyat yoldaşlarından biri digərinə qarşı zorakılıq etdikdə məhkəmə boşanma haqqında qərar qəbul edə bilər. Şimali Karolina ştatında ər-arvad bir-birindən bir il ərzində ayrı yaşadıqda, həyat yoldaşlarından biri digərinə qarşı üç il və ya daha çox müddətdə mənəvi və ya maddi etibarsızlıq etdikdə, habelə ər-arvaddan birinin ən azı üç il ərzində psixi xəstəliyi olduqda nikahın pozulması qanuni cəhətdən mümkün hesab edilir [6, s.14].

Amerika ştatlarının qanunlarını ümumiləşdirsək nikahın pozulmasının aşağıdakı əsas növlərini qeyd edə bilərik:

1) ər-arvaddan birinin digərinin həyatına və sağlamlığına bilavasitə qəsd etməyən, lakin bu və ya digər dərəcədə onun mənafeyinə toxunan və nikah münasibətlərinə birbaşa və əhəmiyyətli zərər vuran əməlin törədilməsi nəticəsində nikahın pozulması;

2) ər-arvaddan birinə yaşamağa davam etməsini və ya nikah münasibətlərini davam etdirməsini qeyri-mümkün edən və həyat yoldaşlarından hər hansı birinin konkret hərəkətlərindən birbaşa asılı olmayan müəyyən amillərin olması və ya müəyyən hadisələrin baş verməsi nəticəsində nikahın pozulması;

3) ər-arvaddan birinə yaşamağa davam etməsini və ya ər-arvaddan hər hansı birinin konkret hərəkətlərindən birbaşa asılı olan nikah münasibətlərini davam etdirməsini qeyri-mümkün edən müəyyən amillərin olması və ya müəyyən hadisələrin baş verməsi nəticəsində nikahın pozulması;

4) ər-arvaddan birinin digərinin və ya uşaqlarının həyatına, fiziki və ya psixiki sağlamlığına təhlükə törədən əməllər törədilməsi nəticəsində nikahın pozulması.

Bununla da nikahın pozulması institutu üzrə aşağıdakı əsas konsepsiyaları qeyd etmək olar:

– ər-arvaddan birinin təqsirli davranışı əsasında boşanma;

– konkret səbəblər göstərilmədən ər-arvaddan birinin və ya hər ikisinin tələbi ilə boşanma;

– ər-arvaddan birinin və ya hər ikisinin tələbi ilə nikah münasibətlərinin bərpa olunmaz şəkildə pozulması əsasında boşanma.

ABŞ-nin müxtəlif ştatlarında prosedural qaydalarından asılı olaraq nikahın pozulmasının hüquqi rejimləri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

– Sadələşdirilmiş (liberal) prosesual-hüquqi rejim. Qanunla müəyyən olunan “təqsirsiz” əsaslar olduqda (məsələn, nikahın ər-arvad arasında barışmaz fikir ayrılıqları səbəbindən) ər-arvaddan birinin tələbi ilə nikahın pozulması;

– Orta (median) prosesual-hüquqi rejim. Müxtəlif əsaslarla ər-arvaddan hər ikisinin razılığı olduqda sadələşdirilmiş qaydada nikahın pozulması;

– Mürəkkəbləşdirilmiş (müstəsna) prosesual-hüquqi rejim. Qanunla qəti müəyyən olunan əsaslarla (“təqsirsiz” əsaslar istisna olmaqla) ər-arvaddan birinin tələbi ilə məhkəmə qaydasında nikahın pozulması.

Sadələşdirilmiş boşanma proseduru (summary divorce) təmin edən aşağıdakı əsaslar bunlar ola bilər: ümumi və ya övladlığa götürülmüş yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların olmaması, əhəmiyyətli miqdarda ümumi birgə və ya şəxsi əmlakın olmaması, aliment və digər əmlak öhdəlikləri ilə bağlı mübahisələrin olmaması, arvadın hamilə vəziyyətində olmaması.

Ümumiyyətlə, ABŞ qanunları möhkəm ailə münasibətləri qurmaq məqsədilə evlə-

nənlərin gələcəkdə nikahlarını sığortalamaq üçün könüllü olaraq mürəkkəbləşdirilmiş boşanma rejimini seçmələrini dəstəkləyir. Məsələn, uzunmüddətli ailə münasibətlərinin yaradılması məqsədilə nikaha daxil olan ər-arvad xüsusi olaraq bağladıkları nikah müqaviləsində gələcəkdə nikahlarına xitam vermək təhlükəsi yarandıqda könüllü olaraq məhz mürəkkəbləşdirilmiş məhkəmə qaydasında nikahlarını pozmaq barədə razılaşırlar.

Buna daha bir misal olaraq dini qurumlar tərəfindən rəsmiləşdirilən və sonradan dövlət tərəfindən birbaşa hüquqi tanınma ilə bağlanan kovenant nikahları (covenant marriage) misal gətirə bilərik. Bu müqaviləyə görə nikahın pozulmasının mühüm şərti var: nikah yalnız müqavilədə müəyyən edilmiş müstəsna hallarda və məhkəməyə qədər uzunmüddətli çoxmərhələli prosedurlardan sonra mümkün hallarda pozula bilər.

Beləliklə, ABŞ-nin dövlət quruluşunun federal strukturlu olmasını nəzərə alaraq, nikahın pozulması institutunun tənzimlənməsi ilə bağlı ayrı-ayrı ştatların qanunvericiliyinin öz əhəmiyyətli xüsusiyyətləri var. Bu da bəzi hallarda boşanmanın əsaslarının, hüquqi prosedurların və hüquqi nəticələrin fərqli olmasını şərtləndirir. Lakin, federal səviyyədə bu problemə vahid yanaşma aşağıdakı müddəalara əsaslanır.

Nikahın pozulması mürəkkəb sosial problemdir, onun həlli hüquqi, sosial, psixoloji və digər aspektləri nəzərə almaqla kompleks yanaşma tələb edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, nikah təkəcə qanunla deyil, həm də digər sosial normalar sistemi ilə tənzimlənən mürəkkəb münasibətlər məcmusudur. Bir çox Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq ABŞ-da ailə və nikah institutu xüsusi önəm daşıyır və cəmiyyət ailə-nikah münasibətlərinin qo-

runması məsələsini diqqətdə saxlayır. Ona görə də bizim üçün məhz bu dövlətin nikahın pozulması sahəsindəki qanunvericilik təcrübəsi maraq kəsb edir.

ABŞ qanunvericiliyi ailənin dağılmasının qarşısını almaq məqsədilə nikahın pozulması ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən bir sıra preventiv tədbirləri nəzərdə tutur. Onlardan bəzilərini aşağıda qeyd edək:

– gələcək həyat yoldaşı haqqında natamam məlumatlar əsasında qurulan və ya tələsik, planlaşdırılmamış nikahların bağlanması qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlər;

– nikah münasibətlərinin möhkəmlənməsinin yeni xüsusi formalarının yaradılması;

– nikaha daxil olan şəxslərin onun əhəmiyyəti və nəticələri barədə məlumatlandırılmasını təmin edən tədbirlər;

– boşanma niyyətində olan ər-arvadın ailənin dağılmasının yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların maraqlarına toxuna biləcək mənfi nəticələri barədə mütləq şəkildə məlumatlandırılmasına yönəlmiş tədbirlər;

– işə məhkəmədə baxılana qədər ər-arvadın zəruri qaydada mübahisənin alternativ həlli prosedurundan (mediasiya prosedurundan) keçmək öhdəliyinin qanunvericilikdə təsbit edilməsi. Qeyd edək ki, bu zəruri tədbir 2021-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində də nəzərdə tutulur [1, maddə 7-1];

– nikahın pozulması üzrə icraat üçün daha uzun prosessual müddətlərin müəyyən edilməsi, tərəflərə məhkəmə qərarı qanuni qüvvəyə minənədək prosesin istənilən mərhələsində barışıq əldə etmək hüququnun verilməsi.

Beləliklə, nəzərə alsaq ki, məqalənin əvəlində təqdim olunan ABŞ və Azərbaycan Respublikasında bağlanan və pozulan ni-

kahların statistik məlumatları o qədər də fərqlənir (məsələn, Rusiya Federasiyasında bağlanan nikahların təxminən 70 faizi pozulur), ABŞ-də nikahların qorunub saxlanmasına yönəlmiş tədbirlər bizim üçün müəyyən elmi və praktiki maraq doğurur. ABŞ-də boşanmaların qarşısının alınması üçün tətbiq olunan ailə-hüquqi rejimlərinin səmərəliliyi Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan ailə qanunvericiliyinin [1] və mülki prosessual qanunvericiliyinin [2] təkmilləşdirilməsində nəzərə alın bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46946>
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46945>
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı. URL: <https://www.stat.gov.az/>
4. Бернам У. Правовая система США. М.: Новая юстиция, 2006, 1216 с.
5. Войтович В.Ю. Основы сравнительного правоведения (общая часть). Ижевск, 2021, 40 с.
6. Розанова Е.В. Институт расторжения брака в США (сравнительно-правовое исследование законодательства штатов. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2019, 28 с.
7. Слепко Г.Е., Стражевич Ю.Н. Правовое регулирование имущественных отношений супругов: монография. М.: Международный юридический институт, 2015, 319 с.
8. Child Support Recovery Act of 1992, USA. URL: <https://www.acf.hhs.gov/css/policy-guidance/child-support-recovery-act-1992>
9. Family and Medical Leave Act of 1993, USA. URL: <https://www.dol.gov/agencies/whd/fmla>
10. International Parental Kidnapping Crime Act of 1993, USA. URL: <https://www.lsd.law/define/international-parental-kidnapping-crime-act-of-1993>
11. Multiethnic Placement Act of 1994, USA. URL: <https://www.childwelfare.gov/resources/multiethnic-placement-act-1994-pl-103-382>
12. Pregnancy Discrimination Act of 1978, USA. URL: <https://www.eeoc.gov/statutes/pregnancy-discrimination-act-1978>
13. Safe Homes for Women Act of 1994, USA. URL: <https://www.congress.gov/bill/103rd-congress/house-bill/1133>
14. United States Code. URL: <https://www.govinfo.gov/app/collection/uscode>
15. Violence Against Women Act of 1994, USA. URL: <https://mainweb-v.musc.edu/vawprevention/policy/vawa.shtml>

ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАСТОРЖЕНИЯ БРАКА В СОЕДИНЕННЫХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

Азизова Сабина Гамид кызы,
доктор философии по праву, докторант кафедры Гражданский процесс и
коммерческое право, Бакинский Государственный Университет.
sabinaazizova1@gmail.com

В современное время поиск эффективных форм правового регулирования института расторжения брака является одним из актуальных вопросов в правовой науке и практике Азербайджанской Республики. В этом направлении большое значение имеет сравнительный анализ правовых систем зарубежных стран. Сравнительно-правовые исследования позволяют понять новые явления в развитии современных правовых систем, выявить сходства и различия в регулировании отдельных правоотношений в отдельных государствах, а также

способствуют развитию международных отношений. В статье рассматриваются особенности правового регулирования института развода в сложной (дуалистической) правовой системе США.

Ключевые слова: сравнительное правоведение, расторжение брака (развод), судебный прецедент, семейное право, правовая система США, федеральные законы, законы штатов.

LEGAL FEATURES OF DIVORCE IN THE UNITED STATES OF AMERICA

Azizova Sabina Hamid,

PhD, Doctoral Candidate at the Department of Civil Procedure and Commercial Law, Baku State University.

sabinaazizova1@gmail.com

In modern times, the search for effective forms of legal regulation of the institution of divorce is one of the actual issues in legal science and practice of the Republic of Azerbaijan and in this direction, a comparative analysis of the legal systems of foreign countries is of great importance. Comparative legal studies allow us to understand new phenomena in the development of modern legal systems, identify similarities and differences in the regulation of individual legal relations in different states, and also contribute to the development of international relations. The article examines the features of legal regulation of the institution of divorce in the complex (dualistic) legal system of the United States.

Key words: comparative law, divorce, judicial precedent, family law, US legal system, federal laws, state laws.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE EVLİLİK F ESHİNİN HUKUKİ ÖZELLİKLERİ

Azizova Sabina Hamid kızı,

Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi "Medeni Usul ve Ticaret Hukuku"

Anabilim Dalı Doktora öğrencisi, Hukuk alanında Felsefe Doktoru.

sabinaazizova1@gmail.com

Günümüzde, evlilik feshi kurumunun etkili hukuki düzenleme biçimlerinin araştırılması, Azerbaycan Cumhuriyeti hukuk bilimi ve uygulamasında güncel konulardan biri olup, bu doğrultuda yabancı ülkelerin hukuk sistemlerinin karşılaştırmalı analizi büyük önem taşımaktadır. Karşılaştırmalı hukuk bilimi, modern hukuk sistemlerinin gelişimindeki yeni gelişmeleri anlamamıza, belirli hukuki ilişkilerin bireysel devletlerde düzenlenmesindeki benzerlik ve farklılıkları tespit etmemize, ayrıca uluslararası ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunmamıza olanak sağlar. Makalede, ABD'nin karmaşık (ikili) hukuk sisteminde boşanma kurumunun düzenlenmesinin özellikleri incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: karşılaştırmalı hukuk, evliliğin sona ermesi (boşanma), mahkeme emsalleri, aile hukuku, ABD hukuk sistemi, federal yasalar, eyalet yasaları.

DOI: 10.5281/zenodo.15310777

Beynəlxalq adət hüququ beynəlxalq məhkəmə və tribunalların qərarlarında

Hüseynov Məqsəd,
Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq
ümumi hüquq kafedrasının doktorantı.
e-mail: maqsadhuseynov@mail.ru

hüququnun inkişafı və formalaşmasına təsir etdiyini" qeyd etmişdi. Adət hüququnun beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi bu gün də aktual olduğu şübhəsizdir. İnsanlar beynəlxalq

Məqalə beynəlxalq adət hüququnun formalaşması və tətbiqi ilə bağlı çoxsaylı nəzəri və praktiki məsələləri əhatə edir. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi və digər tribunalların təcrübələri, ənənəvi metodologiyaların və yeni yanaşmaların üstünlükləri və çətinliklərini göstərir. Yazıda əsas diqqət dövlət təcrübəsi və opinio juris-in müəyyən edilməsi və istifadəsinin təhlilinə yönəldilmişdir.

Müəllifin qeyd etdiyi əsas məsələlərdən biri beynəlxalq adət hüququnun təyini zamanı metodologiyanın dəyişməsidir. Ənənəvi olaraq, adət hüququ müəyyən edilməsi zamanı dövlət təcrübəsi (consistent state practice) və opinio juris (dövlətlərin bu təcrübələri hüquqi öhdəlik kimi qəbul etməsi) əsas götürülürdü. Lakin, bir çox beynəlxalq məhkəmə və tribunallar, bəzən, yazılı mənbələrə, xüsusilə, müqavilələrə və beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinə üstünlük verirlər. Bu, metodoloji baxımdan, çətinliklərə səbəb olur, çünki bəzi hallarda yalnız yazılı materiallara istinad edilməklə, dövlət təcrübəsi və opinio juris-in geniş təhlili edilmədən nəticələr əldə edilir.

Açar sözlər: Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, beynəlxalq adət hüququ, opinio juris, tribunal.

Bir əsr əvvəl, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Nizamnaməsini hazırlayan Hüquqşünaslar Komitəsinə rəhbərlik edən Baron Deskamp, adət hüququnun "millətlər

adət hüququnun qayda və prinsiplərini bugün də məcəllələşdirməyə davam edirlər. Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanan çoxsaylı konvensiyalara baxmayaraq, bu sənədlərdən çox azı universal və ya geniş iştirak səviyyəsindədir. Beynəlxalq məhkəmə və tribunalların son qərarları göstərir ki, adət hüququ "dağılmağa məhkum deyil" və yalnız mövcud müqavilə rejimlərinin buraxdığı boşluqları doldurmaqla məhdudlaşmır. Başqa mənbələrdə də qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüquq həmişə əsasən adət hüququna söykənib və bu gün də belə qalır. Təəccüblü deyil ki, suveren dövlətlər üçün məcburi olan universal yazılmamış hüquq kimi adət hüququ hüquqşünasların diqqətini cəlb etmişdir.

Əsrlər boyu bu məsələ, xüsusən də onun formalaşma metodu və prosesi ilə bağlı bir çox maraqlı, çətin nəzəri və praktiki problemlər diqqət çəkmişdir. Bəzi müşahidəçilər üçün bu, "sirrini içində bir tapmacaya bürünmüş müəmma" kimi görünür. Dövlətlər adət hüququnun əsas təminatçıları olaraq çıxış edirlər.

Beynəlxalq adət hüququ təbiətə dəyişkən və asılı hüquq növü və ya hətta qeyri-müəyyən adlandırılmışdır. Digərləri isə adət hüququnun müasir beynəlxalq münasibətlərin sürətli inkişafına və daha müxtəlif beynəlxalq ictimaiyyətə uyğun olmadığını bildiriblər. Buna görə də, beynəlxalq səviyyədə adət hüququnun formalaşma prosesini və onun müəyyən edilməsi metodologiyasını araşdırmaq üçün böyük səylər göstərilmişdir. Bu sahədə ən son və nüfuzlu araşdırma Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən Maykl Vudun rəhbərliyi altında aparılmışdır. Onların işi Beynəlxalq Adət Hüququnun Tanınmasına dair Nəticələr adlı sənəd şəklində təqdim edilmişdir [3, s.233].

Beynəlxalq adət hüququnun müəyyən edilməsi prosesi zamanla təkamül edərək beynəlxalq məhkəmələrin və tribunalaların hüquqi təcrübəsində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Beynəlxalq adət hüququ, müəyyən bir qaydanın mövcudluğunu təsdiq edən davamlı dövlət təcrübəsi və *opinio juris*, yəni dövlətlərin bu qaydaya hüquqi öhdəlik kimi yanaşması prinsiplərinə əsaslanır. Bununla belə, bəzi hallarda beynəlxalq məhkəmələr və tribunallar adət hüququnun müəyyən edilməsi zamanı yazılı mənbələrə, xüsusilə də müqavilələrə və BMT Baş Assambleyasının qətnamələrinə geniş şəkildə istinad etmişlər.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi bir çox qərarında müqavilə müddələrinin adət hüququ statusunu əlavə araşdırma aparmadan qəbul etmişdir. Məhkəmənin son qərarlarından biri olan "Jurisdictional Immunities of the State" işində dövlətlərin immunitetinə dair beynəlxalq adət hüququnun mövcudluğu qiymətləndirilmişdir. Məhkəmə, bu kontekstdə 1972-ci il Avropa Konvensiyasının

11-ci maddəsi [9] və 2004-cü il BMT-nin Dövlətlər və onların əmlakının yurisdiksiya immuniteti haqqında Konvensiyanın 12-ci maddəsinə əsaslanmışdır [10]. Məhkəmə hər iki sənədin mübahisəli tərəflər arasında qüvvədə olmadığını qəbul etsə də, onların beynəlxalq adət hüququna dair dəlil kimi istifadə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bununla yanaşı, məhkəmə, dövlət təcrübəsini və *opinio juris*-i daha geniş şəkildə araşdırmadan, bu sənədlərə əsaslanaraq yekun nəticəyə gəlmişdir.

Eyni yanaşma "Enrica Lexie" arbitraj işində də müşahidə olunmuşdur. Tribunal, beynəlxalq adət hüququ çərçivəsində "territorial tort" istisnasının dövlətlərin cinayət yurisdiksiyasına tətbiq edilib-edilmədiyini araşdırarkən, 2004-cü il BMT Konvensiyasının 12-ci maddəsinə istinad etmişdir [3, 241]. Tribunal bəzi dövlətlərin bu konvensiyanın müddələrini beynəlxalq adət hüququ kimi qəbul etdiyini qeyd etsə də, digər dövlətlərin bu müddəaları qəbul etmədiyini bildirmişdir. Bununla belə, tribunal, dövlət təcrübəsini və *opinio juris*-i ətraflı şəkildə araşdırmadan, qərarını bu sənədlə əsaslandırmışdır.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi "Chagos" məsləhət rəyi işində özünütəyinatmə hüququnun 1965-ci ildə beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi olub-olmadığını müəyyən etməli idi. Məhkəmə, bu hüququn beynəlxalq adət hüququnun bir norması kimi formalaşmasının zamanla baş verdiyini və dövlət təcrübəsi ilə *opinio juris*-in tədricən möhkəmləndiyini qeyd etmişdir [3, s.243].

Bu nümunələr göstərir ki, beynəlxalq məhkəmələr və tribunallar bəzən ənənəvi iki elementli metodologiyanın tam tətbiqini həyata keçirmək əvəzinə yazılı mənbələrə daha çox üstünlük verirlər. Bu isə beynəlxalq

adət hüququnun müəyyən edilməsi prosesində nəzəri və praktiki çətinliklər yaradır. Beynəlxalq hüquq doktrinasında bu qısa yolların istifadəsi geniş müzakirə olunmaqda davam edir və onların adət hüququnun müəyyən edilməsinə təsiri daha dərindən araşdırılmışdır.

“Az daha çoxdur” düşüncə tərzini, aşağıda təhlil edilən qərarların bir çoxunda orta qəhət kimi görünür. Təhlil edilən hallar göstərir ki, beynəlxalq məhkəmələr və tribunallar beynəlxalq adət hüququnu müəyyən edərkən getdikcə daha çox qısa yollara müraciət edirlər. Bu hal həm müxtəlif beynəlxalq məhkəmələrdə və tribunallarda, həm də konkret qurumlar daxilində özünü büruzə verir. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin təcrübəsi buna yaxşı nümunədir [4, s.123].

Son dövrdə baş verən dəyişikliklərin araşdırılması göstərir ki, beynəlxalq məhkəmələr və tribunallar beynəlxalq adət hüququnu müəyyən edərkən aşağıdakı üç yanaşmaya üstünlük verirlər:

1. Beynəlxalq adət hüququnu tapmaq üçün yazılı materiallara baxın;
2. Bu, beynəlxalq adət hüququdur, çünki Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi belə deyib;
3. Ənənəvi metodologiyanın tam tətbiqindən yayınaraq daha sadə yollar seçmək.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi ilə bağlı bir çox hallarda beynəlxalq adət hüququnun sadəcə bəyan edildiyi, lakin sübut olunmadığı müşahidə edilir. Məsələn, bəzi hallarda məhkəmə dövlət təcrübəsi və *opinio juris*-i diqqətlə araşdırdığını iddia etsə də, bunun faktiki nümayişi təqdim edilmir. Başqa sözlə, hüquqi əsaslandırma aparıldığını iddia etsələr də, bu əsaslandırmanın nümayişi verilmədən

nəticələr elan olunur. Bu yanaşma metodoloji baxımdan qaneedicidir deyil, çünki hüquqda, eləcə də riyaziyyatda, nəticə düzgün olsa belə, uyğun nümayiş olmadan həmişə yoxlanışa tab gətirməyə bilər.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, beynəlxalq adət hüququ çərçivəsində özünü müəyyən etmə hüququnun mövcudluğunu və məzmununu araşdırarkən, 14 dekabr 1960-cı il tarixli BMT Baş Assambleyasının 1514 (XV) sayılı qətnaməsinə və onun qəbul edildiyi şəraitə böyük əhəmiyyət vermişdir. Məhkəmə, bu qətnamənin hüquqi məzmununu və əhatəsini aydınlaşdırdığını vurğulamış və onun qəbul edilməsini dekolonizasiya prosesinin sürətlənməsinə mühüm töhfə kimi qiymətləndirmişdir. Bundan əlavə, məhkəmə qətnamənin beynəlxalq adət hüququnu müəyyən etməkdə qısa yol kimi istifadə edilməsinin, onun qəbul edildiyi tarixi şərait, normativ dəyəri və dövlətlər arasında özünü müəyyən etmə hüququnun qəbul olunması ilə əsaslandırıldığını bildirmişdir [6, s.402].

Beynəlxalq adət hüququnun müəyyən edilməsi ilə bağlı digər bir nümunə arbitraj sahəsində müşahidə olunmuşdur. Bir neçə tribunal, müəyyən mühafizə standartlarının beynəlxalq adət hüququnda ifadə tapıb-tapmaması məsələsini araşdırarkən, yüzlərlə ikitərəfli investisiya qoyuluşu müqaviləsinin avtomatik əsas kimi götürməkdən çəkinmişdir. Bunun əvəzinə, daha dəqiq və təməl hüquqi yanaşmalar tətbiq edilmişdir. Məsələn, Glamis Gold işində tribunal, Şimali Amerika Azad Ticarət Razılaşmasının (NAFTA) 1105-ci maddəsinin sadəcə “beynəlxalq hüquqa qısa yol” olduğunu iddia edən yanaşmanı haqlı olaraq rədd etmişdir. Tribunal vurğulamışdır ki, bir müəqvilənin şərh olunması beynəlxalq adət hüququnun müəyyən edilməsindən fərqli

bir yanaşmadır. Tribunal həmçinin qeyd etmişdir ki, avtonom standart tətbiq edən arbitraj qərarları beynəlxalq adət hüququnun təyin edilməsinə təsir etmir [7, s.323].

Bu nümunələr göstərir ki, beynəlxalq məhkəmələr və tribunalalar bəzi hallarda hüquqi prinsipləri tam nümayiş etdirmədən, hüquqi əsaslandırmanı kifayət qədər ətraflı təqdim etmədən müəyyən nəticələrə gəlirlər. Hüquqi arqumentasiyanın və əsaslandırmanın tam nümayişi olmadan verilən qərarlar isə metodoloji baxımdan yetərli hesab edilə bilməz.

Bənzər bir yanaşma Cargill tribunalı tərəfindən də nümayiş etdirilmişdir. Tribunal, avtonom maddələrə həddindən artıq dəlil dəyəri verilməməsinin vacibliyini vurğulayaraq, bu maddələrin beynəlxalq adət hüququnun tələblərindən fərqli bir standartın yaranması üçün qəbul edilə biləcəyini qeyd etmişdir. Eyni zamanda, digər investor-dövlət tribunalaları sənədlərə istinad edərək beynəlxalq adət hüququnun müəyyənləşdirilməsinə çalışmışdır. Xüsusilə, yazılı materialların kodifikasiyasının nəticəsi olaraq, beynəlxalq adət hüququnun yeni normalarının formalaşdırıldığı hallarda tribunalalar və hakimlər bu materiallara istinad etməyə meyl etmişlər [1, s.248].

İnvestisiya qoyuluşu müqavilələrinin məzmunu adət hüququ ilə müqavilə hüququ arasında tam uyğunluq təşkil etmir. Məsələn, əcnəbilər və onların əmlakı üçün minimum müdafiə standartının inkişafı ilə sərmayə qoyuluşu müqavilələrində ədalətli və düzgün rəftar prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi arasındakı fərqlər bunu sübut edir. Hər iki standartın birləşdirilməsi investorlar üçün cəlb edici görünsə də, beynəlxalq adət hüququnun

müəyyən edilməsi baxımından elmi metodologiya əsasında əsaslandırılı bilməz.

Beynəlxalq hüququn bəzi sahələrində kodifikasiyanın mövcudluğu məhkəmələrə və tribunalalara yazılı qaydaların praktikada tətbiqini nəzərdən keçirmək imkanı yaradır. Bu yanaşma, konkret praktik nümunələrdən ümumi qayda çıxarmaq əvəzinə, həmin qaydanın yazılı mənbələrlə dəstəklənməsini qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, beynəlxalq adət hüququnun müəyyənləşdirilməsində yazılı hüquqa artan istinad, ənənəvi "induktiv" yanaşmadan "deduktiv" yanaşmaya keçidin göstəricisidir. Prinsipcə, bu metodun istifadəsində problem olmasa da, yalnız yazılı mənbələrə əsaslanmaq və dövlət təcrübəsi ilə *opinio juris* barədə hərtərəfli müzakirə aparmamaq nəticələrin inandırıcılığını zəiflədə və hüquqi mühakimələrin natamam olmasına səbəb ola bilər. Halbuki, ənənəvi metodologiyaya uyğun yanaşma tətbiq olunsaydı, bu çatışmazlıqlar aradan qaldırıla bilərdi.

Beynəlxalq adət hüququnun müəyyənləşdirilməsində tez-tez istifadə olunan digər bir qısa yol Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin əvvəlki qərarlarına istinad edilməsidir. Bu yanaşma müəyyən problemlər yaradır. Birincisi, bu metod faktiki olaraq presedent hüquq sisteminin qəbul edildiyini göstərir. Beləliklə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin əvvəlki qərarları, beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi hesab olunur, baxmayaraq ki, bu hüquq zamanla dəyişə bilər. Məsələn, Jones. Böyük Britaniyaya qarşı işində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi dövlət immunitetinin "jus cogens" istisnasını araşdırarkən, birbaşa Jurisdictional Immunities of the State işində Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarına istinad etmiş və bu qərarı beynəlxalq hüquq

baxımından səlahiyyətli hesab edərək, belə bir istisnanın hələ beynəlxalq adət hüququ kimi formalaşmadığını bildirmişdir [4, s.127].

Eyni yanaşma Dünya Ticarət Təşkilatının (WTO) Apellyasiya Orqanında da müşahidə olunur. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin müəyyən bir qərar qəbul etməsi, bu qaydanın avtomatik olaraq beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi kimi qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Problem ondadır ki, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarlarının hər hansı bir normanın beynəlxalq adət hüququna aid olub-olmamasına dair həlledici faktor kimi qiymətləndirilməsi metodoloji baxımdan mübahisəlidir.

İkincisi, bu qısa yol çox vaxt əvvəlki məhkəmə qərarlarının dairəsinin qeyri-dəqiq ümumiləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, "Territorial and Maritime Dispute" işində Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, Qatar v. Bahrain işinə istinad edərək, BMT-nin Dəniz Hüququ Konvensiyasının (UNCLOS) 74 və 83-cü maddələrinin beynəlxalq adət hüququnu əks etdirdiyini qəbul etmişdir. Bununla yanaşı, Məhkəmə UNCLOS-un 121-ci maddəsinin 1-ci və 2-ci paragraflarını da tətbiq etmişdir. Halbuki, Qatar v. Bahrain işində 121-ci maddənin 3-cü paragrafı xüsusi olaraq nəzərdən keçirilməmişdir. Bu paragraf isə adalar və qayalıqlar arasındakı fərq müəyyənəndirir. Buna baxmayaraq, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, Territorial and Maritime Dispute işində 121-ci maddənin bütövlükdə beynəlxalq adət hüququ statusuna malik olduğunu bildirmişdir. Bu yanaşma ciddi metodoloji suallar doğurur. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, konkret müqavilə müddəasının beynəlxalq adət hüququ xarakterini sübut etmək üçün dövlət təcrübəsi və opinio juris-i təhlil etmədən, sadəcə, öz əvvəlki

qərarlarına istinad edir. Halbuki həmin qərarlarda bu müddəanın beynəlxalq adət hüququ statusu ilə bağlı heç bir dəlil təqdim edilməmişdir [8, s.167-175].

Daha narahatedici bir nümunəyə Certain Activities işində rast gəlinir. Bu işdə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, 1975-ci il Uruguay Çayı Statutu çərçivəsində Pulp Mills işində tətbiq edilən prosedur qaydaları və öhdəliklərini transsərhəd ekoloji ziyan kontekstində beynəlxalq adət hüququ kimi qiymətləndirmişdir. Daha sonra Məhkəmə bu tənzimləmələrin beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi olduğunu elan etmiş, lakin bu iddianı təsdiqləyən dövlət təcrübəsi və opinio juris-i araşdırmamışdır.

Bu yanaşma təkcə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə xas deyil. Məsələn, 2011-ci ildə Seabed Disputes Chamber, həm ITLOS (Beynəlxalq Dəniz Hüququ Tribunalı), həm də Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlərə görə məsuliyyəti haqqında sənədin (ARSIWA) bəzi müddəalarını beynəlxalq adət hüququ kimi qəbul etdiyini bildirmiş və nəticədə ARSIWA-nın tətbiq dairəsini genişləndirmişdir [11].

Üçüncü problem, məhkəmələrin mövcud norma və ya qaydanın beynəlxalq adət hüququna aid olub-olmaması barədə ümumiyyətlə heç bir rəy bildirməməsi ilə bağlıdır. Əgər əvvəlki məhkəmə və ya tribunal qərarlarında belə bir qayda müzakirə edilməyibsə, bəzi hallarda məhkəmələr bu barədə heç bir mövqe sərgiləmir. Prinsip etibarilə, bir normanın beynəlxalq adət hüququna aid olub-olmaması barədə qərar vermək məcburiyyəti yoxdur, xüsusilə də bu, məhkəmə və ya tribunalın qarşısında duran məsələlərin həlli üçün zəruri deyilsə.

Nəticə etibarilə, beynəlxalq adət hüququnun müəyyənləşdirilməsində məhkəmə presedentlərinə həddindən artıq etibar edilməsi metodoloji çatışmazlıqlara səbəb ola bilər. Ənənəvi metodologiyadan uzaqlaşaraq yalnız yazılı mənbələrə və əvvəlki qərarlara əsaslanmaq, hüquqi analizlərin yetərsiz və inandırıcılıqdan uzaq olmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də, beynəlxalq adət hüququnun müəyyənləşdirilməsində dövlət təcrübəsinin və opinio juris-in hərtərəfli təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Xüsusilə narahatedici olan odur ki, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi bəzən bir normaya dair əsaslandırmasını avtomatik olaraq həmin normanın digər elementlərinə və ya daha geniş hüquqi mənbələrə, məsələn, Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının layihələrinə tətbiq edir. Bu halda, dövlət təcrübəsi və opinio juris-in yetərli olub-olmadığına dair araşdırma aparılmadan qərar verilmiş olur. Çox hallarda bu cür ümumiləşdirmələr ciddi hüquqi problemlər yaratmasa da, bəzi hallarda beynəlxalq hüququn inkişafını ləngidə bilər. Açıq uclu məsələlər dövlət təcrübəsi və opinio juris vasitəsilə daha dəqiq formalaşdırılmalıdır. Lakin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi bəzi hallarda müvəqqəti və ya dəqiqləşdirilməmiş nəticələri beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi kimi qəbul edir. Məsələn, Gabcikovo-Nagymaros işində "zərurət halı" ilə bağlı mövqeyini ifadə edərkən, Məhkəmə bu məsələnin beynəlxalq adət hüququ çərçivəsində daha əvvəlki tribunallar tərəfindən tanınmadığını nəzərə almamışdır. Buna baxmayaraq, sonrakı məhkəmələr və tribunallar Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarına istinad edərək, ARSIWA-nın 25-ci maddəsinin beynəlxalq adət hüququ statusuna malik olduğunu qəbul etmişlər. Eyni tendensiya, 1948-ci il

Genosid Konvensiyasının tətbiqi məsələsində də müşahidə olunmuşdur. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi ARSIWA-nın 16-cı maddəsinə istinad edərək, konvensiyanın müddəalarının beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi olduğunu irəli sürmüşdür.

Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarlarının beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsi geniş yayılmış yanaşmadır. Lakin bu proses, bəzən, "ping-pong" və ya "normativ Ponzi sxemi" kimi xarakterizə edilir. Belə ki, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin öz qərarlarında Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının işlərinə geniş istinad edir, eyni zamanda, Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının, öz növbəsində, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin presedentlərindən istifadə edərək beynəlxalq hüququ kodifikasiya etməyə çalışır. Bu qarşılıqlı əlaqə müəyyən dərəcədə başa düşüləndir, çünki Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi dövlətlərlə yaxın münasibətlərə malikdir və onların hüquqi mövqələrini müəyyən etməkdə mühüm rol oynayır. Bununla belə, bu yanaşma, bəzən, beynəlxalq hüququn inkişafı ilə məcəlləşdirilməsi arasında sərhədləri qeyri-müəyyən edir.

Nəticə etibarilə, beynəlxalq məhkəmə və tribunallar, xüsusilə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, bir normanın beynəlxalq adət hüququ olub-olmamasını müəyyən edərkən daha diqqətli yanaşma nümayiş etdirməlidirlər. Onlar yalnız Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin presedentlərinə istinad etməklə kifayətlənməməli, həm də dövlət təcrübəsi və opinio juris-i daha dərindən araşdırmalıdırlar. Əks təqdirdə, beynəlxalq hüququn inkişafı ləngiyə və bəzi normativ boşluqlar yarana bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. CA Bradley (ed), Custom's Future: International Law in a Changing World. Cambridge University Press, 2016, 360 p.
2. J Kammerhofer, 'Uncertainty in the Formal Sources of International Law: Customary International Law and Some of Its Problems' (2004) 15 EJIL, 523, 524.
3. Merkouris P., Kammerhofer J, The Theory, practice and interpretation of Customary International law. Cambridge Press University Press, 2022, 574 p.
4. Nooara Arajarvi The Changing nature of Customary international law. Routledge, 2018, 214 p.
5. North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany v Denmark; Federal Republic of Germany v The Netherlands) (Judgment) [1969] ICJ Rep 3, 44 [77]; see also Jurisdictional Immunities of the State (n 31) 122-23 [55].
6. Peter G. Staubach The Rule of Unwritten International law. Taylor and Francis, 2018, 602 p.
7. Sender & M Wood, "The International Court of Justice and Customary International Law: A Reply to Stefan Talmon, 2015, 624 p.
8. Territorial and Maritime Dispute (Nicaragua v Colombia) (Judgment) [2012]; ICJ Rep 624, 666 (114-18); Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya/Malta) 29 [26]; Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain (Qatar v Bahrain) (Merits) [2001] ICJ Rep 40 [167, 175],
9. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/state_immunities.shtml
10. <https://rm.coe.int/1680073139>
11. <https://academic.oup.com/book/57748/chapter-abstract/470809866?redirectedFrom=full-text>

Обычное международное право в решениях международных судов и трибуналов

Мақсад Гусейнов,
докторант, Бакинський державний університет,
кафедра Міжнародного публічного права.
 e-mail: maqsadhuseynov@mail.ru

Статья охватывает многочисленные теоретические и практические вопросы, связанные с формированием и применением обычного международного права. Практика Международного Суда и других трибуналов свидетельствует о преимуществах и трудностях традиционных методологий и новых подходов. Основное внимание в статье уделено анализу государственной практики и выявлению и использованию *opinio juris*. Одним из основных вопросов, отмеченных автором, является изменение методологии при определении обычного международного права. Традиционно при определении обычного права за основу брались практика государств (консистентная практика) и *opinio juris* (принятие государствами такой практики в качестве юридического обязательства). Однако многие международные суды и трибуналы иногда отдают предпочтение письменным источникам, особенно договорам и резолюциям международных организаций. Это влечет за собой трудности с методологической точки зрения, поскольку в некоторых случаях результаты получаются только со ссылкой на письменные материалы, без практики государств и широкого анализа *opinio juris*.

Ключевые слова: Международный Суд, обычное международное право, *opinio juris*, трибунал.

Customary International Law in the Decisions of International Courts and Tribunals**Maqsəd Hüseynov,****PhD student, Baku State University, Department of International Public Law.**

e-mail: maqsadhuseynov@mail.ru

The article covers numerous theoretical and practical issues related to the formation and application of customary international law. The practice of the International Court of Justice and other tribunals highlights the advantages and difficulties of traditional methodologies and new approaches. The article focuses primarily on the analysis of state practice and the identification and use of *opinio juris*. One of the main issues highlighted by the author is the change in methodology when defining customary international law. Traditionally, when defining customary law, the basis was the practice of states (consistent practice) and *opinio juris* (the acceptance of such practice by states as a legal obligation). However, many international courts and tribunals sometimes prefer written sources, especially treaties and resolutions of international organizations. This leads to methodological difficulties, as in some cases results are obtained solely by referring to written materials, without considering state practice and a broad analysis *opinio juris*.

Key words: International Court of Justice, customary international law, *opinio juris*, tribunal.

**Uluslararası mahkeme ve yargı organlarının kararlarında
uluslararası örf ve adet hukuku****Huseynov Maqsad,****Bakü Devlet Üniversitesi Uluslararası Kamu Hukuku Bölümü'nde doktora öğrencisi,**

e-posta: maqsadhuseynov@mail.ru

Makalede uluslararası örf ve adet hukukunun oluşumu ve uygulanmasına ilişkin çok sayıda teorik ve pratik konu ele alınmaktadır. Uluslararası Adalet Divanı ve diğer mahkemelerin deneyimleri, geleneksel metodolojilerin ve yeni yaklaşımların avantajlarını ve zorluklarını göstermektedir. Makalede devlet uygulamalarına ve *opinio juris* tanımı ve kullanımının analizine odaklanılmaktadır. Yazarın vurguladığı temel konulardan biri, uluslararası örf ve adet hukukunun belirlenmesinde metodolojideki değişikliklerdir. Geleneksel olarak örf ve adet hukukunun belirlenmesinde esas alınan, tutarlı devlet uygulamaları ve *opinio juris*'tir (devletlerin bu uygulamaları hukuki bir yükümlülük olarak kabul etmesi). Ancak birçok uluslararası mahkeme ve yargı organı bazen yazılı kaynakları, özellikle de uluslararası örgütlerin antlaşmalarını ve kararlarını tercih etmektedir. Bu durum metodolojik açıdan zorluklara yol açmaktadır; zira bazı durumlarda devlet uygulamaları ve *opinio juris* kapsamlı bir şekilde analiz edilmeden, sadece yazılı belgelere başvurularak sonuçlara varılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Uluslararası Adalet Divanı, uluslararası örf ve adet hukuku, *opinio juris*, mahkeme.

DOI: 10.5281/zenodo.15310797

Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı regional əməkdaşlığın inkişaf meyilləri

Sima A. Süleymanlı,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, BDU-nun
doktorantı.

(s.suleymanli@hotmail.com).

Orcid:

<https://orcid.org/0000-0002-3397-953X>

Məqalədə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı regional əməkdaşlığın perspektivlərindən bəhs olunur. Burada qanunsuz dövriyyəyə qarşı mübarizədə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində həyata keçiriləcək regional əməkdaşlığın xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bu məqsədlə mövcud normativ aktlar analiz edilir. Üzv dövlətlərin bu sahədəki əməkdaşlığının mümkün olacaq forma və istiqamətləri araşdırılır. Qanunsuz dövriyyə ilə mübarizədə operativ əməkdaşlıq imkanları müəyyən edilir.

Açar sözlər: mədəni irs obyektləri, qanunsuz dövriyyə, regional əməkdaşlıq, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Türksöy, Türk irsi.

Azərbaycan Respublikasının (bundan sonra – AR) mədəni irsi, ilk olaraq, Türk mədəniyyəti və irsinin təkib hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan, tədqiq olunan mövzunun türk dövlətlərinin və ya daha geniş şəkildə türk dilində danışan dövlətlərin regional birliyi çərçivəsində təhlil edilməsi maraqlı və zəruridir. Hazırda belə bir regional birlik qismində Türk Dövlətləri Təşkilatı (bundan sonra – TDT) çıxış edir. Qeyd edək ki, Türkdilli Dövlətlərin Başçıların Zirvə

görüşlərinin tarixi 1992-ci ildən başlasa da, TDT-nin yaranması 3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilən IX Zirvə Görüşündə Türk Dilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (bundan sonra – TDDƏŞ) təsis edilməsi ilə başlamışdır. TDDƏŞ-nin yaradılması haqqında 2009-cu il Naxçıvan Sazişi (7 noyabr 2010-cu ildə qüvvəyə minib, AR Milli Məclisinin 26 noyabr 2009-cu il Qanunu (№ 913-IIIQ) ilə təsdiq edilib) [7] təşkilatı mexanizmin yaradılmasının hüquqi əsasını qoymuşdur. 12 noyabr 2021-ci ildə İstanbulda keçirilən VIII Zirvə Görüşündə TDDƏŞ-in TDT-yə çevrilməsi, təşkilatlanmada yeni mərhələnin əsasını qoydu. Hazırda TDT beş üzv dövləti (AR, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxstan, Qırğıstan), üç müşahidəçi dövləti (Türkmənistan, Macarıstan, Şimali Kipr Türk Respublikası) özündə birləşdirir. TDT çərçivəsində regional əməkdaşlığı özünəməxsus edən amillərdən biri ümumi dilin və mədəni-mənəvi birliyin olmasıdır [4]. Bunun əsasında min illərdən gələn türk kimliyi durur. Formalaşmaqda olan bu regional əməkdaşlığın əsas məqsədlərindən biri Türk mədəniyyətini və irsini təbliğ etmək və beynəlxalq səviyyədə tanımaq, yarana biləcək təhdidlərin qarşısını almaqla bu irsi qorumaqdır.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə bu regional əməkdaşlıq

yeni formalaşsa da, zəruri olan müvafiq təşkilati mexanizmə malikdir. Bu mexanizmin xüsusiyyətlərindən biri, mədəni sahədə təşkilatlanmanın 1993-cü ildən başlamasıdır. Belə ki, mexanizmin formalaşması 1993-cü ildə Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının (bundan sonra – TÜRKSÖY) yaradılması ilə başlamışdır. TÜRKSÖY onun yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxstan, Qırğızstan, Türkiyə və Türkmənistan Mədəniyyət nazirlərinin imzaladığı 12 iyul 1993-cü il tarixli Almatı Sazişi [8] əsasında yaradılmışdır. “Türk dünyasının UNESCO-su” [5] hesab edilən TÜRKSÖY-un fəaliyyətə başlaması, əslində TDT-nin yaranmasından əvvəll, Zirvə Görüşlərinin keçirildiyi dövrə təsadüf edir. Hesab edirik ki, TÜRKSÖY-un “analoqu olmayan inteqrasiya variantı” [3] hesab edilməsini də ilk olaraq bununla izah etmə olar, Naxçıvan Sazişinin 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, TÜRKSÖY TDT ilə “əlaqəli orqan” olmaqla türk dövlətləri arasında təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı həyata keçirir. Bu əməkdaşlıq əsasən iki istiqamətdə həyata keçirilir: 1) Türk irsinin təbliği və təşviqini həyata keçirmək; 2) Türk irsinin qorunmasını təmin etmək. Qeyd olunan istiqamətlərdə əməkdaşlığı dəstəkləmək məqsədi ilə TDT yanında və ya TDT ilə bağlı (Naxçıvan Sazişi, m.5) Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu (bundan sonra - TMİF) yaradılmışdır. TMİF-in yaradılması barədə qərar Naxçıvanda keçirilən IX Zirvə Görüşündə qəbul edilsə də, onun Nizamnaməsi 23 avqust 2012-ci ildə Bişkek şəhərində imzalanmışdır (Milli Məclisinin 11 dekabr 2012-ci il tarixli (№ 482-IVQ) Qanunu ilə AR tərəfindən təsdiq edil-

mişdir) [6]. Nizamnamənin 8-ci maddəsinə müvafiq olaraq, TMİF fəaliyyətini TÜRKSÖY-la əməkdaşlıq əsasında həyata keçirir.

TÜRKSÖY və onunla əməkdaşlıq edən TMİF-in olması, ilk baxışdan Türk irsinin qorunması üzrə zəruri regional təşkilati mexanizmin olması təəssüratı yaradır. Əslində, TÜRKSÖY-un 30 illik fəaliyyətini incələsək, onun birinci istiqamətdə, yəni Türk irsinin təbliği və təşviqi üzrə fəaliyyətinin şahidi olmuş oluruq. Nümunə qismində TÜRKSÖY çərçivəsində üzv dövlətlərin muzeyləri arasında əməkdaşlığın nəticəsi olaraq təşkil edilən Avrasiya muzeylər forumunu qeyd etmək olar. Bu forumun təşkili müəyyən mənada Beynəlxalq Muzeylər Komitəsinə (İCOM) bənzəyir [9, s. 511]. TÜRKSÖY tərəfindən 2012-ci ildən başlayaraq mütəmadi həyata keçirilən tədbirlərdən biri də Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı lahiyəsidir. Bu lahiyə çərçivəsində 216-cı ildə Şəki, 2023-cü ildə Şuşa Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilmişdir. Bundan başqa, TÜRKSÖY tərəfindən Türk dünyasının ortaq mirası olan Novruz bayramının beynəlxalq səviyyədə tanınması istiqamətində 2010-2019-cu illər ərzində kifayət sayda tədbirlər keçirilmişdir. Eyni zamanda TÜRKSÖY tərəfindən türk dili, türk mədəniyyəti və incəsənəti ilə bağlı elmi araşdırmaların aparılması, anım günlərinin qeyd edilməsi və s. Türk irsinin təbliği baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Fərqli fəaliyyət istiqamətləri olsa da, Türk irsinin təbliği və təşviqi üzrə tədbirlər, onun qorunması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu çox hallarda Türk irsinə aid olan obyektlərin yaxın mədəniyyətə və ya

irsə, məsələn, fars və ya islam irsinə aid edilməsinin qarşısını alır. Məsələn, Ermənistanın işğal nəticəsində zərər görmüş Şuşa şəhərindəki Qarabağ hökmdarı İbrahim xanın qızı Gövhərağanın sifarişi ilə inşa edilən Yuxarı Gövhərağa (Cümə) məscidinin “bərpa” olunaraq fars məscidi kimi qələmə verilməsi. Eyni məqsədlə İrəvan şəhərindəki məscidin də fars məscidi olaraq tanıtılması. Belə ki, bu məscidlərin azərbaycan deyil, fars məscidi olaraq tanıtılması, xüsusi ilə bunun silahlı münaqişə dövründə edilməsi, 1954-cü il Konvensiyası baxımından beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasıdır. Əslində islam irsinə aid olsa da, bu məscidlər Arran memarlıq məktəbinə aid olmaqla orta əsr türk memarlıq abidəsidir. Türk irsinə qarşı təcrübədə rast gəlinən təhdidlərin bir forması da Alban türklərinə aid olan dini abidələrin erməni kilsəsi və ya abidəsi kimi tanıtılmasıdır. Daha təhlükəli təhdidlərdən biri, türk irsinə aid olan mədəni irs obyektlərinin bir qayda olaraq oğurlanaraq milli mənsubiyyətinin dəyişdirilməsidir. Ermənistan tərəfindən Qarabağ ərazisinin işğal dövründə mütəmadi olaraq bu təhdiddən istifadə edilmişdir. Məsələn, işğal dövründə Kəlbəcər Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyindən 13 min, Zəngilan Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyindən 6 mindən çox eksponat qanunsuz olaraq Ermənistanı aparılmışdır [2]. Təhlükəli olan odur ki, oğurlanmış mədəni irs obyektləri erməni adı ilə nümayiş edilir. Məsələn, Şuşa Xalça Muzeyindən oğurlanmış 160 xalçadan 71-i Yerevandakı Aleksandr Tamanyan adına Milli Memarlıq Muzey-İnstitutunda keçirilən sərgidə erməni xalçaları olaraq nümayiş etdirilir. Konkret olaraq bu hərəkətlər də bey-

nəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasıdır. Eyni davranışlara müasir Ermənistan və İranın ərazisində yerləşən Türk irsinə aid olan mədəni irs obyektlərinə münasibətdə rast gəlinir. Məsələn, dünyanın bir çox muzeylərində nümayiş etdirilən Təbriz xalçaçılıq məktəbinə mənsub olan xalçalar İran və ya fars xalçaları olaraq tanıtılır.

Əslində, TÜRKSOY-un Türk irsini qoruması funksiyası ilə bağlı 1993-cü il Almatı Sazişində hər hansı müddəə nəzərdə tutulmur. Hərçənd təşkilatın belə bir funksiyaya malik olması Naxçıvan Sazişinin 5-ci maddəsində təsbit olunur. Həmçinin TMİF-in Nizamnaməsinin 3-cü maddəsində Türk irsinin qorunması istiqamətində layihələrdə və fəaliyyətdə dəstək olması vəzifə olaraq müəyyən edilir. Əlbəttə belə bir funksiyanın və ya vəzifənin olması ümumi formada bəyan edilir. Funksiyanın yerinə yetirilməsi üzrə normayaradıcılığı və operativ əməkdaşlıq istiqamətində hər hansı müddəə nəzərdə tutulmur.

Qeyd edək ki, TÜRKSOY-u “analoqu olmayan inteqrasiya forması” kimi xarakterizə edə biləcək məqamlardan biri də, onun normayaradıcılığı fəaliyyətinin TDT tərəfindən dəstəklənməsidir. Formalaşmaq mərhələsində olsa da, TDT-nin normayaradıcılığı funksiyasına malik olması istisna edilmir. Bununla yanaşı, 1993-cü il Almatı Sazişinin preambulasında “mədəniyyət sahəsində bütün beynəlxalq müqavilə və konvensiyaları nəzərə alaraq” müddəası nəzərdə tutulur. Hesab etmək olar ki: 1) bu ifadə yalnız beynəlxalq müqavilə formasında mövcud olan mənbələri nəzərdə tutur; 2) bu ifadədəki “bütün” termini

mədəniyyət sahəsinə aid olan, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı olan beynəlxalq müqavilələri ehtiva edir; 3) “beynəlxalq müqavilə və konvensiyalar” ifadəsi isə həm çoxtərəfli, həm də ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri ehtiva edir. Regional əməkdaşlıq mexanizmlərinin universal səviyyədə mövcud olan göstərişlərin realizəsinə xidmət etməsini nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, TÜKSOY Türk irsinin qorunması, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə istiqamətində universal səviyyədə mövcud olan beynəlxalq hüquqi əsasları tətbiq edə bilər. Bunun üçün TÜKSOY-un fəaliyyəti istiqamətində mövcud universal və regional mexanizmlərlə əməkdaşlıq etməsi və xüsusi beynəlxalq sazişlərdə iştirak etməsi istisna edilmir. Nümunə qismində 1996-cı ildə TÜKSOY və UNESCO arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında Sazişi qeyd etmək olar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Almatı Sazişinin preambulasında nəzərdə tutulan müddədəki “bütün” termini mədəniyyət sahəsindəki mövcud beynəlxalq müqavilələrə aid olsa da, TÜKSOY-un, o cümlədən TDT-nin iştirak etmədiyi və ya üzv dövlətlərin tərəfdar olmadığı beynəlxalq müqavilələri ehtiva etmir. Amma, bu, üzv dövlətlərin öz aralarında müvafiq regional mexanizmlər çərçivəsində malik olduğu beynəlxalq öhdəliklərə riayət etməsini istisna etmir. Qeyd etmək ki, Türk irsinin qorunması istiqamətində TÜKSOY-un beynəlxalq hüquqi əsasların tətbiqi səlahiyyəti heç də məhdud deyildir. Belə ki, üzv dövlətlərin hamısı bu sahədə əhəmiyyətli olan əsas beynəlxalq müqavilələrin: 1970-ci il və 1972-ci il UNESCO konvensiyalarının,

o cümlədən 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının üzvüdür. Yalnız Qırğızstan 1954-cü Haaqa Konvensiyasına əlavə Protokollarda iştirak etmir. 1995-ci il UNİDRU Konvensiyası ilə bağlı bunu bəmək bir qədər çətindir. Çünki, üzv dövlətlərdən yalnız AR bu Konvensiyaya tərəfdardır. Səmərli qorunmanın təmin edilməsi istiqamətində TÜKSOY, o cümlədən TDT üzv dövlətlərin mədəni irsin qorunması sahəsindəki universal beynəlxalq müqavilələrə, o cümlədən 1995-ci UNİDRUA Konvensiyasına qoşulmasını təşviq etməlidir. Hesab edirik ki, malik olduğu hüquqi səlahiyyətlər çərçivəsində TÜKSOY Türk irsinin qorunması istiqamətində yuxarıda qeyd olunan tədbirlərlə yanaşı, bu irsə aid olan maddi və qeyri-maddi obyektlərin siyahısını tərtib edə bilər. Bu istiqamətdə məhv olmaq təhlükəsi qarşısında olan, oğurlanmış və ya qanunsuz çıxarılmış mədəni irs obyektlərinin siyahısının tərtib olunması, 1970-ci il və 1972-ci il UNESCO konvensiyalarının üzv dövlətlərə yönəlik öhdəliklərin realizəsi üçün əhəmiyyətli ola bilər. Qeyd olunan siyahıların tərtib edilməsi, müvafiq olaraq universal səviyyədə və regional (xüsusilə İCESCO) çərçivədə həyata keçirilən tədbirləri təkrarlansa belə, məhz Türk irsinin qorunması üzrə əlavə beynəlxalq mexanizm müəyyən etməsi baxımından əhəmiyyətli ola bilər.

Naxçıvan Sazişində təsbit olunan məqsəd və vəzifələrin (m. 2) yerinə yetirilməsi istiqamətində regiondaxilində (Turan çərçivəsində) əmtələrin, kapitalın, xidmət və texnologiyaların hərəkətinin asanlaşdırılması məqsədilə ticarət, gömrük və tranzit prosedurlarının gələcəkdə sadələşdirilməsi, nəticə etibarilə, regiona daxil ola biləcək və ya regiondan xaric ediləcək malların, o cümlədən

mədəni irs obyektlərinin dövriyyəsinin tənzimlənməsini vacib edir. Belə çıxır ki, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması sahəsində normayaradıcılıq funksiyası TDT-yə həvalə edilir. Paralel olaraq, Naxçıvan Sazişi hüquqi məlumat mübadiləsi və qarşılıqlı hüquqi yardımla (hüquqi əməkdaşlıq) yanaşı, ümumi maraq kəsb edən sahələrdə, o cümlədən hüquq mühafizə sahəsində regional və ikitərəfli dövlətlərarası əməkdaşlığın həyata keçirilməsini vəzifə olaraq müəyyən edir. Hərçənd, Saziş bu əməkdaşlığın predmet sferasına konkret olaraq beynəlxalq terrorism, separatçılıq, ekstremizm, insan alveri və narkobiznesə qarşı mübarizəni daxil edir.

Ehtimal etmək olar ki, ümumilkdə cinayətkarlıqla, o cümlədən mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizəni də operativ əməkdaşlıq sferasına aid etmək olar. Belə ki, Türkdilli Dövlətlərin Başçıların Zirvə Görüşlərində qəbul edilən bəyannamələrdə (hansı ki, hər biri AR Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunla təsdiq edilir) transsərhəd cinayətlərlə (2001-ci il İstanbul Bəyannaməsi [1, s.807-810]) və ya mütəşəkkil cinayətkarlıqla (2007-ci il Antalya Bəyannaməsi [1, s.837-841]) mübarizə üzrə əməkdaşlığın əhəmiyyətli olması vurğulanır. Qeyd olunan bəyannamələr operativ əməkdaşlıqla bağlı aşağıdakıları nəzərdə tutur: 1) transsərhəd cinayətlərlə və mütəşəkkil cinayətkarlıqla, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə birgə əməkdaşlıq; 2) transsərhəd cinayətlərlə və mütəşəkkil cinayətkarlıqla, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə ikitərəfli əməkdaşlıq; 3) transsərhəd cinayətlərlə və mütəşəkkil cinayət-

karlıqla, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə beynəlxalq təşkilatlarla (xüsusilə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə) əməkdaşlıq; 4) transsərhəd cinayətlərlə və mütəşəkkil cinayətkarlıqla, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə müntəzəm məlumat mübadiləsi etmək və bunun üçün məlumat bankının yaradılmasını təmin etmək. Digər tərəfdən, TDT üzvləri mütəşəkkil cinayətkarlıqla, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə BMT-nin Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı 2000-ci il Konvensiyasına da əsaslanıla bilər. Belə ki, TDT üzvlərinin hamısı 2000-ci il Konvensiyasında iştirak edir. Əslində bu formada tətbiq, qeyd olunan Konvensiyanın müddələrinin regional səviyyədə realizəsi kimi çıxış edir. Həmçinin bu cür tətbiq, TDT çərçivəsində mütəşəkkil cinayətkarlıqla, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə 2000-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan əməkdaşlıq formalarından istifadə olunmasını şərtləndirir.

Beləliklə, TDT çərçivəsində əməkdaşlığı formalaşmaqda olan regional əməkdaşlıq kimi müəyyən etmək olar. Bu kontekstdə mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı TDT çərçivəsində əməkdaşlığı de lege ferenda səmərəli əməkdaşlıq mexanizmi kimi qəbul etmək lazımdır. Vahid Turan ideyasına əsaslanan bu əməkdaşlıq mexanizminin təkmilləşdirilməsində Avropa İttifaqı nümunəsindən istifadə edilə bilər. TDT çərçivəsində mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı əməkdaşlıq, de lege lata universal səviyyəli beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilən öhdəliklərə uyğun olaraq həyata keçirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild.-Bakı: Qanun, 2008.-960 s; II cild.-Bakı: Qanun, 2008.-904 s; III cild.-Bakı: Qanun, 2008,-1064 s.; IV cild.-Bakı: Qanun, 2008,-1052 s.
2. Ermənistanın Azərbaycanlılara məxsus mədəni və tarixi irsi mənimsəməsinə dair HESABAT. Beynəlxalq münasibətlərin təhlili Mərkəzi. Bakı, 2021, 34 s. // <https://aircenter.az/uploads/files/Cultural%20Appropriation.pdf>
3. Əmrahov, M. Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələrində TÜRKSOY-un rolu // Tarix ictimai-siyasi, elmi-populyar yurnal, 2018, № 05 (47) / https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_561.pdf
4. Arslan, S. (2016). “Türk Dünyasının Birlikliyi Kültürün Rolü / The Role of Culture in the Unity of the Turkish World”, Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı), Volume 11/2 Winter 2016, Ankara/Turkey, www.turkishstudies.net, DOI
5. Naciye Solmaz Keşikçi, Ömər Fəruk Karaman. Türk Devlətləri Təşkilatı və üzvlərin katılımlı sürücləri: KKTC və Türkmənistan gözlemçi üzvləri // Gənc akademisiyənler birligi. Sosial bilimlər dergisi. Cilt 3, sayı 5, 2023 / <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gabakademi/issue/82368/1407607>
6. Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun Nizamnaməsi / <https://e-qanun.az/framework/25122>
7. Türk Dilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Naxçıvan Sazişi / <https://e-qanun.az/framework/19038>
8. Türksöy'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma / https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunbmmc077/kanunbmmc077/kanunbmmc07703973.pdf
9. Yaşar Özrili. Türk Dünyasında muze diplomasi: kültürel mirasın inşası və uluslararası ilişkilerdeki rolü // Türk dünyası incelemleri dergisi. 2023, 23/2, (503-521), s. 511 / DOI: 10.32449/egetid.1325454

**Trends in the development of regional cooperation within the
Turkic States Organization against the illegal trafficking
of cultural heritage objects**

Sima A. Suleymanli,
Ph.D in Law, Doctoral student of BSU.

(s.suleymanli@hotmail.com).

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3397-953X>

The article discusses the prospects of regional cooperation within the Turkic States Organization against the illegal trafficking of cultural heritage objects. It analyzes the features of regional cooperation that will be implemented within the framework of the Turkic States Organization to combat illegal trafficking. For this purpose, an analysis of existing normative acts is conducted. Possible forms and directions of cooperation among member states in this field are explored. The opportunities for operational cooperation in the fight against illegal trafficking are identified.

Key words: cultural heritage objects, illegal trafficking, regional cooperation, Turkic States Organization, Turksöy, Turkic heritage.

**Тенденции развития регионального сотрудничества в рамках
Тюркского Государственного Организации против незаконного
оборота объектов культурного наследия**

Сима А. Сулейманлы,
доктор философии по праву, докторант БГУ.
(s.suleymanli@hotmail.com).
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3397-953X>

В статье рассматриваются перспективы регионального сотрудничества в рамках Тюркской Государственной Организации против незаконного оборота объектов культурного наследия. Анализируются особенности регионального сотрудничества, которое будет осуществляться в рамках Тюркской Государственной Организации для борьбы с незаконным оборотом. Для этого проводится анализ существующих нормативных актов. Исследуются возможные формы и направления сотрудничества государств-членов в этой области. Определяются возможности оперативного сотрудничества в борьбе с незаконным оборотом.

Ключевые слова: объекты культурного наследия, незаконный оборот, региональное сотрудничество, Тюркская Государственная Организация, Тюркской, тюркское наследие.

**Türk Devletleri Örgütü çerçevesinde kültürel miras nesnelерinin
kaçakçılığına karşı bölgesel işbirliğinin gelişme eğilimleri**

Sima A. Süleymanlı,
Hukuk Doktorası, BSU'da doktora öğrencisi.
(s.suleymanli@hotmail.com).
Orkide: <https://orcid.org/0000-0002-3397-953X>

Makalede, Türk Devletleri Örgütü çerçevesinde kültürel miras varlıklarının kaçakçılığına karşı bölgesel işbirliği olanakları ele alınmaktadır. Burada, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) çerçevesinde kaçakçılıkla mücadelede uygulanacak bölgesel işbirliğinin özellikleri analiz edilmektedir. Bu amaçla mevcut düzenleyici düzenlemeler incelenmektedir. Bu alanda üye devletler arasında olası işbirliği biçimleri ve yönleri araştırılmaktadır. Kaçakçılıkla mücadelede operasyonel işbirliği imkânları tespit edilmektedir.

Anahtar kelimeler: kültürel miras objeleri, kaçakçılık, bölgesel işbirliği, Türk Devletleri Örgütü, Türksoy, Türk mirası.

DOI: 10.5281/zenodo.15310807

FEATURES AND LEGAL PROTECTION OF THE LIABILITY OF THE AIR CARRIER IN THE EUROPEAN UNION

Baghirzada Nurlan Azer,
Baku State University, The Faculty of Law.

The identification and name of the speciality: 060212

Law, Name of the specialization: European Law, Graduate student of the department of Private international law and European law.

[mailto:xanim84.84@mail.ru]

In the research work, the author examines and examines the issues related to the characteristics and legal provisions of the liability of an air carrier in the European Union in a scientific context. At the same time, special attention is paid to the nature and legal conditions of the liability of an air carrier in the European Union, the characteristics and legal provisions of liability for delay, as well as liability relations for violation of standards and rules in civil aviation in the sphere of air services.

Key words: European Union, civil aviation, air carrier, liability relations, the nature and legal conditions of liability.

Nature and conditions of liability of the air carrier. At the same time, the establishment of the European Union, which is characterized by the existence of a unique legal system, strengthened the influence of the EU member states on the formation of international air law, and enabled the faster implementation of air law. In this sense, today there is a close relationship between

international and European law in the researched field, which complement each other, which currently creates a solid foundation for the comprehensive improvement of the legal regulation of air transport and air navigation.

Regulation No. 1008/2008 was adopted in the European Union, which consolidates the provisions of the previously existing regulations in three main areas in order to

modernize the internal air transport market of the European Union: licensing of EU air carriers; access of EU air carriers to internal air routes of the Union; air fares. This regulation, of course, made an important contribution to the improvement of the legal regulation of each of the areas: the efficiency of the licensing mechanism, as well as the control system of issued licenses

was improved, and the level of safety in air transport was increased; a system of determining obligations for the implementation of socially important transport was created, which strengthened the connection between the remote regions and the central regions of the EU [29, p.17].

All over the world, as well as in the EU, a number of international agreements and protocols attached to them play an important role in air cargo transportation, which form a whole regulatory system. The basis of this system base is the Warsaw Convention adopt-

ed by the states in 1929, which envisages the generalization of a number of rules related to international air transportation. This convention was followed by the 1955 Hague Protocol, 1961 Guadalajara and 1971 Guatemala Protocols. The 1975 Guatemala Protocols were signed to these systems. Four Protocols were added to these systems in 1975. These mentioned international documents are concentrated in the Montreal Convention of 1999, which provides generalization in the same manner [35, p.254]. It should be noted that customs also play their role in air transportation. According to accepted international conventions, there must be a legal basis for holding the carrier liable. Otherwise, there is no question of responsibility. Such legal grounds may consist of damage caused to cargo, luggage, passenger's health, damage caused by failure to deliver cargo, luggage to the designated place on time. In such cases, we can talk about the responsibility of the carrier. Illegal actions-inactions of the carrier may cause liability, in such a case there should be a causal connection between the act and the damage caused, or rather, the fault should be determined. A number of accepted conventions also provide for fault as the basis of liability, meaning that the carrier is only liable if it is at fault. If it is proved that the damage was not caused due to the fault of the carrier, in this case the carrier's responsibility does not arise, he is released from responsibility. Of course, the carrier must prove the fault. If the carrier proves that he has taken all the necessary measures to prevent the damage or that the taking of such necessary measures is certain to be unavoidable it was not possible for this reason, in such a case the carrier is released from responsibility. Also, if the

damage is caused by the victim, the carrier is released from liability and is released from paying for the damage caused, but only on the condition that the carrier can prove it. The Warsaw Convention specifically mentions this issue. The Hague Protocol provides for an increase in the liability limit for damage to passenger health, especially when the passenger dies as a result of the damage. If the carrier knowingly causes damage to the cargo owner, the carrier's liability is not limited, he is fully responsible. Therefore, the responsibility of the carrier for the loss and damage of hand luggage and baggage is determined by the international air law of individual countries [13, p.112]. The intentional nature of the carrier's actions and omissions must be proven by the claimant, which is somewhat difficult, as the claimant usually has little or no relevant evidence. If the price of the baggage is declared and the baggage is not preserved, then the carrier is responsible for the value of the baggage.

Air transport of passengers and baggage in the European Union is carried out on the basis of an air transport agreement. Clause 1 of Article 5 of Regulation No. 1090/2016 in the European Union gives the essence of the passenger air carriage contract.

According to the contract of passenger transportation by air, the carrier undertakes to deliver the passenger to the destination point, to give him a seat on the aircraft carrying out the flight specified in the ticket, and in the case of air transportation of luggage by the passenger, to deliver the luggage to the destination, to deliver the luggage to the passenger or to the person authorized to receive the luggage. the concept of handing over is given [24, p.192].

The delivery time of passengers and baggage in the European Union is determined by the rules of air transportation established by the carrier. The passenger of the aircraft undertakes to pay for air transportation, as well as for the transportation of baggage in case of baggage exceeding the free baggage allowance established by the carrier. The contract for the carriage of passengers and baggage by air is a type of contract of carriage, the legal essence of which is given in Article 786 of Regulation No. 1090/2016 in the European Union.

According to the cargo transportation contract defined in Article 786 of Regulation No. 1090/2016 in the European Union, the carrier undertakes to deliver the cargo to the destination and, if the passenger has luggage, delivers the luggage to the destination and hands it over to the person authorized to receive the luggage, the passenger pays the specified fare, also undertakes to pay for the carriage of baggage. Although this definition is slightly different from the contract of carriage of passengers by air, the content is the same.

The problem of differentiation of contracts for the carriage of passengers and baggage is controversial. The main reason for this division is that the passenger is not always connected with his luggage, because sometimes he may not travel in the same vehicle. M. Colangelo points out that the air transport of a passenger is usually accompanied by the carriage of his baggage, nevertheless, the carriage of the baggage follows the position and the contract of carriage where the contract of carriage is real [12, p.503].

Other scholars believe that the transportation of passengers and luggage is connected with the same transport contract, that

is, the passenger and his luggage are inseparable, which indicates the consensual nature of this contract. D. Cal Poczko believes that during baggage transportation, it is about the execution of the passenger transportation contract, the subject of which includes the actions of the carrier or other authorized person in delivering the luggage to the destination and handing it over to the passenger. In other words, the content of the contract of carriage of baggage and passengers does not create an additional contract for the carriage of baggage separate from the contract of carriage of passengers to the destination [14, p.261].

B. From the point of view of Cavel, the delivery of baggage usually accompanies passenger transportation, is closely related to it, but is regulated in a special manner. Since the passenger's ticket is usually combined with the baggage receipt, and the passenger and baggage travel routes are the same, according to the scientist, the baggage carriage contract has an additional character in relation to the carriage contract. In the European Union, Article 105 of Regulation No. 1090/2016 calls the baggage receipt as a document confirming the air transportation contract, as well as a document proving the conclusion of the baggage transportation contract. B. Cavel also emphasizes that there are significant differences in the responsibility of the air carrier for the carriage of baggage and passengers, and a separate baggage receipt may be issued for carriage exceeding a certain baggage allowance [10, p.302].

According to Z. Z. Sunadez, Another important point to note regarding notifications to be made by air transport operators is the presence of contact information provided

by passengers for notifications to be made to the air transport operator at the time of carriage order [31, p.274].

Characteristics and legal guarantee of the air carrier's liability for delay. The main points to be considered regarding the rights granted to passengers who are not allowed to board an aircraft during transportation in the European Union are reflected in Articles 8 and 9 of the European Union Regulation No. 261/2004. Article 8 of EU Regulation No. 261/2004 includes the procedure for payment of compensation, its amount and the right to change the route. Other legal and material rights granted to passengers expelled from the aircraft according to Article 9. Non-exercise of the right to compensation, re-routing and service for passengers included in my study who are denied boarding under EU Regulation 261/2004. The issues I have mentioned in the section "" also apply to the rights of passengers during flight cancellation [27, p.6].

Although passengers are free to fly within the European Union, their rights to compensation, rerouting and cancellation services under EU Regulation 261/2004 are the same as those they would have had they been denied boarding.

The criteria stated by the ECtHR that the domestic courts of the member states of the European Union must take into account can be divided as follows: First, the event that caused the cancellation of the flight is not part of the normal activities of the air transport operator, and second, due to its nature or occurrence, it is the actual operation of the flight. cannot be controlled by the air transport operator. The European Court has noted in its decisions that these two conditions must occur together for an emergency situ-

ation to occur. The first of the conditions that must be fulfilled for the emergence of an emergency situation is that the event that caused the cancellation of the flight is not included in the normal operation of the air transport operator [2, p.345].

Air transport companies operating in the European Union air transport sector can experience numerous disruptions during a typical flight day. These delays and disruptions that airlines may experience are unavoidable interruptions that are often avoided by businesses with the help of pre-planned management plans. Air transport operators are part of a large airline that operates flights around the world based on the expertise of the unit they are based in. Therefore, the continuity of flights by air transport operators during transportation in the European Union significantly increases both the maximum comfort of passengers and the profit indicators of enterprises by providing more flights to air transport companies. In order to achieve continuity of operation of flights during transportation in the European Union, air transport operators must prepare plans that include quick solutions to many possible problems that may occur, but such interruption does not eliminate the responsibility of air transport operators in case of flight cancellation.

The second of the conditions that must be met for the occurrence of an emergency is that the event causing the flight delay due to its nature or cause cannot be effectively controlled by the air transport operator operating the flight.

On July 5, 2006, Regulation No. 1107/2006 of the European Parliament and of the Council entered into force on the rights of disabled and disabled passengers

traveling by air in the European Union. While the third and fourth articles of the relevant regulation preventing denial of carriage entered into force on July 26, 2007, the entire regulation entered into force on June 26, 2008.

The regulation provides legal norms to protect passengers with disabilities and reduced mobility from discrimination. These rules cover the rights of passengers traveling from airports within the European Union and from third countries to EU airports. According to Regulation No. 1107/2006, airlines and their agencies have a number of duties. One of them is that these companies cannot refuse to book and transport people with disabilities and reduced mobility [30, p.21].

This refusal can only occur if it is not possible to carry and board disabled passengers for safety reasons or due to the size of the aircraft or the doors. This issue is mentioned in Article 4 of the mentioned Regulation No. 1107/2006 of the European Union. The air transport company must provide the passenger with a written document indicating the reasons for this no later than five working days after the reservation or carriage has been refused.

Passenger distress and inconvenience caused by flight cancellations during transport within the European Union should be minimized by requiring air carriers to notify passengers in advance of flight cancellations and to offer passengers alternative reasonable routes. If this is not possible, even if all reasonable precautions are taken, the carrier must compensate the passengers if the flight is canceled due to unavoidable circumstances. In addition to force majeure, the Regulations also define a complete list of cases in which the cancellation of the flight does not serve

as a basis for compensation to passengers. According to Clause 5 of the Rules, assistance should be provided to passengers except in the following cases:

- they are not informed about the cancellation of the flight by the carrier no later than 14 days before the scheduled flight time;

- they have not been informed of the cancellation within a period of 7 to 14 days and have not been offered an alternative route during which they can take this route at least two hours before departure and arrive at their destination no later than four hours.

Passengers are informed of the cancellation during transportation in the European Union, they are supposed to be offered an alternative means of transport to their destination. The provision of this Regulation saved hundreds of thousands of passengers who were stuck at EU airports due to the closure of airspace due to the eruption of the Icelandic volcano in April 2010, but were able to reach their destination by other means. Regulation No. 261/2004 for carriage within the European Union further determines the amounts of compensation to be paid to air passengers in the event of a flight delay. Thus, if the air carrier reasonably expects the flight to be delayed:

- two hours, even if the flight distance is 1,500 km or less, passengers are entitled to compensation of 250 euros. If the carrier offers passengers a different route and method of travel to the destination, then it has the right to reduce the indicated amounts by 50%. [27, p. 5].

It should be noted that this provision, which is quite burdensome from a financial point of view, may be beneficial for air

carriers in the long run, especially for small airlines that have difficulty finding funds to provide alternative modes of transportation. The point is that some of the passengers (business passengers) will always prefer to continue the journey as soon as possible and agree on an alternative route, while the other part may refuse this offer and wait for the resumption of flights. In this case, the carrier will get rid of part of the passengers and will be able to send the rest more conveniently when the flights resume (with fewer ships due to the vacated seats) and at the same time it will avoid the need to return passengers. EU regulations ensure that consumer rights are respected in these cases on relatively reasonable terms for the carrier.

Flight delay or cancellation and the passenger's forced refusal of the flight, the responsibility of the carrier is defined in paragraph 1.1.2 of Regulation No. 261/2004 as follows: - cancellation or delay of the flight specified in the ticket; - failure of the aircraft to land at the airport specified in the ticket; - on the flight specified in the ticket and non-dispatch of the passenger due to the impossibility of providing a place for the passenger on the date; - returning the aircraft to the airport of departure before completing its flight; - non-dispatch of the passenger from the transfer airport on the flight indicated in his ticket due to the delay of the aircraft or the cancellation of the flight on which the passenger should arrive at the transfer airport; - replacement of the type of aircraft shown in the table with another one; - termination of the flight due to the emergency landing of the aircraft; - issuance of a wrong ticket by the carrier.

The responsibility of the carrier in the

case of flight delay or cancellation during transportation in the European Union and in case of forced refusal of the passenger from the flight is defined in paragraph 1.1.3 of the Regulation No. 261/2004 in such a way that if the passenger is forced to cancel the flight, the carrier shall pay for unused transportation in accordance with the rules of application of tariffs is obliged to refund the passenger's money and to assist in sending the passenger by other means of transport [27, p. 7].

If, for any reason, the aircraft lands at an airport not specified in the ticket, the carrier is obliged to transport the passenger from the landing point of the aircraft to the destination airport by another flight at its own expense. If it is not possible to transport the passenger by air, the carrier must ensure its transportation by other means of transport and is obliged to recalculate it in accordance with the rules of tariff application.

In an attempt to create the highest possible level of protection of passengers' rights during transportation in the European Union, Regulation No. 261/2004 9 defines the passenger's right to free drinks and food, hotel accommodation, and hotel-to-hotel transfers depending on the waiting time.

Article 19 of the Montreal Convention establishes the carrier's liability for flight delay in all cases, except in cases of force majeure. It is further clarified that the liability of the air carrier is limited to the special payment right of 4150 SDR per passenger. The fifth paragraph of that article stipulates that if the damage is caused by the carrier's intent to cause damage or by negligence and knowing the possibility of damage, this limitation shall not be applied.

Since the EU's accession to the Montreal

Convention took place before the adoption of Regulation No. 261/2004, the plaintiffs argued that the provisions of the Regulation could not conflict with the earlier act. In this regard, the Court of Justice first declared that the treaties concluded by the European Union are binding on the institutions of the Union and the member states. According to established practice, such contracts are superior to secondary law. In contrast to this rule, the Montreal Convention exempts the air carrier from liability in case of emergency delay [27, p.69].

Of course, this situation affected the legal interests of the plaintiffs, which led to the filing of the lawsuit. Rejecting the arguments of the plaintiffs, the EU Court noted that the Montreal Convention establishes rules aimed at protecting the interests of every victim. That is why, by establishing such a measure for the protection of passengers' rights as individual complaints, the Convention allows passengers to recover individually determined and assessed damages, while Regulation No. 261/2004 establishes standardized measures for emergency assistance. It does not abolish individual response measures in accordance with Article 34 of the Convention, but only expands the possibilities of protecting the rights of passengers. Therefore, the EU Court did not find any conflict between the Convention and the Regulations, which in its opinion are only complementary.

In the case of shipments in the European Union, the courts of the EU member states are obliged to apply the provisions of Regulation No. 261/2004 accordingly. At the same time, recent judicial practice shows that it is ready to refer primarily to the norms of the Montreal Convention in matters related to its exclusive jurisdiction.

The UK House of Lords once upheld the exclusive jurisdiction of the Warsaw Convention in matters governed by the convention in *Sidhu v. British Airways*. More recently, in *Hook v British Airways* and *Stott v Thomas Cook*, the court reached the same conclusion regarding the Montreal Convention, noting that if cargo transportation is carried out by several carriers, and in this case, the cargo owner can file a claim against the carrier that caused the damage [35, p.398].

In addition to the EU Regulations, the Warsaw Convention provides for the same liability and establishes a two-year claim period for disputes arising during the carriage of cargo by air. At this time, the persons whose rights have been violated can apply to the court and ensure their rights. The Convention does not provide for an extension of this period [38, p.155]. This term is intended to ensure the violated rights of cargo owners and passengers in court. This period can be considered the protection period of violated rights. At the same time, the claim period should be considered. Article 28 of the convention clarifies the court in which the case will be heard. If the parties wish, they can reach an agreement on the arbitration of the matter. The Warsaw Convention was amended in 1971 by the Guatemala Protocol, the most important of which was aimed at increasing the liability of carriers to the other party. The Guatemala Protocol has not yet entered into force [1, p.337] 55 participating states of the Conference are entitled that they determine the appropriate norm in their national legislation regarding additional compensation (compensation) for damage caused to the health of passengers in air transportation.

Responsibility for violations of standards and regulations in civil aviation in the air services sphere of the European Union. As for the international legal responsibility of individuals for violation of standards in civil aviation, let's note that a number of international documents have been adopted in this field. So, one of them is Tokyo in 1961 Convention and the second act in 1970 on the seizure of aircraft the Convention on the fight against and the Protocol of September 10, 2010 adding to the Convention. This Protocol stipulates that a person commits a crime if he illegally and intentionally seizes or controls an aircraft in operation by force or violence or any other form of intimidation, by any technical means [23, p.113].

In the Regulation on the liability of the air carrier for the carriage of passengers and their baggage by air, liability cases are divided into two: liability arising from an accident and liability arising from delay, as in the Warsaw Convention. The European Union adopted the Council Regulation on the liability of air carriers in the event of accidents on October 9, 1997. Council Regulation No. 2027/97 (On air carrier liability for the carriage of passengers and their baggage by air) is based on the Warsaw Convention, but with modifications.

According to Article 3 of the Regulation, the carrier's liability cannot be limited by law, convention or contract, that is, the carrier has unlimited liability. Limits of liability and compensation amounts are determined by taking into account the 1999 Montreal Convention. The Montreal Convention adopted the unlimited liability of the carrier for damages resulting from the death and injury of passengers, instead of the limited liability of the carrier in the Warsaw Con-

vention. According to the Warsaw Convention, the liability limits have been increased. A two-stage compensation system is provided for passenger transportation. The Warsaw Convention also regulates the relationship with the carrier and claims, the convention provides for a mandatory claim procedure (procedure) for baggage and cargo transportation. So, first of all, the dispute that has arisen should be settled out of court - in the order of claim, and this is mandatory. If the cargo owner does not submit a claim to the carrier within the specified period, he loses the right to file a claim against the carrier in court. The claim must be submitted within the time limits stipulated by the convention. The convention defines claim periods of 3 days (for luggage), 7 days (for cargo) and 14 days (for transfer of delivery time). With the Hague protocol, these periods were extended to 7, 14 and 21 days, respectively.

Damages and delays in registered baggage and cargo transportation must be notified within certain periods. If damage is discovered, it must be notified immediately. If the damage is not known, notification must be given within seven days for luggage and fourteen days for cargo. The beginning of time is the date of delivery of the goods. In case of delays, notice must be given no later than twenty-one days from the day when the baggage or cargo is at the disposal of the consignee. In case of non-observance of the mentioned periods, no action can be brought against the carrier [11, p.68].

The Montreal Convention allows electronic submission of transport documents instead of paper documents. This is possible for both passenger tickets, baggage coupons and freight. Thus, it is intended to facilitate the flow of passengers, luggage and cargo.

It also removes the link between the form of shipping documents and the liability of the carrier. The passenger can decide whether to request a passenger and baggage ticket containing all information related to the contract of carriage. However, passengers are requested to be informed about aviation security and immigration procedures [10, p.414].

The beginning of the comprehensive formation of the internal aviation market of the European Union in a modern form is connected with the adoption of the third package of legal acts of the European Union, which completes the process of liberalization of air transport in the EU. The initially adopted directives aimed at harmonizing the legislation of the EU member states later gave way to regulations, which are the preferred instruments for the unification of legal regulation. Air transport is the most important and dynamically developing mode of transport for international communication, and the legal regulation of air transport has been updated in recent years. Within the European Union, this renewal was manifested in the adoption of Regulation No. 1008/2008 (new Regulation) in force in 2008 on general rules for the operation of air services together [7, p.84].

In the process of transportation in the European Union, a number of important, significant regulations and normative acts of a directive nature have been adopted, which were also adopted in order to implement the principle of free service in air transportation. Shipments are shared between carriers. In this area, the regulation No. 234390 (EEC) adopted in the European Union on 24.07.1990 should be especially noted, which does not recognize the exclusive

right of individual air carriers to operate within the European Union. In this space, air transportation is classified as a licensed activity. Regulation No. 240792 (EEC) adopted on 23.07.1992 is devoted to these issues, and uniform licensing rules are established. (34; S.292) Regulation No. 8472004 (EC), adopted in the European Union on 29.04.2004, provides member states with the negotiation and conclusion of agreements related to transportation with third countries, as well as the implementation of these agreements into national law. However, the regulation stipulates that when concluding such agreements, the European Commission should be informed and consultations should be held on individual clauses of the agreement. Regulation No. 2612004 (EC), adopted by the European Parliament and the Council of the European Union on 11.02.2004, provides general rules for demanding compensation from air carriers in cases of flight delay, passenger disembarkation, and flight cancellation.

International legal liability for violations of standards and regulations in civil aviation during air transportation in the European Union should be classified as coercive measures that ensure the implementation of international legal norms in the operation of civil aviation. However, it is necessary to take into account not only the content of such responsibility, but also the features related to the application procedure. From this point of view, there is a need to deeply study the problem of the concept and characteristics of responsibility for violation of international legal norms and standards in civil aviation. First of all, it should be noted that responsibility in international law has been the object of many scientific studies.

However, despite this, the issue of specifics of responsibility for violation of international standards in civil aviation is still not sufficiently studied today [4, p.211].

In the European Union, the rules governing the liability of air carriers during air transport were generally adopted in order to tighten the liability of airlines for damage to the life or health of passengers as a result of accidents occurring in air transport. An example of a problem that can occur in the field of air transport is engine failure in airplanes. In aircraft engines, engine failures of various sizes are more common in long-haul aircraft and in some cases lead to flight cancellations. In the event of a cancellation, the risk of aircraft engine failure is a risk inherent in the normal operation of an air transport operator. In order to quickly eliminate such an event, the air transport operator must take various measures for the normal implementation of its activities. However, a malfunction in digital processors noticed by aircraft manufacturers as a result of manufacturing errors long after the aircraft was put into service is not the responsibility of the airlines. It can eliminate the responsibility of air transport companies because there is no situation that can be considered for the normal implementation of its activities.

LIST OF LITERATURE

- Əliyev E. A. *Beynəlxalq nəqliyyat hüququ*. Dərslük. Bakı, 2013, 868 s.
- Arwey, RD *The European Community, The European Union and the international law of treaties: a comparative legal analysis of the community and Union's external treaty-making practice*, 2012, p. 868.
- Abeyratne R. *Competition and Liberalization in Air Transport*. Kluwer Law International. 2001, 607 p.
- Abeyratne R. *Responsibility and Liability Aspects of the Icelandic Volcanic Eruption*. Kluwer Law International. 2010, 292 p.
- Бордунов В.Д. *Международное воздушное право*. Учебное пособие.- М.: 2010, 464 с.
- Верещагин А.Н. *Международное воздушное право*. (Проблемы международно-правового регулирования воздушных сообщений). Москва. 1996, 199 с.
- Balfour J. *EC Regulation 1008/2008 on common rules for the operation of air services in the EC - The third package revisited*. //
- Beaumont Bulletin. January 2011. <http://www.clydeco.com/attachments>
- Colangelo M., Zeno-Zencovich V. *Introduction to European Union Transport Law*. Rome-TrE-Press, 2015, 556 p.
- Cook A. *European Air Traffic Management: principles, practice, and research*. Ashgate Publishing Ltd., Farnham, UK. 2014, 260 p.
- Cavel B. *The Principles and Practice of International Aviation Law*. Cambridge University Press. 2014, 464 p.
- Convention for the Unification of Certain Rules Relating to International Carriage by Air, Signed at Montreal on May 28, 1999. ICAO Doc. 9740. *IATA Inter-carrier Agreement on Passenger Liability* // Official website of IATA. Adobe Acrobat Reader. URL: <http://www.iata.org/whatwedo/Documents/inter-carrier>
- Colangelo M., Zeno-Zencovich V. *Introduction to European Union Transport Law*. Rome-TrE-Press, 2015, 556 p.
- Carton N. *EU rules limiting foreign ownership of airlines may be relaxed*. London, 2015, 476 p.
- Cal Pokzo D. *EU Legal Framework for Safeguarding Air Passenger Rights*. Springer. 2014, 363p.
- Didela Escalada FN *Aeronautical law*. Brill. Leiden. 2008, 869 p.
- Dovile J. *Competence of the European Union to regulate air transport*, Vilnius, Master thesis, 2014, 620 p.
- Dempsey S. *European Aviation Law*. The Hague: Kluwer Law International, 2014, 480 p.

19. Dortlik M. The impact of EU law on the regulation of international air transportation. Ashgate Publishing Ltd., 2017, 520 p.
20. Dempsey PS, Milde M. International Air Carrier Liability: The Montreal Convention of 1999. McGill University. Institute of Air & Space Law. 2012, 540 p.
21. Diederiks-Verchoor JHP. An introduction to Air Law. The Hague: Kluwer Law International, 2001, p. 118.
22. Commission Staff Working Document Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. COM(2015)
23. Commission Staff Working Document: Executive Summary of the Impact Assessment (SES2+). Strasbourg, 11.06.2013. SWD(2013) 207 final.
24. Commission communication pursuant to Article 16(4) of Regulation (EC) No. 1008/2008 of the European Parliament and of the Council on common rules for the operation of air services in the Community - Public service obligations in respect of scheduled air services. OJ C 131. 10.06.2009.
25. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Accelerating the implementation of the Single European Sky. Strasbourg, 11.06.2016. COM (2016).
26. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: COM (2015) 598 final.
27. Regulation (EC) No. 1070/2009 of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 amending Regulations (EC) No. 549/2004, (EC) No. 550/2004, (EC) No. 551/2004 and (EC) No. 552/2004 in order to improve the performance and sustainability of the European aviation system. OJ L 300. 14.11.2009, p. 34-50.
28. Regulation (EC) No 261/2004 of the European Parliament and of the Council of 11 February 2004 establishing common rules on compensation and assistance to passengers in the event of denied boarding and of cancellation or long delay of flights, and repealing Regulation (EEC) No 295/91. OJ L 46. 17.02.2004, 240 p.
29. Regulation (EC) No. 549/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 laying down the framework for the creation of the single European sky. OJ L 96. 31.03.2004, 356 p.
30. Regulation (EC) No. 550/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the provision of air navigation services in the single European sky. OJ L 96. 31.03.2004, 630 p.
31. Regulation (EC) No 551/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the organization and use of the air space in the single European sky. OJ L 96. 31.03.2004, 250 p.
32. Sunadez Z.Z. Independence of international air law within international law. Prague, 2015, 465 p.
33. Sanchez GS The Principles and Practice of International Aviation Law. New York: Cambridge University Press. 2014, 720 p.
34. Schubert F. Legal Aspects of Cross-Border Service Provision in the Single European Sky.. 2010, 155 p.
35. Shawcross ST EU air passenger rights and enforcement, Belgium, 2014, 429 p.
36. Tompkins George N., Jr. Liability Rules Applicable to International Air Transportation as Developed by the Courts in the United States. From Warsaw 1929 to Montreal 1999. - The Netherlands.: Kluwer Law International BV. 2010. 295 p.
37. Unmack Tim. Civil Aviation: Standards and Liabilities. London, Hong Kong. LLP. 1999. 362 p. 37. Whalen Thomas J. The New Warsaw Convention: the Montreal Convention. London, 2010. 376 p.
38. Wye gas, JM Passengers with Reduced Mobility in the European Union: Legal issues Regulation (EC) No 1109/2010 of 5 July 2010. Air and Space law.

**AVROPA İTTİFAQINDA HAVA DAŞIYICISININ MƏSULİYYƏTİNİN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ HÜQUQİ TƏMİNATI**

Bağırzadə Nurlan Azər oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ
kafedrasının magistranı.
[mailto:xanim84.84@mail.ru]

Tədqiqat işində müəllif tərəfindən Avropa İttifaqında hava daşıyıcısının məsuliyyətinin xüsusiyyətləri və hüquqi təminatı ilə bağlı məsələlər elmi kontekstdə nəzərdən keçirilərək araşdırılır. Eyni zamanda, Avropa İttifaqında hava daşıyıcısının məsuliyyətinin xarakteri və hüquqi şərtləri, gecikməyə görə məsuliyyətin xüsusiyyətləri və hüquqi təminatı, eləcə də hava xidmətləri sferasında mülki aviasiyada standartların və qaydaların pozulmasına görə məsuliyyət münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, mülki aviasiya, hava daşıyıcısı, məsuliyyət münasibətləri, məsuliyyətinin xarakteri və hüquqi şərtləri.

**ОСОБЕННОСТИ И ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ
АВИАПЕРЕВОЗЧИКОВ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ**

Багирзаде Нурлан Азер оглы,
магистрант кафедры международного частного права и европейского
права юридического факультета Бакинского государственного университета.

В исследовательской работе автор рассматривает и анализирует вопросы, связанные с особенностями и правовой защитой ответственности авиаперевозчика в Европейском Союзе в научном контексте. При этом особое внимание уделено сущности и правовым условиям ответственности авиаперевозчика в Европейском Союзе, особенностям и правовым гарантиям ответственности за просрочку, а также ответственности за нарушение стандартов и правил в гражданской авиации в сфере воздушных перевозок.

Ключевые слова: Европейский Союз, гражданская авиация, авиаперевозчик, отношения ответственности, характер ответственности и правовые условия.

**AVRUPA BİRLİĞİ'NDE HAVA TAŞIYICI SORUMLULUĞUNUN
ÖZELLİKLERİ VE YASAL GÜVENLİĞİ**

Bagirzade Nurlan Azer oğlu,
Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Uluslararası Özel Hukuk ve Avrupa Hukuku
Anabilim Dalı'nda yüksek lisans öğrencisi.

Yazar, araştırma çalışmasında Avrupa Birliği'nde hava taşıyıcılarının sorumluluğunun özellikleri ve hukuki korunmasına ilişkin konuları bilimsel bağlamda ele alıp incelemektedir. Aynı zamanda, Avrupa Birliği'nde hava taşıyıcısının sorumluluğunun niteliği ve hukuki koşulları, gecikme sorumluluğunun özellikleri ve hukuki garantileri ile hava hizmetleri alanında sivil havacılıkta standart ve yönetmeliklerin ihlali sorumluluğu konularına özel dikkat gösterilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Avrupa Birliği, sivil havacılık, hava taşıyıcısı, sorumluluk ilişkileri, sorumluluğun niteliği ve hukuki koşullar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 19 mart tarixli 530 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir

Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt STRATEGİYASI

1. Qısa xülasə

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda ölkəmizin rəqəmsal iqtisadiyyata keçidinin sürətləndirilməsi, bunun üçün əlverişli infrastrukturun yaradılması və 4-cü sənaye inqilabı texnologiyalarının tətbiqi imkanlarının tədqiq olunması tədbirləri müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 28 avqust tarixli 4060 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023–2027-ci illər üçün Strategiyası”nda informasiya təhlükəsizliyi üzrə yarana biləcək təhdidlərin və risklərin əvvəlcədən müəyyən edilməsi, eləcə də onlara qarşı görülməli tədbirlərin proqnozlaşdırılması məqsədilə süni intellekt əsaslı həllərin işlənilib hazırlanması və tətbiqinin təşkil edilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd olunanlar baxımından süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə əlverişli infrastrukturun yaradılması, rəqəmsal xidmət sahələrinin müəyyən edilməsi və inkişafı xüsusi strateji əhəmiyyətə malikdir.

Son zamanlar dünya miqyasında süni intellekt sistemlərinin müxtəlif sahələrdə tətbiqi fiziki və hüquqi şəxslərə sosial-iqtisadi üs-

tünlüklər qazandırmışdır. Buna görə də bir çox dövlətlər süni intellekt sahəsi üzrə ayrıca strategiyalar qəbul etmişlər və onların icrası həyata keçirilməkdədir.

Digər dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da süni intellekt texnologiyaları ölkəmizin iqtisadi və sosial inkişafında və global rəqabət mühitində üstünlüklər əldə etməsində mühüm rol oynaya bilər. Odur ki, bu sahədə sistemli yanaşmaya ehtiyac vardır. Süni intellektin dövlət idarəçiliyi, iqtisadi, sosial, təhsil, səhiyyə, müdafiə, təhlükəsizlik və digər sahələrə ciddi dəyişikliklər gətirəcəyi, eləcə də bununla bağlı yaranacaq çağırışlar və təhdidlər nəzərə alınaraq, süni intellekt üzrə milli strategiyanın hazırlanması zərurəti yaranmışdır.

Bu məqsədlə hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası” (bundan sonra – Strategiya), ilk növbədə, ölkədə süni intellekt üzrə mövcud vəziyyəti təhlil edir, daha sonra əldə olunan nəticələrə uyğun olaraq və global trendlərə əsaslanaraq müəyyən edilən prioritet istiqamətlər və tədbirlər planı vasitəsilə sözügedən sahədə strateji məqsədlərə və göstəricilərə nail olmağı hədəfləyir. Strategiyada süni intellekt ekosisteminin formalaşmasını və inkişafını təmin etmək üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq, akademik və elmi tədqiqatların gücləndirilməsi, startap və innovasiya mühitinin dəstəklənməsi kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir.

2025–2028-ci illər ərzində həyata keçiriləcək tədbirlər çərçivəsində ilkin mərhələdə süni intellekt üzrə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, süni intellekt siyasətinin formalaşdırılması, məsul dövlət orqanlarının (qurumlarının) müəyyən edilməsi və dövlət–özal sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə, süni intellektdən etik dəyərlər çərçivəsində və məsuliyyətlə istifadəni təmin etmək üçün normativ hüquqi baza hazırlanacaq, insan hüquqlarına və məlumatların məxfiliyinə xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

Süni intellektin effektiv inkişafı məqsədilə yüksək səviyyəli hesablama infrastrukturunun qurulması və süni intellekt modellərinin sürətli işlənməsi üçün bulud əsaslı resursların artırılması planlaşdırılır. Eyni zamanda, açıq mənbəli süni intellekt kitabxanalarının yaradılması və Azərbaycan dilində süni intellekt həllərinin inkişaf etdirilməsi bu sahədə mühüm irəliləyişlərə yol açacaqdır.

Kadr hazırlığı və bacarıqların inkişafı istiqamətində isə süni intellekt sahəsində ixtisaslaşmış mütəxəssislərin hazırlanması üçün təlim və elmi proqramların genişləndirilməsi, ali təhsil müəssisələrində süni intellekt üzrə yeni tədris proqramlarının hazırlanması nəzərdə tutulur. Tədqiqatçılar üçün süni intellekt üzrə xüsusi fondların yaradılması və beynəlxalq institutlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi də bu sahədə əsas hədəflərdən biridir. Bundan əlavə, dövlət qulluqçuları və rəhbər şəxslər üçün süni intellekt və məlumatların idarə edilməsi üzrə təlimlər keçirilməsi süni intellektin dövlət idarəçiliyində səmərəli tətbiqini təmin edəcəkdir.

Süni intellekt ekosisteminin gücləndirilməsi, süni intellektin tətbiqini genişləndirmək

üçün pilot layihələrin icrası və nəticədə biznesin inkişaf etdirilməsi Strategiyanın əsas istiqamətlərindən biri olacaqdır. Bunun üçün startap və innovasiya ekosisteminin dəstəklənməsi, süni intellekt sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə vergi güzəştləri və maliyyə dəstəyi verilməsi planlaşdırılır. Həmçinin, yerli və beynəlxalq investitorların süni intellekt texnologiyalarına yönəlməsini təşviq etmək məqsədilə yeni mexanizmlər hazırlanacaqdır.

Eyni zamanda, süni intellekt üzrə nəzəri və praktiki tədqiqatların təşviqi üçün xüsusi proqramlar həyata keçiriləcəkdir. Süni intellekt üzrə elmi tədqiqat institutlarının yaradılması, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və süni intellekt texnologiyalarından kibertəhlükəsizlik sahəsində istifadə nəzərdə tutulur.

Strategiya çərçivəsində maarifləndirmə, həmçinin süni intellektdən etik dəyərlər çərçivəsində və məsuliyyətlə istifadənin təmin olunması istiqamətində də tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. İctimaiyyətin süni intellekt barədə məlumatlandırılması, o cümlədən süni intellektin potensialı və riskləri haqqında təşviqat işinin təşkili, habelə süni intellektlə bağlı etik prinsiplərin qorunması əsas prioritetlərdən biri olacaqdır. Məlumatların məxfiliyinin və fərdi məlumatların qorunması üçün normativ hüquqi bazanın gücləndirilməsi süni intellektdən təhlükəsiz istifadəyə şərait yaradacaqdır.

Strategiyanın icrası nəticəsində ölkədə süni intellektin inkişafı və tətbiqi üzrə daha sistemli yanaşma formalaşdırılacaq, innovasiyalar və texnoloji yeniliklərin tətbiqi üçün əlverişli mühit yaradılacaqdır.

2. Qlobal trendlər

Kanada dünyada süni intellekt üzrə strategiyayı ilk hazırlayan dövlətlərdən biri olaraq, “Pan-Canadian AI Strategy”ni 2017-ci ildə təqdim etmişdir. Həmin strategiyanın əsas məqsədi Kanadanın mövqeyini qlobal süni intellekt lideri olaraq möhkəmləndirmək, bu sahədə innovasiyaları artırmaq və süni intellektin cəmiyyətə müsbət təsirlərini təşviq etməkdir. Eyni zamanda, strategiya süni intellektdən etik dəyərlər çərçivəsində və məsuliyyətlə istifadəni, müxtəlifliyi və inklüzivliyi artırmağa və texnologiyanın tətbiqinin cəmiyyət üçün faydalı olmasının təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Amerika Birləşmiş Ştatları “American AI Initiative” strategiyası vasitəsilə müvafiq sahədə tədqiqat və innovasiyaları maliyyələşdirir.

Çin “Next Generation AI Development Plan” çərçivəsində qlobal liderliyi hədəfləyir. “AI City” kimi layihələr vasitəsilə şəhərlərin idarə olunmasında süni intellekt texnologiyalarından istifadə edilir. Ölkə süni intellekt sahəsində patent liderliyini qoruyaraq, qlobal texnologiyalar bazarında önəmli mövqedədir.

“Avropa Süni İntellekt Strategiyası”nda süni intellektin tətbiqi zamanı etik prinsiplər və sosial dəyərlər ön plana çıxarılır. Bu sahədə Avropa İttifaqı kiçik sahibkarlara maliyyə dəstəyi və tədqiqat proqramlarına ciddi investisiyalar da ayırır. Eyni zamanda, Yaponiya “Cəmiyyət 5.0” konsepsiyası çərçivəsində texnologiyanın insan rifahına xidmət etməsini prioritet hesab edir və orada sosial problemlərin həllində texnologiyadan istifadə digər ölkələrin strategiyalarından fərqlənir.

Nəzərə alınmalıdır ki, yüksək effektivliyə malik olsa da, süni intellekt üçün həm qabiliyyət, həm də funksionallıq baxımından bir sıra həlli vacib məsələlər vardır. Hazırda qlobal təcrübədə süni intellekt sistemləri barədə müşahidə olunan çağırışlar aşağıdakılardır:

1. məlumatların dəqiqliyi: süni intellekt sistemləri vasitəsilə həyata keçirilən qərarvermə proseslərində obyektivliyin təmin edilməsi üçün dəqiq və mötəbər məlumatların toplanılması, eləcə də məlumatların düzgün emalı və təmizlənməsi zəruridir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında və Avropa İttifaqında etik alqoritmlərin tətbiqi və məlumat təmizliyi standartları bu istiqamətdə əhəmiyyətli addımlardandır;

2. kibertəhlükəsizlik riskləri: süni intellekt sistemlərinin kibertəhlükələrə qarşı dayanıqlılığını artırmaq üçün qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdən faydalanmaq mümkündür;

3. yüksək enerji xərcləri: İsveç və Danimarka kimi ölkələr enerji effektivliyi üçün yaşıl texnologiyalardan istifadə edir. Bu yanaşma həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan faydalıdır;

4. mütəxəssis çatışmazlığı: rəqəmsal təhsil və təlim proqramlarının genişləndirilməsi, Sinqapurda və Koreya Respublikasında olduğu kimi, mütəxəssis bazasını genişləndirməyin əsas yoludur;

5. qərarvermə proseslərində aşkarlıq: süni intellekt sistemləri vasitəsilə həyata keçirilən qərarvermə proseslərində tətbiq edilən metodologiyaların şəffaflığı və aşkarlığı təmin edilməlidir;

6. məlumatların mühafizəsi: dövlət sirrinin və əldə edilməsi məhdudlaşdırılan digər

məlumatların mühafizəsi təmin edilməli və kon-fidensiallığı qorunmalıdır;

7. hesabatlılıq: qurumlar yaratdıqları və istifadə etdikləri süni intellekt sistemlərinə görə cavabdeh olmalı və məsuliyyət daşımalıdırlar.

2030-cu ildə süni intellektin 326 milyon işə təsir göstərəcəyi təxmin edilir. Vaxtında lazımı tədbirlər görülməsə, işlərin 67%-nin bu sahədə təhsili olmayan şəxslər tərəfindən icra ediləcəyi qaçılmaz olacaqdır. Süni intellekt sahəsində aparılmış araşdırmalara görə, 2030-cu ildə süni intellektin inkişafı və tətbiqinin sürətləndirilməsi nəticəsində qlobal ÜDM 14% artacaq ki, bu da əlavə 15,7 trilyon dollar deməkdir. Süni intellektin tətbiqinin iqtisadi təsiri aşağıdakı nəticələrə səbəb olacaqdır:

1. biznes proseslərini avtomatlaşdırmaqla (robotlardan və avtonom nəqliyyat vasitələrindən istifadə daxil olmaqla) məhsuldarlığın artırılması;

2. müəssisələrdə mövcud işçi qüvvəsini süni intellekt texnologiyaları (yardımçı və genişləndirilmiş intellekt) ilə inkişaf etdirərək məhsuldarlığın artırılması;

3. fərdiləşdirilmiş və (və ya) daha yüksəkkeyfiyyətli süni intellekt məhsul və xidmətlərinin təqdim edilməsi yolu ilə istehlakçı tələbatının artması.

3. Mövcud vəziyyətin təhlili

Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin, Türkiyə, Danimarka, Estoniya, İsrail, Koreya Respublikası, Sinqapur və digər ölkələr tərəfindən süni intellekt texnologiyasının gətirdiyi imkanları iqtisadi artıma çevirmək, hər kəsin rifahına və daha təhlükəsiz yaşamına yö-

nəltmək üçün məqsədləri, prinsipləri və prioritetləri əks etdirən hərtərəfli milli strategiyalar və proqramlar hazırlanmışdır.

Süni intellekt idarəçiliyi və onun hüquqi tənzimlənməsi süni intellekt sistemlərinin tətbiqində mühüm vasitə rolu oynadığından, süni intellektdən etik dəyərlər çərçivəsində və məsuliyyətlə istifadəni təmin etmək üçün aydın qaydalar və normalarla bağlı Azərbaycanca müvafiq normativ hüquqi baza yaradılmalıdır. Süni intellekt üçün tənzimləyici normaların təsbit edilməsi, həmçinin, süni intellektin istifadəsinin və faydalarının ədalətli şəkildə bölüşdürülməsində, fərdlərin hüquqlarının qorunmasında, etik qaydaların hazırlanması və süni intellektin cəmiyyətə potensial mənfi təsirini azaltmaq üçün tədbirlərin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır.

Məlumatların real vaxt rejimində mübadiləsi və emalı zamanı bulud hesablaşma resurslarından və “Əşyaların interneti”ndən istifadə, habelə cihazlar və sistemlər arasında əlaqə qurulması, eləcə də yüksək sürətli internet süni intellekt üçün vacib əhəmiyyətə malikdir.

Eyni zamanda, süni intellekt infrastrukturunu dəstəkləyən bulud infrastrukturunun, xüsusən də AWS, Google Cloud Platform və ya Microsoft Azure kimi əsas bulud provayderlərinin Azərbaycanda olmaması süni intellektin sürətlə mənimsənilməsi üçün ciddi maneələr yaradır.

2024-cü il yanvarın 1-nə Azərbaycan Respublikasında internet istifadəçilərinin sayı 9,19 milyon olmuşdur və internetdən istifadə səviyyəsi əhalinin 88,0 %-ni təşkil etmişdir. Genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı isə 2,1 milyonu keçmişdir. Azərbaycan

Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi”nin 2024-cü il hesabatında 193 ölkə arasında 74-cü yerdə qərarlaşır ki, bununla da ölkəmiz ilk dəfə indeksin ən yüksək kateqoriyası hesab edilən “Çox Yüksək EGDİ” qrupuna daxil olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyində operativliyin və səmərəliliyin artırılması məqsədilə “Elektron hökumət”in formalaşması artıq təmin olunmuş, həmçinin dövlət orqanlarının (qurumlarının) informasiya sistemləri və ehtiyatları vasitəsilə təqdim edilən elektron xidmətlərdən geniş istifadə edilməkdədir.

Cənubi Qafqaz regionunda ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının TIER III səviyyəli, ISO 20000, ISO 27001 və PCI DSS standartlarına uyğun Data Mərkəzi yaradılmış və fəaliyyəti təmin edilmişdir. Data Mərkəzi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 3 iyun tarixli 718 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Hökumət buludu” (G-cloud) Konsepsiyası”na əsasən formalaşdırılan “bulud” infrastrukturunun təminatçısıdır.

“Elektron hökumət”in inkişafı istiqamətində qanunla əldə olunması, işlənilməsi, verilməsi və ya istifadəsi məhdudlaşdırılmayan və ümumi istifadə üçün təyin olunmuş məlumatlara əlçatanlığın artırılmasını, həmin məlumatlardan səmərəli istifadə məqsədilə onların vahid bazada toplanmasını təmin edən “Açıq məlumatlar” portalı yaradılmış, dövlət orqanları (qurumları) tərəfindən formalaşdırılan açıq məlumatların insan və maşın tərəfindən oxunabilən formatda portal vasitəsilə açıqlanması imkanı təmin edilmişdir. Hazırda “Açıq məlumatlar” portalına 500-dən çox məlumat dəsti inteqrasiya edilmişdir. Portalın yaradılması nəticəsində dövlət or-

qanlarında (qurumlarında) idarəetmədə şəffaflığın daha da artırılması, dövlət xidmətlərinin yaxşılaşdırılması, vətəndaş iştirakçılığının genişləndirilməsi ilə yanaşı, startaplar və digər biznes subyektlərinin yeni məhsul və xidmətlər yaratmaq, o cümlədən innovativ ideya və layihələri formalaşdırmaq üçün lazım olan açıq məlumatlarla təmin edilməsi hədəflənir.

Hazırkı global geosiyasi və iqtisadi mühitədə digər dövlətlər, transmilli texnoloji şirkətlər tərəfindən süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə Azərbaycanın milli strateji prioritetlərinə təsir göstərilməsi istisna olunmur. Bununla yanaşı, terrorçu təşkilatlar və beynəlxalq kriminal qruplaşmalar tərəfindən bu texnologiyalardan istifadə meyilləri hüquq mühafizə orqanları üçün yeni çağırışlar yaradacaqdır. Süni intellektin tətbiqi ilə ölkəmizə qarşı dezinformasiya hücumlarının həyata keçirilməsi cəhdlərinin, saxta kontent, o cümlədən “deepfake” audio-video materialardan istifadənin artması da istisna olunmur. Kiberhücum və kibercinayətlərin həyata keçirilməsi üçün süni intellektin yaratdığı yeni imkanlardan, ziyanverici proqram təminatından istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, “Əşyaların interneti” sensorlarında, “ağıllı telefonlar”da, avtonom nəqliyyat vasitələrində, “ağıllı ev” həllərində, sosial media platformalarında fərdi məlumatların daha effektiv toplanılmasını təmin edən (fərdi məlumatların mühafizəsinə təhdid yaradan) süni intellektin tətbiqi mümkündür. Göstərilən təhdidlərin qarşısının alınması və onlara qarşı əks-tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün süni intellekt alətlərindən istifadə genişləndirilməlidir.

Ölkənin süni intellekt sahəsində inkişafı və rəqabət qabiliyyəti üçün həmin sahə üzrə istedad və bacarıqların artırılması, eləcə də

təlimçilərin hazırlanması, ixtisasının yüksəldilməsi, habelə ölkənin işçi qüvvəsinin süni intellektlə idarə olunan iqtisadiyyata hazırlığının təmin edilməsinə nail olmaq vacibdir. Texnologiyanın sürətli inkişafı və müxtəlif sənayelərdə istifadəsinin genişlənməsi nəticəsində süni intellekt üzrə mükəmməl bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərə tələb artmaqdadır. Belə ki, 2016-cı ildən 2022-ci ilə qədər data elmi və maşın öyrənməsinə olan tələbat əsasında elanların sayı 60 dəfə artmışdır. “LinkedIn” sosial şəbəkə platformasındakı araşdırmalara əsasən, data elmi və maşın öyrənməsi üzrə ixtisaslaşmış təcrübəli mütəxəssislərin azlığı diqqət çəkir.

Dünyada süni intellekt hazırlığını ölçən qlobal indekslərdən “Süni İntellekt Qlobal İndeksi”ndə Azərbaycan 2024-cü ildən etibarən yer almaqdadır və 83 ölkə arasında 78-ci yerdədir. “Hökumətin Süni İntellekt Hazırlıq İndeksi”nin 2024-cü ildəki hesabatına əsasən, Azərbaycan 188 ölkə arasında 111-ci yerdədir. Süni intellektin inkişafı məqsədilə Strategiyanın formalaşdırılması ölkənin beynəlxalq indekslərdə, o cümlədən “Hökumətin Süni İntellekt Hazırlıq İndeksi”ndə irəliləməsinə töhfə verən əsas göstəricilərdən birinə çevriləcəkdir.

Ölkədə süni intellektlə bağlı mövcud çağırışlar aşağıdakı istiqamətlərdə işlər görülməsini tələb edir:

1. data elmi və maşın öyrənməsi üzrə təhsil proqramlarının genişləndirilməsi – universitetlərdə və digər təhsil müəssisələrində bu sahələr üzrə ixtisaslaşmış proqramların yaradılmasını və mövcud proqramların təkmilləşdirilməsini;

2. akademik tədqiqatçıların və mütəxəssislərin dəstəklənməsi – yüksək texnologiya sahəsində çalışan alim və tədqiqatçılar üçün

rəqabətqabiliyyətli əməkhaqqı təklif edilməsini və onların fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını;

3. məlumat bazalarına çıxışın təmin edilməsi – tədqiqat institutları və digər qurumlar tərəfindən toplanılan açıq məlumatlara tədqiqatçılar və mütəxəssislər üçün çıxış imkanlarının artırılmasını;

4. süni intellektin inkişafını dəstəkləyən qanunvericilik bazasının yaradılması – süni intellektin tədqiqi və tətbiqi üçün əlverişli hüquqi mühitin formalaşdırılması və mövcud normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsini;

5. məlumatların məxfiliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi – fərdi məlumatların qorunması və kibertəhlükəsizlik sahəsində müvafiq qanunların qəbul edilməsini və tətbiqini;

6. süni intellektin təbliği – cəmiyyət arasında süni intellektin əhəmiyyəti və faydaları barədə məlumatlandırma kampaniyalarının keçirilməsini;

7. ictimaiyyətin maarifləndirilməsi – süni intellektin tətbiqi ilə bağlı potensial risklər və onların idarə edilməsi barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılmasını;

8. süni intellekt sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərin dəstəklənməsi – bu sahədə fəaliyyət göstərən yerli şirkətlərin sayının artırılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini;

9. dövlət–özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi – süni intellektin müxtəlif sahələrdə tətbiqi üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq mexanizmlərinin yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini.

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə atılacaq addımlar Azərbaycanda süni intellektin inkişafını sürətləndirəcək və onun müxtəlif

sahələrdə səmərəli tətbiqinə şərait yaradacaqdır.

4. Hədəf göstəriciləri

4.1. Strategiyanın icrası nəticəsində aşağıda qeyd olunan hədəflərə nail olunması nəzərdə tutulur:

4.1.1. ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

4.1.2. süni intellektin tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradılması;

4.1.3. süni intellekt sənayesində işləmək üçün ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması;

4.1.4. cəmiyyətin bütün üzvlərinə süni intellektin faydalarının geniş şəkildə təbliğ edilməsi.

5. Strategiyanın məqsədləri

5.1. Strategiyanın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

5.1.1. ölkədə müəyyən edilmiş prioritet sektorlar üzrə süni intellekt sənayesinin, o cümlədən onun davamlılığının və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;

5.1.2. süni intellekt sənayesində işləmək üçün lazımi bilik və bacarıqlara malik ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması;

5.1.3. dəqiq qərar qəbulu ilə səmərəliliyi və şəffaflığı artırmaq, vətəndaşlara daha keyfiyyətli xidmətlər göstərmək və daxili idarəetmə proseslərini optimallaşdırmaq üçün süni intellektin dövlət idarəetməsində tətbiq edilməsi;

5.1.4. yerli, regional və beynəlxalq bazar ehtiyaclarına xidmət edən regional süni intellekt təlimi və istedad mərkəzlərinin yaradılması;

5.1.5. süni intellekt sistemlərinin yerləşdirilməsi, böyükhəcmli məlumatların emalı və analitik təhlili üçün hesablama maşınlarının və məlumat mərkəzlərinin artırılması;

5.1.6. mürəkkəb riyazi əməliyyatları yerinə yetirmək və sistemləri simulyasiya etmək, nümunələri yenidən yaratmaq və digər yüksək hesablama tələb edən işləri yerinə yetirmək üçün yüksək səviyyəli hesablama infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;

5.1.7. ölkə qanunvericiliyində süni intellektin əsaslarının və normalarının işlənilməsi və süni intellektdən istifadə üçün etik prinsiplər və qaydaların formalaşdırılması;

5.1.8. süni intellekt sistemlərinin yaradılmasında və davamlı təkmilləşdirilməsində süni intellekt üzrə qlobal standartların tətbiq edilməsi;

5.1.9. süni intellektin tədqiqatını həyata keçirmək və süni intellekt sistemlərini hazırlamaq üçün sektorlar arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi;

5.1.10. süni intellektdən məsuliyyətli istifadənin təmin edilməsi və vətəndaşların hüquqlarının və məlumatların məxfiliyinin qorunması;

5.1.11. süni intellektin məlumat qərəzi törətməməsi, ondan dövlətin, cəmiyyətin və vətəndaşların maraqlarına zidd məqsədlər üçün istifadənin qarşısının alınması;

5.1.12. innovasiyalı həllərin tətbiqi zamanı yaranan risklərin və dəyən ziyanın azaldılmasının təmin edilməsi;

5.1.13. milli təhlükəsizliyin, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyinin, informasiyanın manipulyasiyasının, habelə dezinformasiya hücumlarının qarşısının alınması və süni intellekt sistemlərinin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün süni intellekt üzrə rəqəmsal alətlərin etimadlılıq səviyyələrinin güclən-

dirilməsi və süni intellektin tətbiqinin genişləndirilməsi.

6. Strategiyanın prioritet istiqamətləri

6.1. Strategiya çərçivəsində aşağıdakı prioritet istiqamətlər üzrə tədbirlər həyata keçiriləcəkdir:

6.1.1. Süni intellektin idarə edilməsinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi:

6.1.1.1. Əsaslandırma: innovasiyaları təşviq edən, sərmayələri cəlb edən, cəmiyyətin maraqlarını və dəyərlərini qoruyan süni intellekt üzrə idarəetmə sisteminin yaradılması və dünyada süni intellektin məsuliyyətli inkişafı üçün beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edilməsi Strategiyanın prioritet istiqamətlərindən biridir. Beləliklə, innovatorları, tədqiqatçıları və sahibkarları effektiv şəkildə dəstəkləyən, fəaliyyətləri stimullaşdıran, eyni zamanda əhalinin süni intellekt texnologiyalarına inamını təmin edən idarəetmə sistemi formalaşdırılacaqdır;

6.1.1.2. Görüləcək tədbirlər:

6.1.1.2.1. süni intellektin inkişafı üçün milli prioritet sektorların və sektor üzrə məsul dövlət orqanlarının (qurumlarının) müəyyən edilməsi;

6.1.1.2.2. süni intellekt üzrə sektor üzrə məsul dövlət orqanlarının (qurumlarının) fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

6.1.1.2.3. məsuliyyətli və etik süni intellekt üzrə normativ hüquqi bazanın yaradılması;

6.1.1.2.4. süni intellekt sistemlərinin dizaynı, tətbiqi və istifadəsi zamanı fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı risklərin müəyyən edilməsi və qarşısının alınması qaydalarının təsdiq edilməsi;

6.1.1.2.5. süni intellekt üzrə standartlaşdırmanın tətbiq edilməsi;

6.1.1.3. Gözlənilən nəticə və nəticə indikatorları:

6.1.1.3.1. innovasiyaları təşviq edən, investisiyaları cəlb edən və cəmiyyətin maraqlarını qoruyan süni intellekt idarəetmə sisteminin qurulması;

6.1.1.3.2. süni intellektin təsirini artırmaq və resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı, səhiyyə, nəqliyyat, təhsil və digər prioritet sektorların müəyyən edilməsi;

6.1.1.3.3. süni intellekt tətbiqlərində şəffaflığı, ədalətliliyi və etik prinsiplərə uyğunluğu təmin etmək üçün hüquqi çərçivənin hazırlanması və beynəlxalq standartlara uyğun milli normativ hüquqi bazanın işlənilməsi və tətbiqi;

6.1.1.3.4. süni intellekt ekosisteminə global səviyyədə Azərbaycan Respublikasının mövqeyini gücləndirmək məqsədilə regional və beynəlxalq tərəfdaşlıqların inkişaf etdirilməsi;

6.1.1.4. Gözlənilən risklər və onların neytrallaşdırılması tədbirləri:

6.1.1.4.1. milli prioritet sektorların müəyyən edilməsi zamanı sektorların müəyyən edilməsində mübahisələr və ya resursların qeyri-bərabər bölgüsü baş verə bilər ki, bu da bəzi sahələrin digər sahələrə nisbətən daha az dəstək almasına və inkişafın qeyri-bərabər olmasına səbəb ola bilər.

Bu riski neytrallaşdırmaq üçün, süni intellektin tətbiqi potensialı və tələblərini nəzərə alaraq, hər bir sektorda ətraflı təhlillər aparılacaq, mütəxəssislərin və ekspertlərin fikirləri, təklifləri əsasında prioritet sektorlar müəyyənləşdiriləcək, pilot layihələr həyata keçiriləcək və resurslar balanslı şəkildə bölüşdürüləcəkdir;

6.1.2. Məlumat idarəetməsinin və infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi:

6.1.2.1. Əsaslandırma: məlumat idarəetməsinin və infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi rəqəmsal transformasiyanın əsasını təşkil edərək, dövlət orqanları (qurumları) və özəl sektor üçün etibarlı, səmərəli və innovativ həllərin inkişafını təmin edəcəkdir. Məlumatların effektiv idarə olunması, açıq məlumatların genişləndirilməsi, yüksək səviyyəli hesablama imkanlarının artırılması və Təbii Dil Emalı (bundan sonra – TDE) texnologiyalarının gücləndirilməsi süni intellektin və data əsaslı qərar qəbuletmənin inkişafına töhfə verəcəkdir;

6.1.2.2. Görüləcək tədbirlər:

6.1.2.2.1. yüksək səviyyəli hesablama infrastrukturunun inkişafı;

6.1.2.2.2. TDE üzrə istiqamətlərin gücləndirilməsi;

6.1.2.2.3. məlumatlardan səmərəli və effektiv istifadə, onların təhlükəsizliyinin və fərdi məlumatların mühafizəsinin təmin edilməsi, məlumatyönlü idarəetməyə keçidin təşkili;

6.1.2.3. Gözlənilən nəticə və nəticə indikatorları:

6.1.2.3.1. Azərbaycan dilində TDE texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi və dilin qlobal rəqəmsal məkanda mövqeyinin gücləndirilməsi;

6.1.2.3.2. süni intellekt alqoritmlərinin öyrədilməsi, modellərinin və nümunələrinin təlimi və tətbiqi üçün yüksək səviyyəli hesablama infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;

6.1.2.3.3. ictimaiyyətin süni intellekt mövzusunda bilik səviyyəsinin artırılması;

6.1.2.4. Gözlənilən risklər və onların neytrallaşdırılması tədbirləri:

6.1.2.4.1. yüksək səviyyəli hesablama infrastrukturunu və TDE texnologiyalarının in-

kişafı zamanı maliyyə və texniki resurs çatışmazlığı yarana bilər. Bu resursların kifayət qədər ayrılmaması infrastrukturun təkmilləşdirilməsini məhdudlaşdırır, layihələrin gecikməsinə və ya məhdud miqyasda icrasına səbəb ola bilər.

Bu riskin qarşısını almaq üçün investisiya imkanlarının genişləndirilməsi, beynəlxalq və yerli donorlar, eləcə də innovasiya və texnologiya fondlarından maliyyə cəlb edilməsi nəzərdə tutulur;

6.1.2.4.2. TDE sistemləri şəxsi və həssas məlumatlarla işləyə bilər, bu işə məxfiliyin pozulmasına gətirib çıxarar.

Bu problemin aradan qaldırılması üçün məlumatların anonimləşdirilməsi, tənzimləyici qaydalara uyğun məlumat emalı, şifrələmə texnologiyalarının tətbiqi nəzərdə tutulur;

6.1.3. Süni intellekt üzrə istedad və bacarıqların təkmilləşdirilməsi:

6.1.3.1. Əsaslandırma: süni intellekt sahəsində ölkədə yüksək ixtisaslı kadr potensialının inkişafı və təkmilləşdirilməsi, prioritet sektorların tələblərinə uyğun şəkildə dövlət orqanlarının (qurumlarının) rəhbər heyəti və mütəxəssisləri üçün təlimlərin keçirilməsi, həmçinin süni intellekt və məlumat idarəetməsi üzrə tədqiqatların təşviq edilməsi ölkənin rəqəmsal inkişafının gücləndirilməsinə töhfə verəcəkdir. Bununla yanaşı, məsuliyyətli və etik süni intellekt tətbiqlərinin genişləndirilməsi və fərdi məlumatların qorunması ilə bağlı təlimlərin keçirilməsi ictimaiyyətin məlumatlılığını artıracaq, süni intellekt texnologiyaları ilə bağlı maariflənmə səviyyəsini möhkəmləndirəcək və müvafiq sahədə yerli bacarıqların inkişafını sürətləndirəcəkdir;

6.1.3.2. Görüləcək tədbirlər:

6.1.3.2.1. ölkədə müəyyən edilmiş prioritet sektorlar üzrə dövlət orqanlarının (qurum-

larının) rəhbər heyəti üçün süni intellekt və data təliminin təşkil edilməsi;

6.1.3.2.2. süni intellekt və məlumat idarəetməsi üzrə kadr potensialının gücləndirilməsi;

6.1.3.2.3. süni intellekt və məlumat idarəetməsi üzrə təlimlərin təşkili və keçirilməsi üçün müvafiq təlimçilərin hazırlanması, eləcə də cəlb edilməsi;

6.1.3.2.4. süni intellekt, xüsusilə məsuliyyətli və etik süni intellekt, süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılması;

6.1.3.2.5. süni intellekt üzrə tədqiqatların təşviq edilməsi;

6.1.3.3. Gözlənilən nəticə və nəticə indikatorları:

6.1.3.3.1. akademik və praktiki səviyyədə süni intellekt və data elminə dair biliklərin artırılması və müvafiq təhsil proqramlarının genişləndirilməsi;

6.1.3.3.2. süni intellekt sahəsində mütəxəssislər hazırlanması və qeyri-texniki rollar üçün səriştə standartlarının müəyyən edilməsi;

6.1.3.3.3. süni intellekt texnologiyalarının imkanları, riskləri və faydaları barədə əhalinin məlumatlandırılması və texnologiyaya inamın artırılması;

6.1.3.4. Gözlənilən risklər və onların neytrallaşdırılması tədbirləri:

6.1.3.4.1. süni intellekt və məlumat idarəetməsi sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması, həmçinin dövlət orqanlarının (qurumlarının) rəhbər heyətinin bu sahədə biliklərinin təkmilləşdirilməsi üçün təşkil olunan təlim və inkişaf proqramlarında təlimçilərin məhdud sayda olması və ya kifayət qədər hazırlıqlı olmaması yerli kadrların bilik səviyyəsinin yüksəlməsinə mane ola və sahəyə marağı azalda bilər.

Bu riskin neytrallaşdırılması və proqramların keyfiyyətinin artırılması məqsədilə Süni İntellekt Akademiyasının yaradılması və nüfuzlu xarici təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq nəzərdə tutulur. Həmin tədbirlər yerli kadr potensialını gücləndirəcək, sahəyə olan marağı artıracaq və inkişafı sürətləndirəcəkdir;

6.1.3.4.2. sənaye ilə dövlət orqanları (qurumları) arasında əməkdaşlıq və əlaqələndirmənin zəif olması, sənaye sektorunun süni intellekt texnologiyalarına maraq göstərməməsi nəticəsində peşəkar kadrların bilik və bacarıqlarını real mühitdə tətbiq etmək imkanları məhdudlaşa bilər ki, beləliklə də kadrların formalaşması və inkişafı ləngiyər. Bundan əlavə, süni intellektdən biznesdə real istifadəyə dair praktiki nümunələrin azlığı gənc mütəxəssislərin bu sahəyə marağının azalmasına səbəb ola bilər.

Bu riskin aradan qaldırılması üçün yaradılması nəzərdə tutulan Süni İntellekt Akademiyası, sənaye və dövlət orqanları (qurumları) arasında sıx əməkdaşlığın qurulması və süni intellektin biznes üçün yaratdığı imkanlar barədə geniş məlumatlandırma aparılması planlaşdırılır;

6.1.3.4.3. texnoloji infrastrukturun qeyri-kafi olması və innovasiya üçün əlverişli mühitin yaranmaması süni intellekt üzrə istedad və bacarıqların təkmilləşdirilməsi qarşısında dayanan çox ciddi risklərdən biridir. Süni intellektin effektiv tətbiqi üçün güclü və müasir texnoloji infraqurum ehtiyac vardır. Bu infraqurumun olmaması və ya zəif olması layihələrin uğurla icrasını çətinləşdirə bilər.

Bu riski neytrallaşdırmaq üçün süni intellektə uyğun yüksək səviyyəli hesablama infraqurumunun inkişaf etdirilməsi və müa-

sirləşdirilməsi üçün əlavə sərmayələr qoyulması nəzərdə tutulur. Həmçinin, texnoloji mühitin inkişafı məqsədilə pilot layihələrin sənaye infrastrukturalarında real olaraq tətbiq edilməsi, innovasiya mərkəzlərinin, Süni İntellekt Akademiyasının və laboratoriyaların inkişaf etdirilməsi, startaplara dəstək proqramlarının təşkil olunması planlaşdırılır;

6.1.4. Əlverişli biznes mühitinin yaradılması:

6.1.4.1. Əsaslandırma: əlverişli biznes mühitinin yaradılması sahəsində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi üzrə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, sahibkarlıq subyektlərinə dəstək mexanizmlərinin genişləndirilməsi və texnologiya parklarında fəaliyyət göstərən rezidentlərin artırılması ölkənin rəqəmsal iqtisadiyyatını gücləndirəcəkdir. Bu tədbirlər süni intellekt sahəsində innovativ təşəbbüsləri stimullaşdıraraq iqtisadi mühitin inkişafına və işgüzar mühitin yaxşılaşdırılmasına töhfə verəcək, həm yerli, həm də xarici investorların marağını artıracaqdır. Beləliklə, ölkə üzrə süni intellekt texnologiyalarının istehsalı və tətbiqi sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişə nail olunacaqdır;

6.1.4.2. Görüləcək tədbirlər:

6.1.4.2.1. ölkə üzrə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün tədbirlər görülməsi;

6.1.4.2.2. ölkə üzrə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı sahibkarlıq subyektlərinə güzəştli kreditlərin verilməsi, zəmanət və digər dəstək mexanizmlərinin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi;

6.1.4.2.3. ölkə üzrə texnologiya parklarına və sənaye zonalarına süni intellekt texnologiyalarının istehsalı ilə bağlı fəaliyyət göstərən rezidentlərin cəlb edilməsi;

6.1.4.3. Gözlənilən nəticə və nəticə indikatorları:

6.1.4.3.1. süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan innovativ startapların inkişaf etdirilməsi, mövcud innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması;

6.1.4.3.2. Azərbaycanın süni intellekt sahəsində regional lider mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və qlobal rəqəmsal ekosistemdə tanınması ilə bağlı fəaliyyətin gücləndirilməsi;

6.1.4.4. Gözlənilən risklər və onların neytrallaşdırılması tədbirləri:

6.1.4.4.1. daxili bazarın kiçik olması və bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin yeni olması xarici investisiya marağını azaldır.

Bu riskin neytrallaşdırılması məqsədilə beynəlxalq partnyorluqların genişləndirilməsi və xarici şirkətlərlə əməkdaşlığın təşviqi nəzərdə tutulur;

6.1.4.4.2. texnologiya parklarına və sənaye zonalarına süni intellekt texnologiyalarının istehsalı üzrə fəaliyyət göstərən rezidentlərin cəlb edilməsi zamanı uyğun biznes mühiti və infrastrukturun olmaması süni intellektin inkişafını və tətbiqini ləngidə bilər.

Bu riskin qarşısını almaq üçün texnologiya şirkətləri ilə əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

7. Maliyyələşdirmə mexanizmləri

Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında qeyd olunan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi büdcə təşkilatları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan vəsait və qanunla qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına, habelə dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələri vasitəsilə təmin olunur.

8. Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı

Tədbirin adı	Əsas icraçı qurumlar fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq	Digər icraçılar	İcra müddəti	Nəticə indikatorları		
				ilkin nəticələr	aralıq nəticələr	yekun nəticələr
8.1. Süni intellektin idarə edilməsinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi						
Süni intellektin inkişafı üçün milli prioritet sektorların və sektor üzrə məsul dövlət orqanlarının (qurumlarının) müəyyən edilməsi	NK	RİNN, XRİTDX, DTX və aidiyyəti dövlət orqanları (qurumları)	2025–2026	Ölkənin strateji hədəflərinin, qlobal tendensiyaların ilkin təhlili və bazar araşdırmasının aparılması	Süni intellekt üzrə prioritet sektorların və müvafiq sektor üzrə məsul dövlət orqanlarının (qurumlarının) siyahısının təsdiq üçün aidiyyəti üzrə təqdim edilməsi	Süni intellekt üzrə prioritet sektorların və müvafiq sektor üzrə məsul dövlət orqanlarının (qurumlarının) siyahısının təsdiq üçün aidiyyəti üzrə təqdim edilməsi
Süni intellekt üçün sektor üzrə məsul dövlət orqanlarının (qurumlarının) fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi	NK	RİNN, XRİTDX, DTX və aidiyyəti dövlət orqanları (qurumları)	2026–2028	Dövlət orqanlarının (qurumlarının) süni intellekt sahəsində potensialının və resurslarının qiymətləndirilməsi	Müəyyən edilmiş hər bir prioritet sektor üzrə dövlət orqanları (qurumları) tərəfindən fəaliyyət planlarının hazırlanması	Hazırlanmış fəaliyyət planlarının əlaqələndirilmiş şəkildə icra edilməsi
Məsuliyyətli və etik süni intellekt üzrə normativ hüquqi bazanın yaradılması	NK	RİNN, İN, DTX, XRİTDX	2025–2027	Normativ hüquqi baza yaradılması məqsədilə təhlillər aparılması	Məsuliyyətli və etik süni intellekt üzrə normativ hüquqi aktların hazırlanması və təqdim edilməsi	Məsuliyyətli və etik süni intellekt üzrə normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi

8.1.4.	Süni intellekt sistemlərinin dizaynı, tətbiqi və istifadəsi zamanı fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı risklərin müəyyən edilməsi və qarşısının alınması qaydalarının təsdiq edilməsi	NK	RİNN, aidiyyəti dövlət orqanları (qurumları)	2025–2027	Beynəlxalq təcrübənin araşdırılması və yerli normativ hüquqi bazanın təhlil olunması	Fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı risklərin müəyyən edilməsi və qarşısının alınması qaydalarının təsdiq olunması	Fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı risklərin müəyyən edilməsi və qarşısının alınması qaydalarının təsdiq olunması
8.1.5.	Süni intellekt üzrə standartlaşdırmanın tətbiq edilməsi	RİNN	AİBND, DTX, XRITDX	2025–2028	Standartlaşdırma üzrə beynəlxalq təşkilatın süni intellekt standartlarının araşdırılması	Süni intellekt üzrə ən azı 3 dövlət standartının hazırlanması, standartlaşdırma üzrə dövlət fonduna və dövlət reyestrinə daxil edilmək üçün təqdim olunması	Süni intellekt üzrə təsdiq olunmuş dövlət standartları haqqında geniş ictimai maarifləndirmə və məlumatlandırma tədbirlərinin görülməsi
8.2. Məlumatların idarəedilməsinin və infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi							
8.2.1.	Yüksək səviyyəli hesablama infrastrukturunun inkişafı	RİNN	ETN, İN	2026–2028	Yüksək səviyyəli hesablama infrastrukturunu üçün tələblərin müəyyən edilməsi	Qrafik Processor Modullarının alınaraq Data Mərkəzlərində qurulması	İctimai istifadə üçün seçmələrin müəyyən edilməsi və istifadəyə verilməsi
8.2.2.	TDE üzrə istiqamətlərin gücləndirilməsi	RİNN	VXSİDA, aidiyyəti dövlət orqanları (qurumları)	2026–2028	Azərbaycan dilində böyük verilənlər bazalarının yaradılması	Yüksək dəqiqlikli TDE modellərinin hazırlanması	Pilot 5 dövlət xidmətində TDE texnologiyalarının tətbiq edilməsi

8.3. Süni intellekt sahəsində istedad və bacarıqların təkmilləşdirilməsi						
8.3.1.	Ölkədə müəyyən edilmiş prioritet sektorlar üzrə dövlət orqanlarının (qurumlarının) rəhbər heyəti üçün süni intellekt və data təliminin təşkil edilməsi	RİNN	ETN, İN, MN, XRİTDX, DTX	2026–2027	Süni intellekt Akademiyasının fəaliyyətə başlaması	Süni intellekt sahəsində 500 mütəhəssisin yetişdirilməsi 3000 nəfərlik süni intellekt icmasının formalaşdırılması
8.3.2.	Süni intellekt və məlumat idarəetməsi üzrə kadr potensialının gücləndirilməsi	RİNN, ETN	İN, ƏƏSMN, XRİTDX	2026–2028	Süni intellekt Akademiyasının fəaliyyətə başlaması	Müxtəlif dövlət orqanlarından (qurumlarından) 500 əməkdaşın "Menecerlər üçün süni intellekt" təlimlərindən məzun olması
8.3.3.	Məlumatların idarəedilməsi üzrə təlimlərin təşkili və keçirilməsi üçün müvafiq təlimçilərin hazırlanması, eləcə də cəlb edilməsi	RİNN, ETN	İN, ƏƏSMN, XRİTDX, DTX	2026–2028	İnteraktiv tədris platformasının istifadəyə verilməsi Yarışma platformasının istifadəyə verilməsi	Müxtəlif dövlət orqanlarından (qurumlarından) 500 əməkdaşın "Menecerlər üçün süni intellekt" təlimlərindən məzun olması İnteraktiv tədris platformasında istifadəçilərin sayının 10000-ə çatdırılması
8.3.4.	Süni intellekt, xüsusilə məsuliyyətli və etik süni intellekt, süni intellekt sistemlərinin təbii zamanı fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılması	RİNN	ETN, İN	2025–2027	İctimaiyyətin süni intellekt mövzusunda bilik səviyyəsini artırmaq məqsədilə ehtiyacların müəyyən edilməsi	Yarışma platformasında ümumilikdə 1000 istifadəçi ilə 10 yarışmanın keçirilməsi

Süni intellektin təsiri və faydaları (o cümlədən fərdi məlumatların işlənilməsi və mühafizəsi) ilə bağlı məlumatların yerli mediada işıqlandırılması və ictimai müzakirələrin təşviqi	Ən son tədqiqatların praktiki tətbiqlərə çevrilməsini təmin etmək üçün akademiyalar, sənaye və dövlət orqanları (qurumları) arasında ən azı 10 əməkdaşlığın qurulması	Müəyyən edilmiş prioritet sektorlar üzrə azı 3 pilot layihənin həyata keçirilməsi
Tədqiqatçılar, təcrübəçiləri və sənaye liderlərini idcylərini bölüşmək və yeni həllər hazırlamaq üçün bir araya gətirmək üçün ən azı 20 konfrans, seminar və hakaton kimi tədbirlərin təşkil edilməsi	Yerli və beynəlxalq maliyyə institutları vasitəsilə süni intellektlə bağlı tədqiqatların maliyyələşdirilməsi istiqamətində əməkdaşlığın qurulması və ən azı 10 elmi tədqiqata maliyyə vasaitinin cəlb edilməsi	Yerli və xarici investisiyaların müəyyən edilmiş prioritet sektorlara cəlb olunması
2025–2028	RINN, İN, MN	2025–2028
ETN	RINN, İN	RINN, İN
Süni intellekt üzrə tədqiqatların təşviq edilməsi	8.4. Əlverişli biznes mühitinin yaradılması	8.4.1. Ölkə üzrə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə tədbirlərin görülməsi
8.3.5.	8.4.1.	

8.4.2.	Ölkədə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı sahibkarlıq subyektlərinə güzəştli kreditlərin verilməsi, zəmanət və digər dəstək mexanizmlərinin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi	İN	RİNN, MN	2025–2028	Sahibkarlıq subyektlərinin süni intellektin tətbiqi ilə bağlı üzvləşdikləri maliyyə çatışmazlığının tədqiqlə olumması	Sahibkarlıq subyektlərinə dəstək mexanizmlərinin tətbiqi ilə bağlı normativ hüquqi akt layihələrinin hazırlanması və təsdiqlə üçün	Güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə təşviqat tədbirlərinin həyata keçirilməsi Azı 50 sahibkarlıq subyektinə güzəştli kredit verilməsi
8.4.3.	Ölkənin texnologiya parklarına və sənaye zonalarına süni intellekt texnologiyalarının istehsalı ilə bağlı fəaliyyət göstərən rezidentlərin cəlb edilməsi	RİNN, İN		2025–2028	Süni intellekt texnologiyalarının istehsalı məqsədilə rezidentlərin cəlb edilməsi ilə bağlı araşdırmalar aparılması	Texnologiya parklarına və sənaye zonalarına süni intellekt texnologiyalarını istehsal edən rezidentlərin cəlb edilməsi	Ölkə üzrə texnologiya parklarında və sənaye zonalarında süni intellekt texnologiyalarının istehsalı

9. Akronimlər

NK – Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti
 RİNN – Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi
 İN – Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi
 ƏƏSMN – Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
 MN – Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi
 ETN – Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi
 DTX – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti
 XRİTDX – Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti
 AİBND – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyi
 VXSİDA – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi.

*Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2025-ci il
10 mart tarixli 69 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.*

**Mülki hava limanları və (və ya) aerodromların istismara yararlılıq,
aeronaviqasiya təchizatı və təminatı, təhlükəsizlik tələblərinin təminatı
baxımından sertifikatlaşdırılması, hava limanlarına
və (və ya) aerodromlara uyğunluq sertifikatının alınması,
onların dövlət qeydiyyatına alınması**

QAYDALARI

1. Ümumi müddəalar

1.1. Bu Qaydalar “Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun (bundan sonra – Qanun) 10.2-ci, 10.3-cü maddələrinə və 10.13-cü maddəsinin birinci cümləsinə uyğun olaraq hazırlanmışdır və mülki hava limanları və (və ya) aerodromların istismara yararlılıq, aeronaviqasiya təchizatı və təminatı, o cümlədən təhlükəsizlik tələblərinin təminatı baxımından sertifikatlaşdırılması, hava limanlarına və (və ya) aerodromlara uyğunluq sertifikatının alınması, habelə onların dövlət qeydiyyatına alınması ilə bağlı tələbləri müəyyən edir.

1.2. Bu Qaydalarla tənzimlənməyən məsələlər Qanuna, “Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında” 1944-cü il 7 dekabr tarixli Konvensiyaya (bundan sonra – Konvensiya) və Konvensiyaya 14 nömrəli Əlavə - “Aerodromlar” (Cild 1, Cild 2) (bundan sonra –14 nömrəli Əlavə) ilə müəyyən edilmiş Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının beynəlxalq standartlarına və tövsiyə olunan təcrübəsinə, o cümlədən “Doc 9774. Aerodromların sertifikatlaşdırılması üzrə Təlimat”a və “Doc 9981. Aerodromlarda aeronaviqasiya xidmətləri üzrə Prosedurlar”a uyğun olaraq həyata keçirilir.

1.3. Mülki hava limanları və (və ya) aero-

dromların sertifikatlaşdırılması Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Mülki Aviasiya Agentliyi (bundan sonra – Agentlik) tərəfindən həyata keçirilir.

1.4. Bu Qaydaların tələblərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət Agentlik tərəfindən həyata keçirilir.

1.5. Bu Qaydalarda istifadə olunan anlayışlar Qanunla Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları ilə və bu Qaydaların 1.2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş digər sənədlərlə müəyyən edilmiş mənalara ifadə edilir.

2. Sertifikatlaşdırılma proseduru

2.1. Mülki hava limanlarının və (və ya) aerodromların, həmçinin yerüstü xidmət təminatçılarının sertifikatlaşdırılması proseduru aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

2.1.1. müraciət və ilkin qiymətləndirmə;

2.1.2. sübutedici sənədlərin qiymətləndirilməsi;

2.1.3. mülki hava limanının və (və ya) aerodrom vasitələrinin, xidmətlərinin və avadanlıqlarının qiymətləndirilməsi;

2.1.4. uyğunluq sertifikatının verilməsi və ya verilməsindən imtina.

3. Müraciət və ilkin qiymətləndirmə

3.1. Uyğunluq sertifikatının alınması üçün şəxs bu Qaydaların 1 nömrəli əlavəsində nəzərdə tutulmuş formaya uyğun şəxsən və ya poçt rabitəsi vasitəsilə, yaxud elektron üsulla Agentliyə müraciət edir. Ərizə Agentlik tərəfindən “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 31-ci maddəsinə uyğun olaraq qəbul edilir və qeydiyyatla alınır.

3.2. Agentlikdə bu Qaydaların 3.1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş ərizəyə baxılması ilə əlaqədar ərizəçi ilə görüş təşkil edilir. Görüşün nəticələrinə dair protokol tərtib edilir və bütün iştirakçılar tərəfindən imzalanır.

3.3. Görüş zamanı ərizəçiyə aşağıdakılar barədə məlumat verilir:

3.3.1. Azərbaycan Respublikasının mülki hava limanının və (və ya) aerodromun, o cümlədən yerüstü xidmət təminatçısının istismarı sahəsində qanunvericilik aktlarının və beynəlxalq müqavilələrinin tələbləri;

3.3.2. ərizəyə baxılması ilə əlaqədar yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuş prosedurlar, o cümlədən təqdim edilməli sənədlər, həmin sənədlərin məzmunu və sertifikatlaşdırma prosesinin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan müddət;

3.3.3. mülki hava limanına və (və ya) aerodroma münasibətdə sertifikatlaşdırma tələblərinə cavab vermək şərtilə ərizəçiyə icazəsi mümkün olan aerodroma dair standartdan (standartlardan) azadolma;

3.3.4. “Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş dövlət rüsumu və “Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 9.2-ci maddəsinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş məbləğdə xidmət haqqı.

3.4. Mülki hava limanına və (və ya) aerodroma münasibətdə aşağıdakı sübutedici

sənədlər mülki hava limanının və (və ya) aerodromun istismara başlanılması tarixindən ən azı 90 (doxsan) gün əvvəl Agentlik tərəfindən razılaşdırılması və (və ya) təsdiq edilməsi üçün təqdim edilir:

3.4.1. aerodromun istismarı üzrə təlimat;

3.4.2. fəvqəladə hallar üçün fəaliyyət planı;

3.4.3. aviasiya təhlükəsizliyi proqramı;

3.4.4. uçuşların təhlükəsizliyini idarəetmə sistemi üzrə təlimat;

3.4.5. yangın təhlükəsizliyinə cavab verməsi haqqında akt;

3.4.6. daşınmaz əmlakın icbari sığorta şəhadətnaməsi;

3.4.7. “Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş məbləğdə dövlət rüsumunun və Qanunun 9.2-ci maddəsinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş məbləğdə xidmət haqqının ödənilməsinə təsdiq edən sənədlər.

3.5. Yerüstü xidmət təminatçılarının münasibətdə aşağıdakı sənədlər yerüstü xidmət təminatçılarının fəaliyyətə başlaması tarixindən ən azı 90 (doxsan) gün əvvəl Agentlik tərəfindən razılaşdırılması və (və ya) təsdiq edilməsi üçün təqdim edilir:

3.5.1. ərizəçi hüquqi şəxs olduqda - hüquqi şəxslərin dövlət reyestrindən çıxarışının və nizamnaməsinin surəti;

3.5.2. ərizəçi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs olduqda - şəxsiyyət vəsiqəsinin surəti, onun vergi orqanlarında vergi ödəyicisi kimi uçota alınmasını təsdiq edən sənədi;

3.5.3. hava limanının və (və ya) aerodromun infrastrukturunun istismarına dair hava limanının və ya aerodromun istismarçısı ilə müqavilə;

3.5.4. üçüncü şəxslərin həyat və sağlamlığına, əmlakına vurula biləcək zərərin sığortalanması barədə sənəd;

3.5.5. yerüstü xidmət üzrə təlimat;

3.5.6. aviasiya təhlükəsizliyi üzrə proqram.

3.6. Sübutedici sənədlərə hər hansı əlavə və (və ya) dəyişiklik edildikdə, ərizəçi tərəfindən Agentliyə bu barədə dərhal məlumat verilir.

3.7. Təqdim edilmiş məlumatlarda və sənədlərdə çatışmazlıqlar aşkar edildikdə, Agentlik tərəfindən ərizəçiyə 5 (beş) iş günü müddətində bu barədə məlumat verilir. Ərizəçi çatışmazlıqları aradan qaldırıqda, məlumat və sənədləri Agentliyə təkrar təqdim etdikdən sonra müraciətə təkrar baxılır və uyğunluq sertifikatının verilməsi və ya verilməsindən imtina barədə müvafiq qərar qəbul edilir. Ərizəçi çatışmazlıqları 5 (beş) iş günü müddətində aradan qaldırmadıqda müraciət baxılmamış saxlanılır.

3.8. Müraciət Agentlik tərəfindən qeydiyyatdan alındıqda və çatışmazlıq olmadıqda, Agentlik tərəfindən müraciətin qiymətləndirilməsi üçün mütəxəssislərdən ibarət ekspert qrupu yaradılır.

3.9. Müraciətin qiymətləndirilməsi zamanı ekspert qrupuna Agentlik tərəfindən təcrübəli mütəxəssislər cəlb edilə bilər.

4. Sübutedici sənədlərin qiymətləndirilməsi

4.1. Sübutedici sənədlər qiymətləndirilərkən ekspert qrupu tərəfindən aşağıdakılar yoxlanılır:

4.1.1. sübutedici sənədlərin Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının və beynəlxalq müqavilələrinin tələblərinə uyğunluğu;

4.1.2. ərizəçinin və onun aviasiya personalının hava limanının və (və ya) aerodromun istismarı və ona texniki xidmətin göstərilməsi üçün lazımı ixtisasa və təcrübəyə malik olması;

4.1.3. aviasiya personalının təsdiq edilmiş vəzifə təlimatlarının olması;

4.1.4. hava limanının və (və ya) aerodrom vasitələrinin, xidmətlərin və avadanlıqların sertifikatlaşdırma tələblərinə uyğunluğu;

4.1.5. hava limanının və (və ya) aerodromun istismar prosedurlarına dair təlimatlarının uçuşların təhlükəsizliyini təmin etməsi.

4.2. Planlaşdırılacaq uçuşların həyata keçirilməsinin qiymətləndirilməsi zamanı aerodromun digər aerodromlara və enmə məkanlarına yaxınlığı, məkanın xüsusiyyətləri və maneələri, istismar tələbləri, cihazlar üzrə yerinə yetirilən uçuşların mövcud sxemləri ekspert qrupu tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

4.3. Sübutedici sənədlərin qiymətləndirilməsinin nəticələri ekspert qrupu tərəfindən qənaətbəxş hesab edilmədikdə, Agentlik sertifikatlaşdırma işlərinin dayandırılması barədə ərizəçiyə 5 (beş) iş günü müddətində uyğunsuzluqların təfsilatını özündə əks etdirən yazılı formada məlumat verir. Ərizəçi məlumatı aldığı vaxtdan 5 (beş) iş günü müddətində həmin çatışmazlıqları aradan qaldırmaqlı və Agentliyə təqdim etməlidir.

4.4. Sübutedici sənədlərin qiymətləndirilməsinin nəticələri qənaətbəxş hesab edildikdə, həmin gündən etibarən 5 (beş) iş günü müddətində Agentlik tərəfindən keçirilməsi nəzərdə tutulmuş müfəttiş yoxlamasının tarixləri və sahələri barədə ərizəçiyə məlumat verilir.

5. Aerodrom vasitələrinin, xidmətlərinin və avadanlıqlarının qiymətləndirilməsi

5.1. Aerodrom vasitələrinin, xidmətlərinin və avadanlıqlarının qiymətləndirilməsi prosesi yoxlamadan əvvəlki və sonrakı toplantının keçirilməsi, yoxlamanın aparılması və onun nəticələrinə dair yekun nəticələrin hazırlanması, həmçinin uyğunsuzluqların (olduqda) aradan qaldırılmasına dair tədbirlər planının (bundan sonra – tədbirlər planı) təqdim edilməsi mərhələlərindən ibarətdir.

5.2. Ekspert qrupunun ərizəçi ilə yoxlamadan əvvəl keçirilmiş toplantıda ərizəçi tərəfindən

aerodromun rəhbər heyəti və aidiyyəti mütəxəssislər iştirak edirlər.

5.3. Yoxlama zamanı ekspert qrupu tərəfindən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində və Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının beynəlxalq standartlarında və tövsiyə olunan təcrübəsində nəzərdə tutulmuş sahələr qiymətləndirilir.

5.4. Aerodrom vasitələri, xidmətləri və avadanlıqları yoxlanıldıqda və ya sınaqdan keçirildikdə, Agentlik ərizəçi tərəfindən təqdim edilmiş istənilən məlumatın əsaslandırılmasını tələb etmək hüququna malikdir.

5.5. Yoxlama yekunlaşdıqdan sonra ekspert qrupu tərəfindən yoxlamanın nəticələri 5 (beş) iş günü müddətində Agentliyə təqdim olunur.

6. Uyğunluq sertifikatının verilməsi və ya verilməsindən imtina

6.1. Ekspert qrupu tərəfindən təqdim edilən yoxlamanın nəticələri əsasında Agentlik tərəfindən uyğunluq sertifikatının verilməsi və ya verilməsindən imtina barədə qərar qəbul edilir.

6.2. Aşağıdakı əsaslardan biri nəzərə alınmaqla, Agentlik tərəfindən 5 (beş) iş günü müddətində sertifikatlaşdırılmanın yekun nəticələri rəsmiləşdirilir:

6.2.1. yoxlama zamanı uçuşların təhlükəsizliyinə və aviasiya təhlükəsizliyinə ciddi təhdid yaradan çatışmazlıqlar olduqda - uyğunluq sertifikatının verilməsindən imtina;

6.2.2. yoxlama zamanı uçuşların təhlükəsizliyinə və aviasiya təhlükəsizliyinə ciddi təhdid yaradan çatışmazlıqlar olmadıqda - uyğunluq sertifikatının verilməsi;

6.2.3. yoxlama zamanı uçuşların təhlükəsizliyinə və aviasiya təhlükəsizliyinə təhdid yaratmayan çatışmazlıqlar olduqda - uyğunluq sertifikatının məhdudiyətlər tətbiq etmək şərtlə verilməsi.

6.3. Tədbirlər planında yoxlama zamanı aşkar edilmiş çatışmazlıqlar qeyd olunmalı, ərizəçi tərəfindən hər bir uyğunsuzluğa münasibətdə aradan qaldırılma müddətləri və məsul şəxslər müəyyən edilməlidir.

6.4. Tədbirlər planı ekspert qrupu tərəfindən qiymətləndirilir və onun qəbul edilib-edilməməsi barədə 5 (beş) gün müddətində Agentliyə məlumat verilir.

6.5. Tədbirlər planı ekspert qrupu tərəfindən qəbul edilmədikdə, Agentlik səbəblər göstərilməklə ərizəçiyə 5 (beş) gün müddətində bu barədə məlumat verir. Ərizəçi tərəfindən 5 (beş) gün müddətində tədbirlər planında olan çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalı və yenidən Agentliyə göndərilməlidir. Ekspert qrupu tərəfindən tədbirlər planı qəbul edilir və bu barədə Agentliyə məlumat verilir.

6.6. Agentlik sertifikatlaşdırılmış hava limanlarına və (və ya) aerodromlara, yerüstü xidmət vasitələrinə nəzarəti həyata keçirir və müfəttiş yoxlamaları aparır.

6.7. Ərizəçi tərəfindən tərtib olunan tədbirlər planının Agentliyə təqdim edilməsindən və bu planın ekspert qrupu tərəfindən qəbul olumasından sonra uyğunluq sertifikatı və onun əlavələri rəsmiləşdirilir. Rəsmiləşdirmə zamanı ekspert qrupunun məhdudiyətlərlə bağlı rəyi nəzərə alınır.

6.8. Qiymətləndirmənin yekun nəticəsi qənaətbəxş hesab edilmədikdə, Agentlik tərəfindən 10 (on) gün müddətində ərizəçiyə səbəbləri əsaslandırılmaqla uyğunluq sertifikatının verilməsindən imtina ilə bağlı yazılı məlumat verilir.

6.9. Uyğunluq sertifikatı Agentlik tərəfindən bu Qaydaların 2 nömrəli əlavəsində nəzərdə tutulmuş formada verilir.

6.10. Mülki hava limanı və (və ya) aerodroma verilmiş uyğunluq sertifikatının qüvvədəolma müddəti 3 (üç), yerüstü xidmət tə-

minatçılara verilmiş uyğunluq sertifikatının qüvvədəolma müddəti isə 2 (iki) ildir. Yoxlamalar zamanı çatışmazlıqlar aşkar edildikdə, uyğunluq sertifikatının qüvvədəolma müddəti tədbirlər planında əks olunan məlumatlar nəzərə alınmaqla Agentlik tərəfindən daha qısa müddətə verilə bilər.

7. Uyğunluq sertifikatının dublikatı

Uyğunluq sertifikatı yararsız vəziyyətə düşdükdə və ya itirildikdə onun sahibinin yazılı müraciəti əsasında eyni hüquqi qüvvəyə malik dublikatı verilir. Dublikatın qüvvədəolma müddəti uyğunluq sertifikatının qüvvədəolma müddəti ilə məhdudlaşdırılır. Sertifikatın dublikatının yuxarı sağ tərəfində Azərbaycan və ingilis dillərində “Dublikat” sözü yazılır və onun verilmə tarixi qeyd edilir. Dublikat səlahiyyətli şəxs tərəfindən imzalanır və Agentliyin möhürü ilə təsdiq edilir. Dublikatın aşağı hissəsində onu imzalamış səlahiyyətli şəxsin soyadı, adı, atasının adı və vəzifəsi qeyd olunur.

8. Uyğunluq sertifikatına əlavələrin və dəyişikliklərin edilməsi

8.1. Uyğunluq sertifikatına əlavələrin edilməsi üçün Agentliyə bu Qaydaların 1 nömrəli əlavəsində nəzərdə tutulmuş formaya uyğun ərizə və ediləcək əlavələrlə bağlı sübutedici sənədlər, uyğunluq sertifikatında dəyişikliklər edilməsi üçün isə müvafiq dəyişikliklərə dair sübutedici sənədlər təqdim olunur.

8.2. Aşağıdakı hallarda Agentlik tərəfindən mülki hava limanının və (və ya) aerodromun, o cümlədən yerüstü xidmət təminatçısının uyğunluq sertifikatına əlavələr edilir:

8.2.1. istifadə vaxtında və ya istismarında dəyişiklik olduqda;

8.2.2. hüdudlarında dəyişiklik olduqda;

8.2.3. əlavələrin edilməsi ilə bağlı yazılı müraciət olduqda.

8.3. Aşağıdakı hallarda Agentlik tərəfindən uyğunluq sertifikatında dəyişikliklər edilir:

8.3.1. dəyişikliklər sertifikatda qeyd edilmiş fəaliyyət sahələri üzrə işlərin təşkilinə və təmin edilməsinə mənfi təsir etmədikdə;

8.3.2. uyğunluq sertifikatında səhv aşkar edildikdə;

8.3.3. dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı yazılı müraciət olduqda.

8.4. Ekspert qrupu əlavələr və dəyişikliklərlə bağlı zəruri olan digər sənədləri ərizəçidən tələb edə bilər.

8.5. Agentlik ərizəçi tərəfindən təqdim edilmiş müraciətə 30 (otuz) iş günü müddətində baxır. Ərizəyə baxıldıqdan və yoxlama həyata keçirildikdən sonra Agentlik tərəfindən ekspert qrupunun rəyi əsasında uyğunluq sertifikatına əlavələrin edilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilir.

8.6. Uyğunluq sertifikatına edilmiş əlavə və dəyişikliklər Agentlik tərəfindən rəsmiləşdirilməklə yenisi ilə əvəz edilir və əvvəlki sertifikat Agentliyə qaytarılır.

8.7. Müvafiq əlavələr və dəyişikliklər edilmiş uyğunluq sertifikatının qüvvəsi mövcud uyğunluq sertifikatının qüvvədəolma müddəti ilə məhdudlaşır.

9. Uyğunluq sertifikatının qüvvədəolma müddətinin uzadılması

9.1. Uyğunluq sertifikatının qüvvədəolma müddətinin uzadılması sertifikat sahibinin müraciəti əsasında bu Qaydaların 3-cü hissəsinə uyğun olaraq Agentlik tərəfindən uyğunluq sertifikatının yenidən rəsmiləşdirilməsi qaydasında həyata keçirilir.

9.2. Uyğunluq sertifikatının qüvvədəolma müddətinin uzadılması üçün uyğunluq sertifikatının sahibi tərəfindən uyğunluq sertifikatının

qüvvədəolma müddətinin başa çatmasına ən azı 60 (altmış) gün qalmış, lakin 90 (doxsan) gündən çox olmamaq şərtilə bu Qaydaların 1 nömrəli əlavəsində nəzərdə tutulmuş formaya uyğun ərizə ilə Agentliyə müraciət edilir. Uyğunluq sertifikatının qüvvədəolma müddəti başa çatdıqdan sonra yeni sertifikat alınmadək istismarçının fəaliyyətinə yol verilmir.

10. Uyğunluq sertifikatının sahibinin dəyişdirilməsi

10.1. Uyğunluq sertifikatının digər şəxsə ötürülməsinə yol verilmir.

10.2. Uyğunluq sertifikatının sahibi ən azı 60 (altmış) iş günü əvvəl mülki hava limanı və (və ya) aerodromun, o cümlədən yerüstü xidmət təminatçısının istismarını onu digər istismarçıya ötürmək məqsədilə istismarın dayandırılması tarixi qeyd olunmaqla Agentliyə ərizə ilə müraciət edir.

10.3. Uyğunluq sertifikatının yeni sahibi bu Qaydaların tələblərinə uyğun olmadıqda, Agentlik tərəfindən müraciətlə bağlı imtina barədə qərar qəbul edilir və həmin qərar 3 (üç) iş günü müddətində ərizəçiyə təqdim edilir.

11. Uyğunluq sertifikatının qüvvəsinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi

11.1. Uyğunluq sertifikatının qüvvəsinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi ilə bağlı müraciətə 15 (on beş), əlavə öyrənilmə və yoxlanılma tələb edildikdə isə 30 (otuz) iş günü müddətində baxılır.

11.2. Uyğunluq sertifikatının qüvvəsinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi barədə qəbul edilmiş qərar 3 (üç) gün müddətində ərizəçiyə təqdim edilir.

11.3. Uyğunluq sertifikatı ləğv edildikdə

ərizəçi ləğv edilmiş uyğunluq sertifikatını 3 (üç) gün müddətində Agentliyə qaytarmalıdır.

12. Aşkar edilmiş çatışmazlıqlara görə uyğunluq sertifikatının qüvvəsinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi

12.1. Bu Qaydaların tələblərinin pozulması halları aşkar edildikdə, Agentlik tərəfindən uyğunluq sertifikatı ləğv edilir və ya qüvvəsi dayandırılır.

12.2. Uyğunluq sertifikatının ləğv edilməsi və ya qüvvəsinin dayandırılması barədə qərar Agentlik tərəfindən qəbul edilir.

12.3. Agentlik uyğunluq sertifikatının qüvvəsinin dayandırmazdan və ya onu ləğv etməzdən əvvəl uyğunluq sertifikatına malik olan istismarçıya və yerüstü xidmət təminatçılmasına sertifikatın qüvvəsinin dayandırılması və ya əsasları göstərilməklə onun ləğv edilməsi barədə bu Qaydaların tələblərini pozan halların dairəsi müəyyən edildikdən sonra 5 (beş) gün müddətində bildiriş göndərir.

12.4. Uyğunluq sertifikatının qüvvəsinin dayandırılması barədə qərar qəbul edildikdə, Agentlik tərəfindən istismarçıya bildiriş göndərilir və dayandırılmaya səbəb olmuş halların aradan qaldırılması üçün ağılabatan müddət təyin edilir. Həmin müddət ərzində istismarçı tərəfindən mövcud çatışmazlıqlar aradan qaldırılmadıqda uyğunluq sertifikatı Agentlik tərəfindən ləğv olunur.

12.5. Uyğunluq sertifikatının qüvvəsinin dayandırılması barədə bildirişi aldığı andan etibarən uyğunluq sertifikatının sahibi aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün lazımı tədbirləri dərhal həyata keçirməli və bu barədə xidmət göstərdiyi subyektlərə məlumat verməlidir.

12.6. Qüvvəsi müvəqqəti dayandırılmış və ya ləğv edilmiş uyğunluq sertifikatı 3 (üç)

gün müddətində Agentliyə təhvil verilir.

12.7. Qüvvəsi müvəqqəti dayandırılmış uyğunluq sertifikatının etibarlılığı aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılmasından sonra bərpa edilir.

12.8. Uyğunluq sertifikatı ləğv edilmiş şəxs bu Qaydaların 3-cü hissəsinə uyğun olaraq sertifikatın ləğv edildiyi tarixdən 6 (altı) ay sonra uyğunluq sertifikatının yenidən rəsmiləşdirilməsi üçün müraciət etmək hüququna malikdir.

13. Hava limanına və (və ya) aerodroma dair standartlara riayət olunmasından azadolmalar

13.1. Hava limanına və (və ya) aerodroma dair standartlara riayət edilmədikdə, uyğunluq sertifikatının sahibi beynəlxalq standartlara riayət etməkdən azad olmaq üçün bu Qaydaların 3 nömrəli əlavəsində nəzərdə tutulmuş formada müraciət edir. Bu müraciətə aeronaviqasiya tədqiqatları və ya risk qiymətləndirməsi hesabları, həmçinin mövcud standartlara riayət edilə biləcəyinə dair müvafiq zaman barədə məlumat əlavə edilir.

13.2. Hava limanı və (və ya) aerodrom istismarçısının bu Qaydaların 13.1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş azadolma barədə müraciət ekspert qrupu tərəfindən qiymətləndirilir və yekun rəy Agentliyə təqdim edilir. Təqdim olunmuş rəy əsasında Agentlik tərəfindən azadolma barədə qərar qəbul edilir.

13.3. Hava limanı və (və ya) aerodrom istismarçısı aerodrom standartlarının tələblərindən birinə cavab verə bilmədiyi təqdirdə, Agentlik bu Qaydaların 13.1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş tədqiqatları nəzərə aldıqdan sonra həmin aerodromun uçuşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün xüsusi şərtləri (məhdudiyətləri) müəyyən edir.

13.4. Hava limanı və (və ya) aerodrom istismarçısı bu Qaydaların 13.3-cü bəndində nəzərdə tutulmuş xüsusi şərtlərə (məhdudiyətlərə) riayət olunmasını təmin etməlidir.

13.5. Hava limanı və (və ya) aerodrom istismarçısının aerodrom standartlarından azadolma halı (halları) uyğunluq sertifikatında qeyd edilir.

13.6. Hava limanı və (və ya) aerodrom istismarçısı aerodrom standartlarından azadolma halı (halları) barədə məlumatı təfsilatı ilə aerodromun istismarına dair təlimatda qeyd etməlidir.

14. Mülki hava limanlarının və (və ya) aerodromların, o cümlədən yerüstü xidmət təminatçılarının qeydiyyatına alınması

14.1. Uyğunluq sertifikatı almış mülki hava limanları və (və ya) aerodromlar, o cümlədən yerüstü xidmət təminatçıları Agentlik tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Mülki hava limanları və (və ya) aerodromlar barədə məlumatlar Azərbaycan Respublikasının mülki hava limanlarının və (və ya) aerodromların dövlət reyestrinə daxil edilir.

14.2. Sertifikatın sahibi tərəfindən Agentliyə mülki hava limanları və (və ya) aerodromlara dair məlumatların dəyişməsi barədə dərhal məlumat verilməlidir.

14.3. Dövlət reyestrinə aşağıdakı məlumatlar daxil edilir:

14.3.1. uyğunluq sertifikatı verilmiş mülki aviasiya subyektinin adı;

14.3.2. uyğunluq sertifikatının seriya və nömrəsi;

14.3.3. uyğunluq sertifikatının verilmə tarixi;

14.3.4. uyğunluq sertifikatının etibarlılıq müddəti.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2025-ci il 8 aprel tarixli 102 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığı QAYDASI

1. Ümumi müddəalar

1.1. Bu Qayda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 24 aprel tarixli 613 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Qaydaları”nın (bundan sonra – Qaydalar) 14.4-cü bəndinə, “Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında” 1944-cü il 7 dekabr tarixli Konvensiyaya Əlavə 17-yə (bundan sonra – Konvensiyaya Əlavə 17) və Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının “Doc 8973, aviasiya təhlükəsizliyi üzrə Təlimat”ına uyğun olaraq hazırlanmışdır və aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığına dair tələbləri müəyyən edir.

1.2. Bu Qaydada aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personal dedikdə hava limanının istismarçısının, hava gəmisinin istismarçısının, yerüstü xidmət təminatçısının, bort ehtiyatları (qida) ilə təchiz edən təşkilatın, hava gəmisində təmizlik işləri ilə məşğul olan təşkilatın, hava gəmisinə texniki xidmət göstərən təşkilatın, hava hərəkətini idarəetmə xidmətinin, hava limanında (aeroportda) fəaliyyət göstərən hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları (bundan sonra – personal) nəzərdə tutulur.

1.3. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində bilavasitə iştirak edən idarə, müəssisə və təşkilatların, habelə aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində bila-

vasitə iştirak etməyən, lakin hava limanları (aeroportlar) və aerodromların təhlükəsizlik zonalarına buraxılışı olan digər idarə, müəssisə və təşkilatların personalının aviasiya təhlükəsizliyi üzrə hazırlığa cəlb edilməsi məcburidir.

1.4. Bu Qaydanın tələblərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Mülki Aviasiya Agentliyi (bundan sonra – Aviasiya Agentliyi) tərəfindən həyata keçirilir.

1.5. Bu Qayda ilə tənzimlənməyən məsələlər “Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (bundan sonra – Qanun), Konvensiyaya Əlavə 17-yə və Qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilir.

1.6. Bu Qaydada istifadə olunan anlayışlar Qanun, Konvensiyaya Əlavə 17 və Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilmiş mənaları ifadə edir.

2. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığının təşkili üzrə səlahiyyətli orqanlar və tədris mərkəzləri

2.1. Aviasiya Agentliyinin aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığının təşkili üzrə vəzifələri aşağıdakılardır:

2.1.1. tədris prosesinin metodiki, texniki və personalın hazırlıq səviyyəsi sahəsində yoxlamalar aparılmaqla bu Qaydanın tələblərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək;

2.1.2. bu Qaydanın müddələrinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər vermək;

2.1.3. aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığı üzrə təlim kurslarının təşkilinə və onların keçirilməsinə nəzarət etmək;

2.1.4. personala tövsiyələr vermək və metodiki kömək göstərmək;

2.1.5. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının və Avropa Mülki Aviasiya Konfransının üzvü olan dövlətlərlə aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığı ilə bağlı informasiya mübadiləsinin aparılmasını təmin etmək;

2.1.6. aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsi üzrə aviasiya tədris mərkəzlərinin sertifikatlaşdırılmasını həyata keçirmək;

2.1.7. bu Qaydanın 2.2.2-ci və 2.3.1-ci yarımbəndləri ilə müəyyən edilmiş personalın hazırlığı üzrə proqramları təsdiq etmək.

2.2. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın ilkin və təkrar hazırlığının təşkili üzrə tədris mərkəzlərinin (bundan sonra – tədris mərkəzləri) vəzifələri aşağıdakılardır:

2.2.1. aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığı üzrə tədris prosesini təşkil etmək;

2.2.2. personalın hazırlığı üzrə proqramları hazırlamaq və təsdiq edilməsi üçün Aviasiya Agentliyinə təqdim etmək;

2.2.3. aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində təlim keçmiş və sertifikat almış personalın qeydiyyatını aparmaq;

2.2.4. tədris prosesində müasir avtomatlaşdırılmış metodların və qabaqcıl təcrübələrin tətbiqini təşkil etmək, tədris prosesinin maddi-texniki bazasını yaratmaq və inkişaf etdirmək.

2.3. Personalın aid olduğu müvafiq orqanın (qurumun), yaxud təşkilatın vəzifələri aşağıdakılardır:

2.3.1. aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığı üzrə proqramı hazırlamaq, təsdiq edilməsi üçün Aviasiya Agentliyinə təqdim etmək və həmin proqramın həyata keçirilməsini təmin etmək;

2.3.2. aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığı üzrə illik təlim planını hazırlamaq, təsdiq etmək və həyata keçirilməsi üçün tədris mərkəzlərinə göndərmək;

2.3.3. aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın ilkin hazırlığa və təkrar hazırlığa dair məlumatlarının qeydiyyatını aparmaq.

2.4. Hazırlığa cəlb edilmiş personalın sayı onların aid olduğu müvafiq orqanın (qurumun), yaxud təşkilatın rəhbəri tərəfindən müəyyən edilir.

2.5. İş yerindən (xidmətdən) ayrılmadan iş (xidmət) yerində hazırlığın keçirilməsini, iş yerindən (xidmətdən) ayrılmaqla tədris mərkəzlərinə ezam olunmasını personalın aid olduğu müvafiq orqanın (qurumun), yaxud təşkilatın rəhbəri təmin etməlidir.

3. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlıq prosesinin təşkili

3.1. iasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığı iş yerindən

(xidmətdən) ayrılmadan iş (xidmət) yerində və ya iş yerindən (xidmətdən) ayrılmaqla tədris mərkəzlərində keçirilir.

3.2. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın iş yerindən (xidmətdən) ayrılmadan hazırlığı təcrübəli mütəxəssislərin rəhbərliyi ilə personalın bilavasitə iş (xidmət) yerində həyata keçirilir.

3.3. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın iş yerindən (xidmətdən) ayrılmaqla hazırlığı Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən Aviasiya Agentliyi tərəfindən sertifikatlaşdırılmış tədris mərkəzlərində, həmçinin xarici ölkələrdə Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının, Avropa Mülki Aviasiya Konfransının və Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasının aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə tədris mərkəzlərində həyata keçirilir.

3.4. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində hazırlığa cəlb edilən personalın dairəsi, onların cəlb olunacağı kursların siyahısı, keçirilməsinin müntəzəmliyi, nəzərdə tutulmuş modullar və onlara ayrılan saatların miqdarı Aviasiya Agentliyi tərəfindən müəyyən edilir və personalın aid olduğu müvafiq orqana (quruma), yaxud təşkilata və tədris mərkəzlərinə göndərilir.

3.5. Hazırlığın təşkili zamanı personalın aid olduğu müvafiq orqanın (qurumun), yaxud təşkilatın fəaliyyət istiqamətləri, işin (xidmətin) xüsusiyyətləri və aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş tələblər nəzərə alınmalıdır.

3.6. Aviasiya təhlükəsizliyi üzrə hazırlıq instruktorlar və tədris mərkəzlərinin tədris verənləri tərəfindən aparılır.

4. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığının növləri

4.1. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığının növləri aşağıdakılardır:

4.1.1. aviasiya təhlükəsizliyi üzrə ilkin təlimatlandırma;

4.1.2. iş (xidmət) yerində hazırlıq;

4.1.3. ilkin hazırlıq;

4.1.4. təkrar hazırlıq.

4.2. Aviasiya təhlükəsizliyi üzrə ilkin təlimatlandırma:

4.2.1. işə (xidmətə) yeni başlayan personala iş (xidmət) yerlərinə buraxılış vəzifələri verildikdə aparılır;

4.2.2. personalın aid olduğu müvafiq orqan (qurum), yaxud təşkilatın rəhbərinin əmri ilə təyin edilmiş və aviasiya təhlükəsizliyi sahəsində ən azı 2 (iki) il təcrübəsi olan və ya instruktor sertifikatına malik olan mütəxəssislər tərəfindən keçirilir;

4.2.3. personalın iş (xidmət) xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla hazırlanmış və personalın aid olduğu müvafiq orqan (qurum), yaxud təşkilatın rəhbəri tərəfindən müəyyən edilmiş yaddaş kitabçası əsasında keçirilir;

4.2.4. aviasiya təhlükəsizliyi üzrə ilkin təlimatlandırmanın nəticələrinin personalın aid olduğu müvafiq orqan (qurum), yaxud təşkilat tərəfindən kağız daşıyıcıda və (və ya) elektron qaydada qeydiyyatı aparılır.

4.3. İş (xidmət) yerində hazırlıq:

4.3.1. hava limanının (aeroportun) aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sistemi üzrə məlumatların personalın nəzərinə çatdırılması və praktiki vərdişlərin formalaşdırılması məqsədilə təcrübəli mütəxəssislərin rəh-

bərliyi ilə standart fəaliyyət prosedurlarının iş (xidmət) yerində, iş yerindən (xidmətdən) ayrılmadan öyrənilməsidir;

4.3.2. iş (xidmət) yerində hazırlıq giriş və cari hazırlıqlardan ibarət olmaqla, personal üçün iş yerindən (xidmətdən) ayrılmadan aviasiya təhlükəsizliyi sahəsində ən azı 2 (iki) il təcrübəsi olan və ya instruktur sertifikatına malik olan mütəxəssislər tərəfindən keçirilir;

4.3.3. ixtisasa giriş hazırlığı işə (xidmətə) yeni başlayan əməkdaşlara şamil olunur;

4.3.4. ixtisasa girişi təmin etmək məqsədilə personalın aid olduğu müvafiq orqan (qurum), yaxud təşkilatın rəhbəri tərəfindən müəyyən edilmiş hazırlıq üzrə proqram əsasında işə (xidmətə) yeni başlayan əməkdaşlara ən azı 10 (on) günlük ixtisasa giriş dərsləri təşkil olunur;

4.3.5. personalın iş (xidmət) yerində cari hazırlığı onların aid olduğu müvafiq orqan (qurum), yaxud təşkilatın rəhbəri tərəfindən müəyyən edilmiş hazırlıq üzrə proqram əsasında, il ərzində həcmi 40 (qırx) saatdan az olmayaraq keçirilən dərslər şəklində təşkil olunur;

4.3.6. iş (xidmət) yerində cari hazırlıq personalın bilik, bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilir, habelə personala aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı yeni metodlar və mütərəqqi təcrübə haqqında müntəzəm olaraq məlumatlar verilir, son hadisələrin təhlili üzərində böhran vəziyyətlərində davranış bacarıqları inkişaf etdirilir;

4.3.7. iş (xidmət) yerində cari hazırlıq çərçivəsində personalın fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hazırlıq ərzində keçiriləcək modullar, onların keçirilmə üsulları, yeri, müddəti və s. göstərilməklə

illik təlim planı hazırlanır və təlim günlərində tədris edilir;

4.3.8. iş (xidmət) yerində cari hazırlıq çərçivəsində hazırlıq üzrə proqramın müntəzəmliyi, müddəti və dərslər saatlarının bölgüsü personalın aid olduğu müvafiq orqan (qurum), yaxud təşkilat tərəfindən müəyyən edilir;

4.3.9. iş (xidmət) yerində hazırlığın növləri üzrə personalın bilik, bacarıq və vərdişlərinin daxili qiymətləndirilməsi personalın aid olduğu müvafiq orqan (qurum), yaxud təşkilatın müəyyən etdiyi qaydaya uyğun olaraq həyata keçirilir.

4.4. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində ilkin hazırlığın əsas məqsədi personalın yalnız xidməti vəzifələri ilə bağlı məsələlər üzrə hazırlıq keçməsindən ibarətdir.

4.5. İlkin hazırlıq:

4.5.1. işə (xidmətə) yeni başlayan əməkdaşlar üçün tədris mərkəzlərində ilkin hazırlığa dair təlim kursları təşkil olunur və bu kurslar icra edilməsi nəzərdə tutulmuş funksiya və vəzifələri əhatə edir;

4.5.2. ilkin hazırlıq üzrə təlim kurslarının tədrisi auditoriya dərsləri və praktiki məşğələlər formasında keçirilir;

4.5.3. ilkin hazırlığı uğurla keçmiş personal iş funksiyalarını (xidməti vəzifələrini) yerində tam mənimsəmək üçün fəaliyyətdə (xidmətdə) təcrübəli işçilərin nəzarəti altında ən azı 5 (beş) iş günü ərzində birlikdə işləməlidirlər;

4.5.4. ilkin hazırlıq keçdikdən sonra personalda peşə bacarıqlarının və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi, onların fəaliyyətinin daimi qiymətləndirilməsi üzrə işlər mütəmadi olaraq davam etdirilməlidir.

4.6. Təkrar hazırlıq:

4.6.1. ilkin hazırlıqdan sonra personal bu Qaydanın 3.3-cü bəndinə uyğun olaraq, müntəzəm olaraq təkrar hazırlığa cəlb edilir;

4.6.2. təkrar hazırlıqda aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində mövcud problemlər, aviasiya təhlükəsizliyi üzrə qaydalarda və prosedurlarda edilmiş dəyişikliklər, həmçinin baxış və mühafizə üçün nəzərdə tutulmuş müasir texniki avadanlıqlar barədə yeni məlumatlar verilir.

5. Biliklərin qiymətləndirilməsinə dair ümumi tələblər

5.1. İlkin hazırlıq və təkrar hazırlıq keçmiş personalın təlimin bütün aspektləri üzrə qiymətləndirməsi keçirilir.

5.2. Nəzəri biliklər üzrə qiymətləndirilmə təlimin məzmununa əsaslanan test suallarından ibarət olmalıdır.

5.3. Praktiki vərdiş və bacarıqlar üzrə qiymətləndirilmə tədris mərkəzləri tərəfindən personalın iş funksiyalarına (xidməti vəzifələrinə) dair aviasiya təhlükəsizliyi üzrə avadanlıqlardan istifadə etmək, habelə yoxlama prosedurlarını düzgün yerinə yetirmək bacarığının yoxlanılması məqsədilə həyata keçirilir.

5.4. Nəzəri biliklərin qiymətləndirilməsi üzrə imtahanın test suallarının sayı hazırlığın müddətindən və tədris edilən mövzulardan asılı olaraq tədris mərkəzləri tərəfindən müəyyən edilir. İmtahan üçün suallar instruktorlar tərəfindən hazırlanır.

5.5. Nəzəri biliklərin qiymətləndirilməsinin nəticələri imtahan vərəqələrində qeyd olunur və instruktor tərəfindən imzalanır.

5.6. Nəzəri biliklərin qiymətləndirilməsi üzrə imtahanda minimal keçid balını toplamaq üçün düzgün cavabların sayı sualların ən azı 80 (səksən) faizini təşkil etməlidir.

5.7. Praktiki vərdiş və bacarıqların qiymətləndirilməsi üzrə imtahanda personalın iş funksiyalarına (xidməti vəzifələrinə) dair aviasiya təhlükəsizliyi üzrə avadanlıqlardan istifadə olunduqda, habelə yoxlama prosedurlarının yerinə yetirilməsi düzgün təmin edildikdə nəticə uğurlu hesab olunur.

5.8. Hər bir hazırlıq üçün bu Qaydanın 5.6-cı və 5.7-ci bəndlərində nəzərdə tutulmuş nəticəni əldə edə bilməyən personalın təkrar qiymətləndirilməsi müvafiq imtahana uyğun olaraq ən azı 3 (üç) gündən sonra aparılmalıdır.

5.9. Hər bir hazırlıq üçün bu Qaydanın 5.6-cı və 5.7-ci bəndlərində nəzərdə tutulmuş nəticəni əldə edə bilməyən personalın biliklərinin 2 (iki) dəfə təkrar qiymətləndirilməsinə icazə verilir. Personal 2 (iki) dəfə təkrar qiymətləndirilmə zamanı uğurlu nəticə əldə edə bilmədikdə təkrar hazırlığa cəlb olunur.

5.10. Bu Qaydanın 5.1-ci bəndi ilə müəyyən edilmiş imtahanların müsbət nəticələrinə əsasən personala sertifikat təqdim olunur.

6. Hazırlıq prosesinə aid məlumatların qeydiyyatı

6.1. Personalın aid olduğu müvafiq orqan (qurum), yaxud təşkilatda və tədris mərkəzlərində personalın hazırlıq prosesinə aid məlumatların qeydiyyatı aparılmalıdır.

6.2. Personalın hazırlıq prosesinə aid məlumatların qeydiyyatı bu Qaydanın əlavəsindəki formaya uyğun tərtib edilərək personalın aid olduğu müvafiq orqan (qurum), yaxud təşkilatda və tədris mərkəzlərində 5 (beş) ildən az olmayaraq saxlanılmalıdır.

MÜNDƏRİCAT

<i>Zaur Əliyev.</i> Azərbaycanca insan hüquqları sahəsində tibb-hüquq münasibətlərinin formalaşması	3
<i>Etibar Əliyev, Anara Hacıbəyli.</i> Müasir beynəlxalq hüquq doktrinası: anlayışı və formalaşması	10
<i>Aqil Əsədov, Emil Qənbərov.</i> Ecological transport in international practice: electric buses, trams and cycle paths	19
<i>Şükür Yusifov.</i> “Rəqəmsal miras” və onun hüquqi tənzi mi problemləri	37
<i>Fatimə Hüseynova.</i> Müasir dövrdə beynəlxalq tibb hüququnun formalaşması	43
<i>Əlövsət Allahverdiyev, Səyyad Məcidov.</i> 20 Yanvar hadisələrinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin müəyyən olunması	54
<i>Novruz Mehdiyev.</i> Beynəlxalq humanitar müdaxiləyə doktrinal baxış	64
<i>Natiq Əsgərov.</i> Beynəlxalq hava daşımalarının hüquqi tənzi mlənməsində “Varşava Sistemi”nin əhəmiyyəti və xarakteri	72
<i>Etibar Əliyev, Aysel Həsənli.</i> Tibbi psixologiya və insan hüquqları	83
<i>Fatimə Hüseynova.</i> Avropa İttifaqı çərçivəsində səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqi implementasiyasının xüsusiyyətləri	91
<i>Xanımana Qafarova.</i> Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində və rəsəliklə bağlı beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi	103
<i>Natəvan Zeynalova-Sultanova.</i> Avropa İttifaqında miqrasiyanın hüquqi tənzi mlənməsi xüsusiyyətləri	114
<i>Emin Dadaşov.</i> Belarus Respublikasında, Tacikistan Respublikasında və Qırğızıstanda daşınmaz əmlakın mülki-hüquqi rejimi	122
<i>Orxan Mahmudov.</i> Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlər arasında gömrük sahəsində əməkdaşlığın beynəlxalq hüquqi əsasları	129
<i>Səbinə Əzizova.</i> Amerika Birləşmiş Ştatlarında nikahın pozulmasının hüquqi xüsusiyyətləri	137
<i>Məqsəd Hüseynov.</i> Beynəlxalq adət hüququ beynəlxalq məhkəmə və tribunalların qərarlarında	144

<i>Sima A. Süleymanlı. Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı regional əməkdaşlığın inkişaf meyilləri</i>	152
<i>Nurlan Bağhırzadə. Features and legal protection of the liability of the air carrier in the European Union</i>	159

RƏSMİ SƏNƏDLƏR

<i>Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 19 mart tarixli 530 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir)</i>	171
<i>Mülki hava limanları və (və ya) aerodromların istismara yararlılıq, aeronaviqasiya təchizatı və təminatı, təhlükəsizlik tələblərinin təminatı baxımından sertifikatlaşdırılması, hava limanlarına və (və ya) aerodromlara uyğunluq sertifikatının alınması, onların dövlət qeydiyyatına alınması Qaydaları (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2025-ci il 10 mart tarixli 69 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.)</i>	187
<i>Aviasiya təhlükəsizliyinin təmini sahəsində personalın hazırlığı Qaydası (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2025-ci il 8 aprel tarixli 102 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.)</i>	194

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin Siyahısı»na daxil edilmişdir.

Журнал включён в «Список научных изданий, рекомендуемых для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике», утверждённый Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

The magazine was inscribed in «The scientific edition list, recommended to publication of main results of the dissertations in Azerbaijan Republic», confirmed by Superior Examination Board under President of Azerbaijan Republic.

Dergi Azərbaycan Cumhuriyyəti Cumhurbaşkanı yanında Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından onaylanmış Azərbaycan Cumhuriyyətində doktoraterlərin genel sonuclarının yayınlanması önerilen bilimsel yayınların listesinə dahil edilmişdir.

JURNALDA ÇAP OLUNAN ELMİ MƏQALƏLƏRƏ DAİR ƏLAVƏ TƏLƏBLƏR

Word proqramı

Səhifənin formatı – A4

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində mətnlər «Times New Roman»,

Az_Times_lat şriffləri ilə verilsin

Əsas mətn – 14 pt

Sətirlərarası məsafə – 1,5 interval

Vərəqin sağ və sol hissəsindən 2 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm

ölçüdə zolaq ayrılısın

Məqalənin həcmi – 10 səhifəyədək

Məqalə fiziki kağız və elektron versiyada verilməlidir.

Əlaqə telefonları:

+ 99450-210-24-42

+ 99455-210-24-42

“Gənclik” nəşriyyatı.

Ünvan: Bakı şəhəri, Mətbuat pr. 529-cu məhəllə.

“Azərbaycan” nəşriyyatı, 2-ci mərtəbə.

Telefon: 050 689 09 99

Ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Formatı 70x100 1/16.

Şərti çap vərəqi 13.

Tirajı 300.

